

ԱՐԱՄ ԱՆԱՆՅԱՆ

**ՀԱՅՈՅ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(1991-2004 թթ.)**

ԵՐԵՎԱՆ 2006

574.925 (1991-2004 թթ.) 6

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԱՐԱՄ ԱՆԱՆՅԱՆ

**ՀԱՅՈՅ ՅԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԳԻՐԸ
ՀԱՅԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(1991-2004 թթ.)**

A II
31456

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐԸ ԱՇԵՆԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

16

16

ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Ա. 573

Աշխատությունը հրատարակության է երաշխավորել
ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ս. Ստեփանյան

Անանյան Արամ

Ա573 Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրը Հայ-թուրքական
հարաբերություններում.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ.,
2006.- 122 էջ:

Աշխատությունն անդրադառնում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հիմնահարցի աղբյուրները ՀՀ արտաքին քաղաքականության ու մասնավորապես Հայ-թուրքական միջպետական ու հասարակական հարաբերությունների վրա:

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 99941-991-4-5

© Պատմ. ինստ., 2006թ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական պետականության վերականգնումը բեկումնային նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության մեջ: Իբրև միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտի, Հայաստանի Հանրապետության առաջ ծառայող արտաքին քաղաքական հայեցակարգի մշակման հրամայականը: Այս համատեքստում ամենաբարդ հիմնահարցը հայ-թուրքական երկկողմ հարաբերությունների հայեցակարգի ձևավորումն էր: 1991թ. դեկտեմբերի 16-ին Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը, սակայն դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատեց պաշտոնական երևանի հետ՝ առաջ քաշելով հարաբերությունների կարգավորման մի շարք նախապայմաններ (հրաժարվել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման քաղաքականությունից, Արցախը Հայտարարել Ազրբեյջանի մաս և այլն): Թեև ՀՀ առաջին իշխանությունները երկկողմ բանակցությունների ընթացքում երբևէ չեն անդրադարձել Թուրքիայի կողմից Մեծ եղեռնի ճանաչման խնդրին, թուրք դիվանագետների նախաձեռնությամբ 1915-1923թթ. Օսմանյան կայսրությունում իրականացված ցեղասպանության հարցը արդիական աղղկյունություն ստացավ հայ-թուրքական հարաբերություններում:

Թուրքական Հանրապետությունը ցայսօր պետական մակարդակով ժխտում է Հայոց ցեղասպանությունը, թուրքերը ձևավորել են պատմական իրողությունների նենգափոխման օրենսդրական և ինստիտուցիոնալ դաշտ՝ ակտիվ դիվանագիտական պայքար ծավալելով Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման դեմ: Այս դործելատեղը, ժամանակակից քաղաքագիտության սկզբունքների համաձայն, միանշանակորեն կարող է որակվել որպես ծրագրված պետական քաղաքականություն. առկա են դադափարախոսական հիմքեր, օրենսդրական դաշտը՝ պաշտոնապես անընդհատ քարոզվող տեսակետի և միտումնավոր նենգափոխված պատմության ձևով (policy), կան պետության կողմից առաջ քաշված խնդիրներ և նպատակներ (politics), ինչպես նաև ժխտմանը միտված քաղաքական, դիվանագիտական և դիտական հաստատությունների ցանց, որն անմիջականորեն իրականացնում է թուրքական պետության քաղաքական դիժը (polity): Փաստենք, որ հակահայկական քաղաքական առաջնահերթություններն են շարժվում նաև այսօրվա թուրքական իսթեբլիշմենթի ներկայացուցիչները: Անկախ իշխող քաղաքական ուժից, Անկարան հավատարիմ է մնում խնդրո առարկայի վերաբերյալ առկա իր խոստր սկզբունքներին: Ավելին՝ շարունակում է զարգացնել և կատարելագործել ժխտման միջոցները, սեփական քաղաքական տեսադաշտում անընդհատ ներառելով նորերը: Այս առումով կարևոր է հասկանալ և ճանաչել այն

մեթոդներն ու ձևերը, որոնցով առաջնորդվել են Թուրքիայում որոշումներ ընդունողները վերջին տասնամյակների ընթացքում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ ուղղված պայքարը հաջողելու համար: Այդ իսկ պատճառով, այսօր՝ Մեծ եղեռնից ավելի քան 90 տարի անց, կրկին հրատապ է դառնում Թուրքիայի վարած հայաստաց քաղաքականության ուսումնասիրությունը՝ Անկարայի գործողություններին համարժեք գնահատական տալու, վերջինիս քաղաքականությունը կիրառական տեսանկյունից ներկայացնելու, քաղաքական ծրագրավորման ոլորտում անցյալում թույլ տված սխալները չկրկնելու համար: Ժամանակագրական առումով սույն աշխատությունն ընդգրկում է 1991-2004թթ.: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի ընտրությունը պայմանավորված է Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումով, այդ իրադարձությունից հետո պաշտոնական Երևանի արտաքին քաղաքական կուրսի ձևավորմամբ, հայ-թուրքական հարաբերությունների օրակարգում Հայոց ցեղասպանության խնդրի սահմանմամբ և անկախ հանրապետության առաջին քաղաքական ընտրախավի՝ ցեղասպանության հարցը երկկողմ հարաբերությունների ծիրից օտարելու որոշումով: Իսկ 1998թ. նախագահական ընտրություններում հաղթանակ տանելուց հետո Ռ. Քոչարյանը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը ներառեց Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հայեցակարգում: Արդեն 2004թ. Հայոց ցեղասպանության հարցը մտավ Թուրք- եվրոպական հարաբերությունների օրակարգ, ինչով էլ ամփոփվում է մեր աշխատությունը: Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել և լուսաբանել ՀՀ անկախացումից հետո երկրի արտաքին քաղաքականության անկյունաքարային ուղղություններից մեկը և դրանում պատմական անցյալի ազդեցությունը: Թեմայի հետազոտման ընթացքում ուշադրություն ենք դարձրել հետևյալ հարցերին՝

- Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների քաղաքական օրակարգի ձևավորումը 1990-ական թթ.,
- Երկկողմ հարաբերություններում Հայոց ցեղասպանության գործոնը և նրա ազդեցությունը քաղաքական շփումներ հաստատելու ոլորտում,
- 1998թ. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության փոփոխությունը և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցի ներառումը դիվանագիտական օրակարգում,
- Հասարակական երկխոսությունը և դրա ներգործությունը միջպետական հարաբերությունների վրա,
- Մեծ եղեռնի ճանաչման անհրաժեշտությունը Եվրամիությունը Թուրքիայի անդամակցելու համատեքստում:

Աշխատությունում ներկայացված տեղեկությունները, կատարված վերլուծությունները ու հիմնախնդիրների լուծման տարբերակները լուսաբանում են Հայ-թուրքական արդի հարաբերությունները: Առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է մտցվում Հայաստանի հտանկախության շրջանում Հայ-թուրքական հարաբերությունների թեման, դրանցում Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի նշանակությունը: Վերականգնվում է կիսապաշտոնական Թուրք-Հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի գործունեության պատմությունը:

Հատկանշական է, որ ներկայացված խնդիրն իր ամբողջությունում մեջ նախկինում համակարգված ուսումնասիրությունյան չի արժանացել: Հետազոտությունների առկա մասը վերաբերել են Հայ-թուրքական հարաբերությունների որոշ ոլորտների:¹ Մեր աշխատանքի համար հիմք են ծառայել Հայաստանի Ազգային արխիվում, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանություն թանգարան-ինստիտուտի գիտական ֆոնդերում պահվող փաստաթղթերը, ինչպես նաև Հայերենով, թուրքերենով և այլ լեզուներով առկա գրականությունը: Ուսումնասիրության մեջ կարևոր տեղ է հատկացվում Հայաստանի Հանրապետության² և Թուրքիայի պետական գործիչների Հայտարարություններին, դիվանագիտական և պաշտոնական փաստաթղթերին³, Հայոց ցեղասպանության մասին թուրքական պաշտոնական տեսակետն արտահայտող վավերագրերին (նախագահների և վարչապետների Հայտարարություններ, պաշտոնական հայեցակարգեր, Թուրքիայի ԱԳՆ Հայտարարություններ, դիվանագիտական նոտաներ, դիվանագիտական ներկայացուցչությունների հրապարակած տեղեկատվություն և այլն):⁴ Արտերկրում հակահայկական գործունեության վրա լույս են սփռում թուրքական կիսապաշտոնական կամ լոբբիստական խմբերի կողմից ներկայացված փաստաթղթերն և ժողովածուները, որոնք բացահայտում են դեռևս 1980-ականներից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ ուղղված թուրքական քաղաքականությունը:⁵ Ուշադրավ

¹Չարթյան Հ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում. Երևան, 1998, Սաֆրաստյան Ռ., «Հնարավոր չէ 21-րդում պատենչներ ստեղծել հարևանների միջև...», Երևան, 2003, Դեմոյան Հ., Ղարաբաղյան հակամարտությունը և թուրքական գործոնը, Երևան, 2002, Սաֆրաստյան Ռ., Հայ-թուրքական սահմանի նշանակությունը, Հայաստան- Թուրքիա. Բաց խոսակցություն, Երևան, 2005, Լալիներ Ս., Թուրքիայի անդամակցությունը Եվրամիությանը և Հայկական հարցը, Հայ-թուրքական սահմանի նշանակությունը, Հայաստան- Թուրքիա. Բաց խոսակցություն, Երևան, 2005:

²ՀՀ Նախագահի պաշտոնական վեբ հանգույց <http://www.president.am>

³Թուրքիայի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական վեբ հանգույց, <http://www.mfa.gov.tr>

⁴Türkiye Cumhuriyetinin Devletarsivleri, <http://www.devletarsivleri.gov.tr>

⁵Armenian Allegations: Myth and reality: A handbook of facts and Documents: Compiled & edited by the Assembly of Turkish American Assosiations, Washington DC 1987, p. 39.

տվյալներ և վավերագրեր են պահպանում նաև Հայաստանի Ազգային արխիվում⁶, գիտական հաստատությունների գրքոցներում, որոնք նոր լույս են սփռում Հայ-թուրքական հարաբերությունների որոշ հիմնական դիրքերի վրա:⁷

Նշենք, որ պատմագրությունում հանգամանալի լուսաբանված են 1918-1920թթ. Հայաստան- թուրքիա միջպետական հարաբերությունների ընթացքն ու զարգացումը, ինչի մասին արժեքավոր տեղեկություններ կան ոչ միայն ժամանակակիցների, օրինակ, Ա. Խատիսյանի⁸, Ս. Վրացյանի⁹, Ե. Նաթալիի¹⁰, Ք. Կարաբեքիրի¹¹ և այլոց հուշագրություններում, այլև Ռ. Հովհաննիսյանի¹², է. Զոհրաբյանի¹³ և ուրիշ հեղինակների աշխատություններում:¹⁴

Թուրքիայի արտաքին քաղաքական կուրսի, աշխարհաքաղաքական դերակալությունների փոփոխությունների վերաբերյալ ուշադրավ հրատարակումներ ունեն թուրք գիտնականներ Օրալ Սանդերը¹⁵, նախկին արտգործնախարար Իսմայիլ Զեմը¹⁶, Շուքրու Էլեքդաղը:¹⁷ Նրանց կարծիքով, ներկա իրողությունների պայմաններում թուրքիան պարտավոր է կարևոր դերակատարություն ստանձնել տարածաշրջանում, վերանայել սեփական անվտանգության համակարգը:

Այս առումով առաջատարի դերը ստանձնել է թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունը *Perceptions* հանդեսը, որը պարբերաբար հրատարակում է թուրք դիվանագետների և թուրքական աշխարհաքաղաքական շահերն արտահայտող քաղաքագետների հոդվածները: Մասնավորապես, դեռ 1990-ական թվականներին թուրք դիվանագետներն ու քաղաքագետները փորձում են արժևորել թուրքիայի դիրքորոշումը երկրաքաղաքական նոր հավասարակշռության պայմաններում:¹⁸ Թուրքական պետության քաղաքական հետագա գործելաոճին վերաբերող քննարկումներում առանձնահատուկ տեղ է

⁶ Հայաստանի Ազգային արխիվ, Ֆ. 326, ց. 7, գործ 86, 106:

⁷ Հ. Ա. Ա. ՀՅԹԻ արխիվ, բաժին 32, քա. 26, 44:

⁸ Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Արևնք, 1930:

⁹ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, Հայաստան, 1993:

¹⁰ Նաթալի Ե., Թուրքերը և մենք, Երևան, 1992, *Natalic Sh., The Turks and Us, Punik Publishers, Nagorno Karabakh, 2002.*

¹¹ Karabekir K., *Cihan harbinde neden girdik, nasıl idare ettik? Kit. I. İstanbul, 1938, s. 490*

¹² Hovhannisian R., *Armenia on the road to Independence 1918*, Berkley- L.A. 1967; *ինչպես նաև Hovhannisian R., The Republic of Armenia, v1-2, Berkley 1971-1982:*

¹³ Զոհրաբյան է., 1920թ. քուրդ- հայկական պատերազմը և տեղությունները: Ե., 1997:

¹⁴ Dasnabedian H., *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutyun (1890/1924)*, Milan, 1990

¹⁵ Sander O., *Türkiyenin dış politikası*, s. 135, Ankara, 1998.

¹⁶ Cem İ., *Gelecek için denemeler*, Ankara, 2000.

¹⁷ Elekdag, Ş., "2 1/2 War Strategy", vol. I, no. 1, March- May 1996.

¹⁸ Çankar N., *A Strategic Overview of Turkey. Perceptions: Journal of International Affairs*, 1998 June- August, volume III- number 2.

գրավել քաղաքական սցենարային ծրագրավորումը¹⁹, ինչպես նաև թուրքական արտաքին քաղաքականության ակտիվացումը Եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի ու Կովկաս-Կենտրոնական Ասիական տարածաշրջաններում:²⁰

Թուրքական պատմագրութունում բազմաթիվ են նաև Հայ-թուրքական Հարաբերութունների դիպլոմատիկ անհաջող աշխատութունները, օրինակ՝ Քյուլչուքի²¹, Ալի Բարաջայի²², Մուսա Շալաբազի²³, Յուսուֆ Հալաջօղլուի²⁴, Բյամուրան Գյուլբունի²⁵, Էսաթ Ուրախի²⁶, Ալի Էշրեֆ Ուղուլբեկի²⁷, Թ. Գյոքբիլգինի²⁸, Շադի Բուշաչի²⁹, Միմ Բեմալ Էնքեթի³⁰, Սալահի Սոնյելի³¹, Հիքմեթ Օզդեմիրի³², Սուլեյման Բոջաբաչի³³ և Իլթերի³⁴ Բեմալ Բարիաթի³⁵ և այլոց երկերը:³⁶ Թուրքական պաշտոնական պատմագրության ներկայացուցիչներն աչքի են ընկնում ծայրահեղ հակահայրենաստներից: Կեղծելով պատմական իրողութունները, նրանք Հայ-թուրքական Հարաբերութունները բեկում են ծուռ հայելու մեջ: Իրենց նպատակներին հասնելու համար թուրքական իշխանութունները հաճախ են դիմում այլազգի, մասնավորապես ամերիկացի պատմաբանների, որոնք երկկողմ հարաբերութունների վերաբերյալ ունեն ոչ պակաս կողմնակալ կարծիք:³⁷ Պաշտոնական պատմագրության դրույթները կրկնորդում է

¹⁹Cem İ., Turkey: Setting sail to the 21st Century. *Perceptions:Journal of International Affairs*, 1997 September- November, volume 11- number 3.

²⁰Makovsky A., *The new activism in the Turkish foreign policy: SAIS Review*, Winter-Spring 1999, Washington.

²¹Küçük C., *Osmanlı Diplomatinde Ermeni Meselesi' nin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İkinci Baskı.

²²Karaca A., *Anadolu İslahı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, 1993.

²³Şaşmaz M., *British Policy and the Application of Reforms of the Armenians in Esatern Anatolia 1877- 1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

²⁴Halaçoğlu Y., *Realities Behind the Relocation, from Armenians in the Late Ottoman Period*, ed I. Benark, Ankara, 2002.

²⁵Gürün K., *The Armenian File, The Myth of Innocence Exposed*, N.Y-London, 1985.

²⁶Urus E., *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950.

²⁷Uzundere A. E., *İnsanlık Suçu: İğdir ve Çerçesinde Ermeniler'in Türk Kırmı*, Ankara, TTK Basımevi, 2002.

²⁸Gökbilgin T., *Milli Mücadele Başlarken. Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine, Birinci Kitap*, Ankara, 1959.

²⁹Koçuş Ş., *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967.

³⁰Öke, M. K., *Yüzyılın Kan Davası: Ermeni Sorunu, 1914-1923*, 3. Baskı, İstanbul, Aksoy, 2001.

³¹Sonyel S., *Minorities and Destruction of the Ottoman Empire* Ankara 1993.

³²Özdemir H.İve başl Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara, 2004.

³³Süleyman Kocabaş, "Ermeni meselesi: nedir, ne değildir?", İstanbul, 1984.

³⁴Erdal I., *Türk- Ermeni İlişkilerin Bibliyografyası*, Ankara, Ankara Üniversitesi, 1997.

³⁵Karpat K. H., *Ottoman Population 1830-1914*, The University of Wisconsin Press, 1985.

³⁶Metin İ., *Osmanlı'nın Kanlı Tarihi, Ant Yayınları, İstanbul, 1996, Çark Y.G. Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul, 1953.

³⁷Shaw S. J and K. Ezel. "History of the Ottoman Empire and Modern Turkey", vol. 2. N.Y. 1977., McCarthy Justin, *Muslims and Minorities*, NY, 1983., McCarthy J., *The Anatolian Armenians*,

քաղաքագիտական միաբեր, որի ներկայացուցիչներ Հ. Զարարը³⁸, Ռի. Չեխիդը³⁹, Ք. Քարամը⁴⁰, Ս. Էրզելը⁴¹ և ուրիշներ⁴² փորձում են միջազգային հարաբերությունների տեսութայան մեթոդաբանության միջոցով հիմնավորել հակահայկական արշավը:

Ի հակադեպ ՀՀ արտաքին քաղաքականության և հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ թուրքական պատմագրության հակագիտական տեսությունների, այս ոլորտում ծանրակշիռ ներդրում ունեն հայ և օտարազգի ուսումնասիրողներ, մասնավորապես Ն. Հովհաննիսյանը⁴³, Լ. Խոսրոզյանը⁴⁴, Ա. Սվարանցը⁴⁵, Ժ. Լիպարիտյանը⁴⁶, Լ. Խրիզանթոփոլոսը⁴⁷, Վ. Ստուպիշինը⁴⁸, Ա. Կուրտովը, Ա. Խալմուհամեդովը⁴⁹, Ա. Այվազյանը⁵⁰, Ի. Մուրադյանը⁵¹ և այլք⁵²:

1912-1922, from *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1915-1926)*, Boğazci University Publications, Ankara 1992., McCarthy, J., *Population of the Ottoman Armenians, Armenians in the Ottoman Empire and the Modern Turkey*, Ankara, 2002.

³⁸ Cabbarlı H., *Bağımsızlık sonrası Ermenistan- Rusya ilişkileri*, Ankara, ASAM, 2004.

³⁹ Çeviköz U., *Uluslararası ilişkileri yeni dengele*, Ermenistan Özel Sayısı, TESEV, Ağustos, 2001.

⁴⁰ Kasım K., *Uluslararası ilişkiler Bpnyuntula Ermeni Sorunu: Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi: NISAN 2003, YIL, 4, SAYI: 1, 38.*

⁴¹ Özel S., *ERMENİLERİN VE YABANCILARIN GÖZÜYLE TÜRKERMENİ İLİŞKİLERİ VE ERMENİ SORUNUNA BİR BAKIŞ*, Nisan 2003 NISAN EK SAYISI ISSN: 1303 – 9814:

⁴² *The Armenians in the Late Ottoman Period*, ed. Benark I., Ankara, 2001 Çaycı, A., "Türk-Ermeni ilişkilerinde Gerçekler". *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, Dün-Bugün-Yarın, Bildiriler*, Ankara, 8-9 Mart 1990, Ankara, yay. y., 1992, s. 75-114., Gürün, K., "Türkiye-Ermenistan ilişkileri", *Avrasya Etütleri*, Cilt 3, No 1, 1996, s. 54-64., Kurzioğlu F., "Türk-Ermeni ilişkileri", *Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu, Gazi Magosa, Doğu Akdeniz Üniversitesi ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi*, 1993, s. 93-106.

⁴³ Հովհաննիսյան Ն., *The Foreign policy of Armenia*, Yerevan, 1998.

⁴⁴ Խոսրոզյան Լ., *Հայոց ազգային գաղափարախոսություն*, Երևան, 1999:

⁴⁵ Сваранц А., *Пантюркизм в Геостратегии Турции на Кавказе*, Москва, АГИ, 2002.

⁴⁶ Լիպարիտյան Ժ., *Պետականության մարտահրավերը. հայ քաղաքական միտքը անկախությունից ի վեր*, Երևան, «Լաիրի», 1999:

⁴⁷ Chrysanthopoulos L. T., *Caucasus Chronicles, Nation Building and Diplomacy in Armenia*, 1993-1994, Prinectone- London, 2002.

⁴⁸ Ступишин В., *Моя миссия в Армении*, М., 2001.

⁴⁹ Куртов А., Халмухамедов А., *Армения-Турция: Противостояние или Сотрудничество? Армения: Проблемы независимого развития*, М., 1998.

⁵⁰ Այվազյան Ա., *Հիմնատարրի ազգային անվտանգության հայեցակարգի, 1*, Երևան 2004, նույնի Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ոսպնավարական անվտանգությունը, Երևան, 1998:

⁵¹ Мурадян И., *Политика США и проблемы безопасности региона Южного Кавказа*, Ереван, 2000.

⁵² Гаджиев "Геополитика Кавказа", Москва, 2001., Պողոսյան Ս., Պանբրոքիզը երկր և աշար, Երևան, 1990, Ananyan A., & Careja R., *Formation and Development of Political Opposition in Armenia, from Stumbling but Struggling : Political Opposition in Four Post- Soviet Countries*, Moscow, Strategia, 2004., Անանյան Ա., Թուրքիայի Լեքավորարենյան քաղաքականության որիսափոր և հայ-թուրքական հարաբերությունները իրարյան ճգնաժամի համատեքստում, Տարածաշրջան, Նորավանք հիմնադրամ, N2:

Թուրքական պետության ցեղասպան բնույթին է անդրառանում Ի. Մեթինը⁵³, Իսկ Յու. Բարսեղովի⁵⁴, Պ. Օհանյանի⁵⁵ և Ռ. Բողոսյանի⁵⁶ ուսումնասիրությունները ներկայացնում են Թուրքիային միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու մի քանի դրույթներ:

Երկկողմ հարաբերությունների պատմությանը համապատասխան գնահատական տալու համար կարևոր նշանակություն ունի Յեղասպանության միջազգային ճանաչման համար ծավալված պայքարին առնչվող բազմաթիվ փաստաթղթերի և աշխատությունների ուսումնասիրությունը:⁵⁷

Հընթացս Թուրքական գիտական և հասարակական շրջանակներում հնչում են տեսակետներ, որոնք ոչ միայն չեն մերժում Հայ-Թուրքական կառուցողական երկխոսությունը, այլև առաջարկում են հարաբերությունների բարելավման իրատեսական ուղիներ: Աստիճանաբար Թուրքական հասարակությունում ձևավորվում է մի շերտ, որը չի ժխտում Հայոց ցեղասպանությունը և անգամ կոչ է անում Թուրքական կառավարությանը ընդունել պատմական ճշմարտությունը:⁵⁸

Վերջին ժամանակներս առաջ են քաշվում նաև Հայ-Թուրքական հարաբերությունների ապագայապաշտական (ֆուտուրոլոգիստական) ծրագրեր, ինչպես նաև հասարակական հաշտեցման սցենարներ:⁵⁹

Ուշագրավ են աշխարհաքաղաքականության ոլորտում ճանաչված մասնագետի Ս. Հանթինգտոնի⁶⁰ և Զ. Բզեթինսկու⁶¹ աշխատությունները, որոնք թեև վերաբերում են արդի համաշխարհային պարագայուններին, սակայն առանձին անդրադարձ են կատարում նաև Թուրքիային և Հայաստանի հարաբերություններին: Կարևորել ենք

⁵³Metin İ, *Osmanlıın Kanlı Tarihi, Ant Yayınları, İstanbul, 1996.*

⁵⁴Барсегов Ю., Турецкая доктрина междоународного права на сучасно политическом этапе, Москва, 2002., Барсегов Ю., Генциал армян- преступление по междоународному праву. Москва: Изд. Дом "XXI век- Соглусие", 2000.

⁵⁵Օզան Ս., Генциал Армянекзо արода и зацимта праа человека, Ер. 2003.

⁵⁶Boghossian R. *Le Conflict Turco- Armenien, Beyrouth, 1987.*

⁵⁷Բարսեղյան Լ. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները. Հայոց ցեղասպանությունը և բուրբական հակազդեցությունը», Երևան, 2001, Բարսեղյան Լ., Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը, Երևան, 1998, Բարսեղյան Լ., Ֆրանսիան Հայոց ցեղասպանությունը օրենսդրությամբ ճանաչում և անգամ ատաղին պետությունն է աշխարհում. Երևան, 2002 :

⁵⁸Վիլյի հանգամանայի տնս. Akçam T., *Dialogue Across an International Divide: Essays Towards a Turkish- Armenian Dialogue, Zoryan Institute 2001.*

⁵⁹Jerjian G., *The Truth Will Set Us Free: Armenians and Turks Reconciled, London, 2003.* Хомязури Г., Социальные потрясения в судьбах народов, Москва 1997.

⁶⁰Huntington S., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, NY, 1996.*

⁶¹Бжезницкий З., Великая шахматная доска, М., 1999.

ժամանակակից աշխարհաքաղաքական գործընթացներն արտացոլող այլ հետազոտություններ նույնպես:⁶²

Մեր ուշադրությունից չեն վրիպել թուրքական արտաքին քաղաքականությունից ընդհանրական համապատկերը ներկայացնող չեզոք հեղինակների աշխատությունները, որոնցում բացահայտվում են թուրքիայի դիվանագիտության գործունեության ուղղություններն ու առաջնայնությունները, նրա գործելաոճն ու դինամիկան: Այս տեսանկյունից հետաքրքրական են ուսումնասիրության ժամանակագրությունը նախորդող տասնամյակներին թուրքական արտաքին քաղաքականությունը լուսաբանող գործերը:⁶³

Հասկանիչական է, որ մինչ այժմ թուրքիան իրականացնում է Հայոց ցեղասպանության ժխտման ու ուրացության քաղաքականություն. այս խնդրին են անդրադառնում պատմաբաններ Վ. Տատրյանը⁶⁴, Ռ. Հովհաննիսյանը⁶⁵, Ի. Չարնին⁶⁶, Լ. Մարաշլյանը⁶⁷, Լ. Վարդանը⁶⁸, Ա. Սարաֆյանը⁶⁹, Ռ. Սմիթը⁷⁰ և ուրիշներ⁷¹:

⁶²Nye J. Jr., *Understanding International Conflicts*, New York, 1993., *International Institute for Strategic Studies, The Military Balance*, 1995- 1996, London: Oxford University Press. 1996., Виселиенко Н., *Политическая Глобалистика*, Москва, 2000.

⁶³Поучверия Б., *Внешняя политика Турции после Второй Мировой Войны*, М, 1976, Поучверия Б., *Внешняя политика Турции в 60- х начале 80-х годов*, М, 1986. Zürcher E. J. *Turkey, A Modern history*. London- NY, 1994., Pope N & H., *Turkey Unveiled*, New York 1997. Турье С., *Метаморфозы традиционного сознания*, СПб. 1994. *Всемирная История* (в 24 томах), том 20. том 23.

⁶⁴Dudrian V. N. *The History of the Armenian Genocide: Ethnic conflict from the Balkans to Anatolia and the Caucasus*, 1997, Oxford., Dudrian V. N., *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*, Ontario 1999. Dudrian V. N. *Warrant for Genocide*, New Branswick, NJ, USA, 1999., Տատրյան Վ., *Հայոց ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով*, Արեբրատն, 1995:

⁶⁵Овчинская Р., *Отрицание: Геноцид Армян как прототип такого подхода: Вестник: Армянский Институт Международного права и Политологии в Москве*, 2004.

⁶⁶Encyclopedia of Genocide: Volume I: Ed. Charny I., Jerusalem: 1998.

⁶⁷Murashlian L. *Politics and Demography. Armenians, Turks and Kurds in the Ottoman Empire*, Cambridge, MA, 1991.

⁶⁸Վարդան Լ., *Հայկական Տասնհիղյոր րորը սասննագրության և սամոյի մեջ և ոճեր*, Ի՛կյոսր, 1998:

⁶⁹Sarafyan A., *The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide*, *Armenian Forum*, 2, no 1, Spring 1999.

⁷⁰Smith R., *Denial of the Armenian Genocide*, *Genocide A Critical Bibliographic Review*, Vol 2, London, New York., Smith R., Markusen E., Lifton R. J., *Professional Ethics and the Denial of Armenian Genocide: Holocaust and Genocide Studies*, 9(1),1-22. Astourian, S. H. "Modern Turkish Identity and the Armenian Genocide: From Prejudice to Racist Nationalism" - In: *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*. Ed. Hovunnisian R. G., Detroit: Wayne State University Press, 1998.

⁷¹Կիրակոսյան Ջ., *Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը*, Երևան, 1965, Инджикян О. Г. *Социальная психология геноцида*, Ереван, 1995., Агахан А., *Геноцид 1915г. Механизмы принятия и исполнения решений*, Ереван, 1999., Պողոսյան Ա., *Պողոսյան Ա., Թորքերի բողբերի սասնն*, Երևան, 2000. Davidian D., *Addressing Turkish*

Հայ-թուրքական հարաբերությունները մշտապես և ցայսօր էլ հայկական և թուրքական մամուլի ուշադրություն կենտրոնում են: Եվ եթե հայաստանյան լրատվամիջոցների համար թուրքիայի ներքին ու արտաքին քաղաքականության համակողմանի լուսաբանումը կարևոր տեղ է գրավում, ապա թուրքական ՁՄ-ները երկկողմ հարաբերություններին անդրադառնում են սոսկ Հայոց ցեղասպանության միջադեպին ճանաչման, հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ ՀՀ և այլ պետությունների իշխանությունների ներկայացուցիչների հայտարարությունների ու Արցախյան հակամարտության հետ կապված խնդիրների համատեքստում: Հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին ընդարձակ հոդվածներ են տեղ գտել «Հայաստանի Հանրապետություն»⁷², «Ազգ»⁷³, «Երկիր»⁷⁴, «Հայոց աշխարհ»⁷⁵, «Հայկական ժամանակ»⁷⁶, «Առափոս»⁷⁷ թերթերում, ուսուսիզու «Республика Армения»⁷⁸ պարբերականում, որոնք ներկայացրել են հաճախ իրարամերժ կարծիքներ և տեսակետներ: Խնդրոս առարկային ուշագրավ Հրապարակումներ են նվիրել նաև «Գարուն»⁷⁹, «Հայկական բանակ»⁸⁰, «Հայացք Երևանից»⁸¹ և այլ հանդեսներ: Սփյուռքի պարբերականներից հարկ է առանձնացնել հայկազու «Ասպարեկ»⁸², «Հայրենիք»⁸³ (ԱՄՆ), «Ժամանակ»⁸⁴ (Թուրքիա), տնգլիազու «Արմինիլը Ուլբրին»⁸⁵, «Արմինիլը Րիփորթը»⁸⁶ (ԱՄՆ), հայերեն և թուրքերեն լեզուներով լույս տեսնող «Ակոս»⁸⁷ թերթերը, ինչպես նաև «Արմինիան ինթերնեշընըլ մեգըզին»⁸⁸ հանդեսը: Հարուստ տեղեկատվություն են պարունակում նաև հայկական

Genocide Apologists, Volume I-IV, S.D.P. A. CRS Publication, 1989. Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության միտման բուրբակյան քաղաքականությունը հայ-բուրբակյան հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, «Գարուն» 11, 2002, էջ 10-15, Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության միտման նոր փորձ. Թուրքական պատմական ընկերակցության «Հայեր. Արտոք և գաղթ» աշխատության մասին, Երևան 2005:

⁷² Հայաստանի Հանրապետություն, 1991-2004:

⁷³ Ազգ, 1992-2004:

⁷⁴ Երկիր, 2000-2004:

⁷⁵ Հայոց աշխարհ, 2000-2004:

⁷⁶ Հայկական ժամանակ, 2000-2004:

⁷⁷ Առափոս, 2000-2004:

⁷⁸ Республика Армения, 1992-2004:

⁷⁹ Գարուն, 2002-2004:

⁸⁰ Հայկական բանակ, №2, 1996:

⁸¹ Հարացք Երևանից, № 9-2002:

⁸² Ասպարեկ, 2001:

⁸³ Հայրենիք, 2003:

⁸⁴ Ժամանակ, 2001-2003:

⁸⁵ Armenian Weekly, 2003:

⁸⁶ Armenian Reporter, 2001:

⁸⁷ Agos, 1998-2004:

⁸⁸ AIM, 2001:

լրատվական գործակալությունների՝ «Արմենայրեսի»⁸⁹ և «Նոյյան Տապանի»⁹⁰ հաղորդագրությունները, «Ազատություն»⁹¹ ռադիոկայանի հայկական ծառայության հաղորդածամերը:

Աչքաթող չեն արվել նաև թուրքական մամուլի հրապարակումները, որոնք տեղ են գտել «Միլլիյեթ»⁹², «Հուրիյեթ»⁹³, «Ջուլհուրիյեթ»⁹⁴, «Ռադիկալ»⁹⁵, «Սաբահ»⁹⁶, «Ջաման»⁹⁷, «Յենի Շաֆաք»⁹⁸, «Յենի Բինյուլ»⁹⁹, «Թըրքիշ դեյլի նյուս»¹⁰⁰ թերթերում: Հայ-թուրքական հարաբերությունները բազմիցս արծարծվել են նաև «Աքթյուեկ»¹⁰¹, «Թըրքիշ փրոուր»¹⁰², «Փոփյուլեր թարիհ դերգիսի»¹⁰³ հանդեսներում, թուրքական TRT¹⁰⁴ և CNN-Türk¹⁰⁵ հեռուստաընկերությունների համացանցային կայքէջերում, ինչպես նաև «Անադոլու»¹⁰⁶ գործակալության լրատվական հաղորդագրություններում: Հիշյալ թեմայով որոշ նյութեր հրապարակվել են նաև ամերիկյան «Նյու Յորք Թայմս»¹⁰⁷, «Վաշինգտոն Թայմս»¹⁰⁸, «Վաշինգտոն Փոսթ»¹⁰⁹, ռուսական «Նեղավիսիմայա գազետա»¹¹⁰ թերթերում, ֆրանսիական «Ֆրանսպրես»¹¹¹ գործակալության լրատվությունում:

⁸⁹ Արմենայրես, 2002-2004:

⁹⁰ Նոյյան Տապան, 1998-2003:

⁹¹ RFE/RL Armeniu Report, 2001:

⁹² Milliyet, 2000-2004.

⁹³ Hürriyet, 1999-2004.

⁹⁴ Cumhuriyet, 2000-2004.

⁹⁵ Radikal, 2000-2004.

⁹⁶ Sabah, 2000-2004.

⁹⁷ Zaman, 2000-2004.

⁹⁸ Yeni Şafak, 2003-2004.

⁹⁹ Yeni Binyıl, 2004.

¹⁰⁰ Turkish Daily News, 1996-2004.

¹⁰¹ Aktüel, 2000-2001.

¹⁰² Turkish Probe, 1999-2002.

¹⁰³ Pöpuer Tarih Dergisi, 2003.

¹⁰⁴ TRT, <http://www.trt.net.tr>

¹⁰⁵ CNN-Türk, <http://www.cnnturk.com>

¹⁰⁶ Anadolu Ajansı, 1993-2001.

¹⁰⁷ New York Times, 2001.

¹⁰⁸ Washington Times, 2001.

¹⁰⁹ Washington Post, 2001-2003.

¹¹⁰ Независимая газета, 1996-2003.

¹¹¹ Francepress, 1993.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 1991-1998թթ.

ա) Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական դերի փոփոխությունը և Հայոց ցեղասպանության գործոնը պաշտոնական Անկարայի արտաքին քաղաքականությունում

Արդի քաղաքական իրականությունում Թուրքիան ձեռք է բերել կարևոր նշանակություն: Աշխարհաքաղաքական նպաստավոր դիրքը բարձրացնում է նրա կշիռը միջազգային հարաբերություններում: Լինելով Եվրոպան Ասիայի հետ կապող ամենակարճ ցամաքային ճանապարհը, միևնույն ժամանակ Թուրքիան բանակի թվակազմով, ԱՄՆ-ից հետո ՆԱՏՕ-ի ռազմական համակարգի երկրորդ պետությունն է: Թուրք դիվանագետներն ու աշխարհաքաղաքագետները նշում են իրենց հրկրի կարևորությունը ևս մի քանի գործոն, ի մասնավորի, նրա դերակատարությունը սեփական ավազանում, որտեղ տարածաշրջանային նկրտումները օրըստօրե ավելի ցայտուն են դառնում: Նրանց կարծիքով, Թուրքիան ստանձնել է ՆԱՏՕ-ի հարավարևելյան թևի ղեկավար դիրքը, և պիտի հակակշռի դեր կատարի Կովկասում ու Կենտրոնական Ասիայում և այլն:¹¹² 1990-ական թվականներին Թուրքերը փորձեցին մշակել արտաքին քաղաքական նոր հայեցակարգ: Իր պաշտոնավարման սկզբում Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Իսմայիլ Զեմը ծրագրային հայտարարություն արեց, ըստ որի 21-րդ դարում Թուրքիան նպատակ ունի դառնալ «գլոբալ պետություն»¹¹³ հաստատելով ժողովրդավարական կարգեր և հարգելով մարդու իրավունքները համընդհանուր սկզբունքները: Թուրքական «գլոբալ պետությունը», նրա մատուցմամբ, իր հիմքում պիտի սրբորեն պահպանի ավթաթուրքյան «Խաղաղություն տանը՝ խաղաղություն աշխարհում» հայտնի կարգախոսը: Զեմի հոգիածը ուղենշում էր Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության առաջնայնությունները քսանմեկերորդ դարում, կրկին անգամ փորձելով Թուրքիայի տեղը փնտրել Եվրոպա-

¹¹² Ալեյի հանգամանայի տն Վ Կար N., A Strategic Overview of Turkey. Perceptions: Journal of International Affairs, 1998 June- August, Volume III- Number 2.

¹¹³ Cem İ., Turkey: Setting sail to the 21st Century. Perceptions: Journal of International Affairs, 1997 September- November, Volume II- Number 3.

յում: Սահայն, Հարկ է ճշտել, թե իրականում ինչ է ներկայացնում գլխորդ պետութուն դառնալու թուրքական գաղափարը: Թուրք պատմարան Օրալ Սանդեբը գլխորդ պետութւան իր պատկերացումն ունի, նա պարզաբանում է, որ Գերմանիան երկու անգամ գլխորդ (Համաշխարհային) պետութւուն դառնալու փորձ արեց՝ երկու անգամ էլ սանձազերծելով Համաշխարհային պատերազմ:¹¹⁴ Այս Համատեքստում, մեղմ սաած, անհասկանալի է թվում, թե ինչ է գլխորդ պետութւունը թուրքական տեսանկյունից: Արդյո՞ք Ջեմի Թուրքիան է գլխորդ, թե Սանդեբի Գերմանիան:

1990-ականների սկզբից Թուրքիայի քաղաքական դաշտում առկա են ձգողութւան երեք բևեռներ, որոնք որոշում են երկրի արտաքին քաղաքականութւան գերակայութւունները և ուրվագծում են արտաքին քաղաքական սեփական կուրսը: Առաջինը և առաջնայինը արևմտականացման բևեռն է՝ Եվրոպան, քանզի արդեն ակնհայտ է, որ Թուրքիան առաջնահերթ է Համարում արտաքին քաղաքական եվրոպական կողմնորոշումը: Համաձայն «Միլլիյեթ» թերթում տպագրված Հասարակական կարծիքի Հարցումների, Թուրքիայի բնակչութւան 68.7 տոկոսը պաշտպանում է երկրի լրիվ անդամակցութւունը Եվրամիութւանը, այդ գաղափարը մերժում է բնակչութւան միայն 9.9 տոկոսը:¹¹⁵

Արտաքին քաղաքականութւան երկրորդ բևեռը «Թուրանն» է. Թուրքիան Հայացքն ուղղում է Արևելք՝ դեպի Կովկաս և Կենտրոնական Ասիա: Նոր քաղաքական իրականութւունը, գլխորդ տրանսպորտային կոմունիկացիաները, էներգետիկ Հարուստ և Կենտրոնի առկայութւունը Կասպյան-կենտրոնասիական տարածաշրջանում և քաղաքակրթական ու լեզվական մերձութւունը կարևոր են դարձնում արտաքին քաղաքական այս ուղղութւոյնը:

Եվ վերջապես Հարավային ձգողութւան կենտրոնը՝ ակտիվ ներգրավվածութւուն միջինարևելյան գործընթացներում: Թուրքիայի դերակատարութւունը կարևորվում է տարածաշրջանում խաղաղութւան Հաստատման գործում, առանձնանում են Թուրքիայի երկկողմանի Հարաբերութւունները տարածաշրջանի պետութւունների՝ Իսրայելի, Սիրիայի, Իրանի, Իրաքի հետ:

«Նոր» Թուրքիան իր արտաքին քաղաքական կուրսի ձևավորմամբ և ընդհանրապես պետութւան կերտմամբ պարտական է թուրքական Հանրապետութւան Հիմնադիր Մուստաֆա Բեմալ Աթա-

¹¹⁴Sander O., Türkiye'nin dış politikası, Ankara, 1998, s 135.

¹¹⁵Milliyet, 21.09.2000

թուրքին.¹¹⁶ Քսաներորդ դարի 20-30-ական թվականներին երկիրն առերևույթ գտնվում էր գերակայության փնտրուղի մեջ, և Ջեմալի քաղաքական կուրսի շնորհիվ կարողացավ գերտերութուններից շարունակաբար զիջումներ կորզել միջազգային համաժողովներում, որոնք ուղղակիորեն առնչվում էին թուրքիային (Լոզանի կոնֆերանս (1922-1923թթ.), Ալեքսանդրի կարգավիճակի մասին նոր կոնվենցիա (1936 թ.), թուրք-ֆրանսիական պայմանագիր): Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում Անկարան առերևույթ չեզոքութուն էր խաղում, սակայն նրա համոզմունքը բացահայտորեն նացիստական Գերմանիայի կողմն էր:¹¹⁷ Թուրքիան նախապատրաստվում էր հարմար առիթի դեպքում ներքաշվել ռազմական գործողությունների մեջ՝ ընդդեմ խորհրդային Միության: Միայն պատերազմի ավարտական փուլում, երբ արդեն պարզ էր ուժերի դասավորվածությունը, թուրքական դիվանագիտության նախընտրությունը փոփոխեց, իսկ ֆաշիստական Գերմանիայի ջախջախման նախօրեին թուրքերը «թանաքային պատերազմ» հայտարարեցին նացիստներին: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ձևավորվեց սկզբունքորեն նոր երկրեւո աշխարհակարգ: Սկսվեց «սառը պատերազմը»՝ գերտերությունների ռազմաքաղաքական մրցավազքը: 1945թ. մայիսի 19-ին ԽՍՀՄ-ը հայտարարեց, որ չեզոյակ է հայտարարում թուրքիայի հետ կնքած 1925թ. գեկտեմբերի 17-ի բարեկամությունների և չեզոքություն պայմանագիրը: Միայն ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ջանքերը Պոտսդամի կոնֆերանսի ընթացքում տապալեցին Կարսը և Արդահանը ետ ստանալու Ստալինի ծրագրերը: Համաձայն Թրեմանի հայեցակարգի՝ ԱՄՆ-ի հետպատերազմյան արտաքին քաղաքական կուրսի, թուրքիային և Հունաստանին տրամադրվելու էր օժանդակություն՝ խորհրդայնացումից պաշտպանվելու համար:¹¹⁸ Ետպատերազմյան ավելի քան քառասնամյա ժամանակաշրջանում Անկարայի արտաքին

¹¹⁶Ինչևէ Դեմալի բարեփոխումներն արտաքինպես արժանատիան կերպով փոխում են Ռուսիայի քաղաքական արժեհամակարգը, բարաբազետ Լույսեն գտնում է, որ արտաքինպես արժանատիանացված քեմալիզմ իր մեջ պարունակում է բորբակյան ավանգարդի ցիտակցության հենասյունների մոդիֆիկացիաները, որոնք հանդես են գալիս, նոր եվրոպականացված ռոմպ. ազգային փոխարինեց կրոնականին. խառնի ռազմիկ դերը (պետականության արշտարանի խնդիր) իր վրա վերցրեց ազգային բանակը, և այն: Ինքնին հետաքրքիր այս տեսություննից կարելի է հետադարձ անել, որ չեն փոխվել բորբակյան ազգային նկարագրի կիսները, որ «նոր» Ռուսիան և վերջինիս գաղափարախոսությունը ամենին էլ նոր չի, այլ հանդիսանում է ստրուկտուրայի շարունակությունը՝ նույնքան կայսերականարտաքին է: Ինքնին հետաքրքրական այս տեսությունն անընդհատապես, սակայն կեղծի մեզ մեր ստամենասիրության բուն կյտից. Ալեկի հանգամանակի տեւ, Այբու Ը, Метаморфозы империализма в Турции, С116, 1994.

¹¹⁷Յեւալուսա Կետուրա (a 24 տոմաս), տոմ 20, Եմր 364-373, տոմ 23, Եմր 534-541.

¹¹⁸Ալեկի հանգամանակի տեւ Nye J. Jr., Understanding International Conflicts, New York, 1993, pp 98-128.

19456

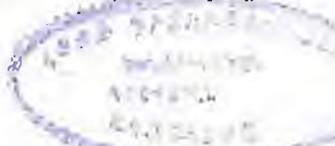
անդամակցելու համար: Երկրենու աշխարհում թուրքերը կարող էին հուսալ, որ որոշ ժամանակ սպասելով, կընդգրկվին այդ կառուցյուն՝ հանդիսանալով «կարմիր վտանգի» դեմ պայքարում արևմտյան ավանգարդը, սակայն օր-օրի թուլացող նԱՀՄ-ը այլևս նախկին այնքան սարսափելի «չարիքի կայսրութիւնը» չէր, որի առաջխաղացումը կանխելու համար անհրաժեշտ պատենչ էր թուրքիան: Անկարան Արևմուտքին տված հավատարմութիւնն երդումը նորացնելով, կրկին ջանում էր ապացուցել, որ հարգում է ժողովրդավարական արժեքները: Չպետք է մոռանալ, որ 1980թ. ռազմական հեղաշրջումը, որը դրականորեն չէր բնութագրում թուրքերին, դեռ թարմ էր եվրոպացիների հիշողութիւնն մեջ: Թուրքիան հավանում էր հաստատել, որ տակաւին, Արևմուտքի համար հետաքրքրութիւնն ներկայացնող տարածք և հուսալի հենարան է Արևելքում: Օգալը տանել չէր կարողանում Սադամ Հուսեյնին, որին ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշի հետ հանդիպման ժամանակ անվանել էր «աշխարհի ամենավտանգավոր մարդը»:¹²¹ Որոշ վերլուծաբաններ կարծում են, որ Օգալը ակնկալում էր տարածաշրջանի քարտեզի վերաձևում, և ցանկանում էր, որ Թուրքիան դոնե այդ անգամ լինի ոչ թե ճաշացանկում, այլ խնջույքի սեղանի մոտ: Հիմնական նշանակետը, սակայն, բժախնդրորեն քողարկվում էր հիշյալ և հարակից զրդապատճառների ծխածածկութիւնով: Հնարավոր է, որ Թուրքիան հետապնդում էր Իրաքի նման ռազմական հզոր մեքենայի վերացման նպատակ, միանշանակ էր, որ միացյալ ուժերով ամերիկամետ կոալիցիան արագորեն հաղթանակի կհասնեն (և հասալ) երկրի հալանական թշնամի, ագրեսիւլ նկրտումներ ունեցող արարական պետութիւնն դեմ: Գործեց ուրիշի ձեռքով կրակից շաղանակ հանելու դիվանագիտական հայտնի հնարքը:

Իրաքն արագորեն ծնկի բերվեց, սակայն իրական խնդիրները ծագեցին հետագայում: Պատերազմը ցույց տվեց, որ Թուրքիան կարող էր դաշնակիցների կողմից լիովին անպաշտպան թողնվել իրաքյան հնարավոր հարձակման դեպքում, նԱՏՕ-ի գործընկերները նրան հատկացրեցին սոսկ թեթևազեն ինքնաթիռներ, որոնք արդեն իսկ ենթակա էին դուրսգրման, միայն Հոլանդիան տրամադրեց Patriot տեսակի արդի հակահրթիռային համակարգ:¹²² Որո՞նք էին հակաիրաքյան ռազմարշալի մյուս բացասական հետևանքները Թուրքիայի համար:

Պատերազմի արդյունքում ստացված անմիջական տնտեսական վնասը, ըստ որոշ գնահատականների, կազմեց 6 մլրդ դոլար, ռազմական գործողութիւնների ողջ ընթացքում ԱՄՆ-ը ակտիւորեն

¹²¹Makovsky A., *The new activism in the Turkish foreign policy: SAIS Review*, Winter-Spring 1999, Washington DC.

¹²²Zürcher E. J., *Turkey, A Modern history*, London- NY, 1994 p 334.

դրդում էր իրաքյան քրդերին՝ ապստամբել Սադամի վարչակազմի դեմ: Քրդերն, իրենց Հերթին, մի կողմ դնելով ներքին պայքարը, սկսեցին անկախական շարժում, որը կանխվեց Թուրքիայի և արևմտասլավոնական պետությունների գործուն միջամտություններով: Վերջինիս ստեղծումը Հղի էր լուրջ հետևանքներով. ոգևորված հարավի եղբայրակիցների օրինակով, ինքնորոշման պահանջ կենդանացնեին նաև Թուրքիայի քրդերը, իսկ ապստամբության բոցը կարող էր արմատապես փոփոխել տարածաշրջանի քարտեզը: Հրատապ էր քուրդ փախստականների հարցը, որոնց Անկարան մտադիր չէր ապաստան տալ իր տարածքում:¹²³

Չնայած հետպատերազմյան ասուլիսներում նախագահ Օզալը Հայտարարում էր, որ Թուրքիան «պիտի հրաժարվի նախկին պասիվ ու անվստահ քաղաքականությունից և ընդգրկվի ակտիվ քաղաքականություն մեջ»¹²⁴, նման Հայտարարությունները հիմնադրուկ էին, թեպետև Հստակորեն արտահայտում էին Թուրքիայի իրական նկրտումներն ու ձգտումները:

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության կուրսի իրական փոփոխությունը տեղի ունեցավ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո: 1990թ. օգոստոսի մոսկովյան իրադարձություններն ապացուցեցին, որ ԽՍՀՄ-ը, որպես քաղաքական հզոր միավոր, չի կարող գոյություն ունենալ: 1991թ. դեկտեմբերին Բելովեժյան թավուտում խփվեց Միության դադարի վերջին մեխը: Հարավային Կովկասն ու Կենտրոնական Ասիան անջատվեցին Հսկայական կայսրությունից:

Արտաքին քաղաքական նոր կողմնորոշումը Թուրքիային պիտի դարձնեին թյուրքական Հանրապետությունների քաղաքական ամբողջության անվիճելի առաջնորդը և ըստ նախագահ Թուրգուլթ Օզալի՝ 21-րդ դարը պիտի լիներ թյուրքական աշխարհի դարը:¹²⁵

Վերոնշյալ երկու Հանգամանքների բերումով, երկրում պաշտոնապես հասունացավ արտաքին քաղաքական գերակայությունների վերադասակարգման անհրաժեշտությունը: Ստեղծվեցին այնպիսի նախադրյալներ, երբ դիվանագիտության արժեքային և աշխատանքային մոդելները կարող էին փորձարկվել իրական քաղաքականությունում:

Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական քաղաքականությունը նոր թափ Հավաքեց 1980-ականներին, կապված Թուրքիայում

¹²³Zürcher E. J., *Ünçü* տեղում, pp 334-335.

¹²⁴Robins Ph., "Turkish policy and the Gulf Crisis: Adventurist or Dynamic?" from Clement Dodd ed. *Turkish Foreign policy: New prospects*: Cambridgeshire, 1992, p 70.

¹²⁵Zürcher E. J., *Turkey, A Modern history*, London- NY 1994 p 335.

և նրա սահմաններից դուրս տեղի ունեցած իրադարձությունների և զարգացումների հետ: 1980թ. սեպտեմբերի 12-ին իրականացվեց ռազմական հեղաշրջում, և գինվորականությունը գրավեց իշխանությունը, սաստկացնելով այլակարծության դեմ պայքարը, վերադարձնելով Թուրքիան քեմալական հիմնադրույթներին: Փաստորեն, Թուրքական հասարակական գիտությունները հարմարվեցին ներքին ռազմաքաղաքական իրավիճակին, պետությունը ձևավորեց Հայոց ցեղասպանության ժխտման նորացված հայեցակարգ, որը զրվեց պետական գաղափարախոսություն մշակող բոլոր հաստատությունների աշխատանքների հիմքում: Մամուլի հրապարակումներում սկսեց գերակշռել Հայաստանությունը, գրառական հեղեղվեց հակահայ աշխատություններով և գեղարվեստական գրականությամբ:¹²⁶

Հայ-թուրքական հարաբերությունները պայմանավորող կարևորագույն հիմնախնդիրը ցայսօր պատմությունն է: Քսաներորդ դարակզբին, օգտվելով Համաշխարհային պատերազմի Թուրքոհայկ, Թուրքիան աննախադեպ դաժան մեթոդով փորձեց լուծել Հայկական Հարցը:

Հայոց ցեղասպանության խնդրի նշանակությունը հասկանալու համար կարևոր է լուսաբանել այն գաղափարաբանական տիրույթը, որի շրջանակներում գործում է ժամանակակից Թուրքական պետությունը՝ որդեգրելով ցեղասպանության ուրացության թեզը: Այս առումով, հարկ ենք համարում անդրադառնալ մի քանի մեթոդաբանական դրույթների: Ուսումնասիրողները միակարծիք են, որ ցեղասպանության ուրացությունը մարդկության դեմ ուղղված այդ հանցանքի վերջնափուլն է, երբ փորձ է արվում ոչնչացնել է զոհի պատմական հիշողությունը:¹²⁷ Նրանց կարծիքով, ցեղասպանության ժխտումը ցավալի գործողություն է, որը պիտի ներառվի ցեղասպանությունների հետևանքների վերացման և վնասի փոխհատուցման բարոյական հարթությունում: «Ցեղասպանության հանրագիտարանի» ընտրոշմամբ՝ ժխտումը պետք է համարվի ցեղասպանության եզրափակիչ փուլը, որը կարող է շարունակվել բուն սպանությունների ավարտից շատ հետո:¹²⁸ Այն կարող է ունենալ բազում շարժառիթներ: Ցեղասպանագետ Իսրայել Չարնիի կարծիքով, ժխտումը

¹²⁶ Տե՛ս Կոպր Մ.Ք., *Две Турции- Два Мировоззрения: Урнеблագիտության հարցեր*, 3-4 էջ 24-25:

¹²⁷ Օւանիսյա Ք., *Отрицание: Геноцид Армян как прототип такого подхода: Вестник: Армянский Институт Международного права и Политологии в Москве: 2004, стр 49::*

¹²⁸ *Denial of Genocide, Psychology of, from Encyclopedia of Genocide, volume I, Ed. Israel W. Charney, Jerusalem 1998, p. 159.*

«Հարձակում է զոհերի կողեկտիվ ինքնության և ազգային մշակութային շարունակականության վրա»:¹²⁹

Յեղասպանություն Հանցագործությունը մարդկության պատմությանն ուղեկցել է դարեր ի վեր, նախկինում նվաճողներն անգամ Հպարտանում էին գրավված երկրներում գործած դաժանություններով: Այս առումով բացառությունն է ի եղել նաև Օսմանյան կայսրությունը: Թուրք ուսումնասիրող Իսմայիլ Մեթինը գրում է, որ Հարյուրամյակներ շարունակ Օսմանյան կայսրությունը պահել է իր Հեղինակությունը «ժողովուրդներին վախեցնելով, սպանություններ և համընդհանուր կոտորածներ կազմակերպելով»:¹³⁰

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարասկզբին, միջազգային մարդասիրական իրավունքի զարգացմանը զուգահեռ, իրավիճակը կտրուկ փոխվեց. պետությունները ամեն կերպ ջանում էին կոծկել և պարտակել իրենց գործած Հանցագործությունները մարդկության և մարդկայնության դեմ: Դեռևս Հուգո Գրոցիուսի ժամանակներից պետությունը կորցրել էր սեփական քաղաքացիների նկատմամբ ինքնիշխանությունը:¹³¹

Յեղասպանությունը նախևառաջ Հանցագործությունն է, իսկ յուրաքանչյուր ոճրին վաղ թե ուշ Հաջորդում է պատիժը: Նշենք նաև, որ 20-րդ դարասկզբին արդեն համընդհանուր կիրառությունն էր գտել նաև «Հումանիտար ինտերվենցիայի» միջազգային իրավական սկզբունքը, երբ մարդու իրավունքների պաշտպանության համար տերությունները կարող էին միջամտել այլ պետությունների ներքին գործերին: Դեռևս 1878թ., ստորագրելով Բելուխի դաշնագիրը, Բարձր Դուռը պարտավորվեց «առանց Հետագա հապաղման իրագործել Հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից Հարուցված բարեփոխումներն ու բարենորոգումները և ապահովել Հայերի անվտանգությունը չեքքեզներից ու քրդերից: Բարձր Դուռը տերություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցառումների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհսկեն դրանց կիրառմանը»:¹³² Թուրքական իշխանությունները, հստակ գիտակցելով, որ ոտնահարում են ոչ միայն ներպետական, այլև միջազգային իրավունքի նորմերը, ձեռնամուխ եղան ցեղասպանության իրականացմանը:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, օսմանյան իշխանությունները հրապարակ հանցելին քարոզչական բնույթի փաստաթղթերի ժո-

¹²⁹ Նույն տեղում, ր 159.

¹³⁰ Metin I, Osmanlıun Kanlı Tarihi, Ant Yayınları, İstanbul, 1996, s 12.

¹³¹ St' u orինակ Boghossian R. Le Conflict Turco- Armenien, Beyrouth, 1987, pp. 57-59:

¹³² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Երևան, 1972, էջ 128:

ղովածուններ, որոնք նստատակ ունեին արդարացնել պատերազմի ժամանակ իրականացված տեղահանություններն ու Զարդերը: Առաջին աշխարհամարտում կրած պարտությունից հետո, նրանք փորձեցին Օսմանյան կայսրությունն արդարացնելու համար մեղքը բարդել երիտթուրքական կուսակցության վրա: Ինչպես նշվում է ետպատերազմյան ժամանակաշրջանում լույս տեսած, թուրքական ներքին գործերի գերատեսչության կողմից կազմված քարոզչական աշխատություններից մեկում, «Միություն» կազմակերպության մեղքը, որ մշակել և մտածված իրականացնում էր ոչնչացման ու կողոպուտի այդ ներքին քաղաքականությունը, ակնբախ է: Նրա պարագլուխները պատկանում են մարդկության ամենամեծ հանցագործների շարքին: ... Թուրք ժողովուրդն իր գլուխը խոնարհում է հայ ժողովրդի ողբերգության առաջ: Դա նա անում է տխրություն՝ հայ ժողովրդի և ամոթով՝ իր համար: Նա խոստովանում է դա և պարտավորություններ է իրականացնում, որոնք հետևանք են այդ իրադարձություններին: Բայց թուրք ժողովուրդը մերժում է որևէ բարոյական պատասխանատվություն՝ կապված իր անարժան ղեկավարների գործողությունների հետ, և նրանց չի ճանաչում... Թուրքերն իսկապես սպանել են հայերին, կոտորածներ կազմակերպել, կողոպուտել և ավերել նրանց տները»:¹³³

Թուրքական իշխանությունները դիտակցել են, որ հայ ժողովրդի դեմ իրականացրած ոճիրները վաղ թե ուշ պատժվելու են, այդ իսկ պատճառով փորձել են ամեն զնով պատասխանատվության բևեռ ամբողջությամբ դնել երիտթուրքական կուսակցություն վրա: 1920թ. օգոստոսի 10-ին Օսմանյան կայսրությունը Անտանտի պետությունների հետ կնքեց Սևրի դաշնագիրը, որի սակ դրվեց նաև Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական ներկայացուցչի ստորագրությունը, որով էլ թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի լիիրավ անկախությունը, Հայաստանի առաջին հանրապետությանը վերադարձվեց Հայոց պատմական հայրենիքի մի զգալի մասը, ամրագրվեցին պատերազմական հանցագործներին պատժելու և հասցված վնասի փոխհատուցման դրույթները,¹³⁴ ու թեև 1923թ. Լոզանի պայմանագիրը արդեն չէր պարունակում նման կետեր, թուրքիայի Հանրապետությունը չէր կարող չզգալ համաշխարհային հանրության ճնշումը՝ առաջին աշխարհամարտի ընթացքում հայ ժողովրդի դեմ դրոշմած հանցագործության համար պատասխանատվության կանչվելու առումով:

Բնավ պատահական չէ, որ հակասությունական պայքարի առաջին տարիներին Հայոց ցեղասպանությունը փաստող հայտարարություն-

¹³³The Turco-Armenian Question: The Turkish Point of View, Constantinople 1919, p 84.

¹³⁴Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Երևան, 1972, էջ 676-680:

ներ է արել նաև Թուրքիայի Հանրապետության առաջին նախագահ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքը: Եվեյցարացի լրագրող էմիլ Հիլդենբրանդին տված հարցազրույցում, որը 1926թ. տպագրվել է նաև «Լոս Անջելես Իկզեմինըր» թերթում, Աթաթուրքն ասում է. «Իթթի-հաթականները պիտի հաշիվ տան մեր միլիոնավոր քրիստոնյա հպատակների կյանքերի համար, որոնք զանգվածաբար անխնա տեղահանվել են իրենց տներին և ջարդվել»:¹³⁵ Մեծ եղեռնի իրողությունները ճանաչող բոլոր հայտարարությունները, սակայն, ունեն մի քողարկված ենթատեքստ. թուրք գործիչները ամեն զնով ցանկանում են ապացուցել, թե կառավարությունը Հայերին բնաջնջելու նպատակ չի ունեցել:

Ինչո՞ւ էին պայմանավորված թուրք գործիչների այդօրինակ հայտարարությունները: Հայոց ցեղասպանությունը հսկայական միջազգային արձագանք էր գտել, անգամ պատերազմական պայմաններում հաստատված խիստ գրաքննության պարադայում, այս պատճառով Քեմալը լուրջ խնդիր ուներ՝ շեղել համալսարհային քննադատության սլաքը Թուրքիայի Հանրապետությունից:

30-ական թթ. Հայկական հարցն ու Մեծ եղեռնը անուշադրության մատնվեցին միջազգային դիվանագիտության կողմից, իսկ թուրքական պատմագրությունը այս հարցերին սկսեց անդրադառնալ հայ ժողովրդի ողջ պատմական անցյալը կեղծելու նպատակով.¹³⁶ Վերստին նշենք, որ թուրքական նման գործելատեղի հիմնական շարժառիթներից մեկը Հայոց ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվությունից խուսափելն է:¹³⁷ Օսմանյան կայսրությունը թուրքիայի Հանրապետությանը փոխանցեց Հայոց ցեղասպանության ծանր ժառանգությունը, որը կոծկելու նպատակով արդեն վերջինս չի խնայում ոչ ջանք ու ոչ էլ ֆինանսական ռեսուրսներ:¹³⁸

¹³⁵ Dadrian V., *Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources*, NY, 1991, p. 131.

¹³⁶ Նշենք, որ ԱՄՆ-ում բուրբակյան դեպիստան գործուն մասնակցությունը, Անկարային հարողից կասեցնել ամերիկահայ ռեժիսոր Ռ. Մամուլյանի և «Մերթ գոլդուին մայեր» ընկերության համատեղ ծրագրի՝ «Մուսա լեռան 40 օրը» լիամետրաժ ֆիլմի նկարահանումները:

¹³⁷ Էնո Առաքին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան կայսրության կողմից հայ ժողովրդի դեմ իրականացված մտահալոտ արշավը բնորոշվել է որպես հանցագործություն, իսկ երիտարարական իշխանությունների դեմ 1919թ. սկսված դատավարությունները փաստեցին, որ դեռ ժամանակի իրավական չափանիշներով բուրբակյան իշխանությունների գործած արարքները համարվել են պատժելի:

¹³⁸ Թուրքական միտման մասին մասնավորապես տես, Dadrian V., *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*, Ontario 1999, Акчам Т., *Турецкое национальное Я и Армянский Вопрос*, Москва, 1995: Smith R., *Denial of the Armenian Genocide, Genocide A Critical Bibliographic Review*, Vol 2, London, New York, pp 63-85: Smith R., Markusen E., Lifton R. J., *Professional Ethics and the Denial of Armenian Genocide: Holocaust and Genocide Studies*, 9(1),1-22: Անանյան Ա., Հայոց

Ինչպես նշեցինք, ուրացության ու զեղծարարության թուրքական արշավը առանձնակի թափ հավաքեց 1980-ականներին, հրը մի շարք երկրներում խորհրդարանները ճանաչեցին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանությունը: 1981թ. հունիսի 10-ին թուրքական հեռուստատեսության մեկնաբանը, անդրադառնալով Մեծ եղեռնի միջազգային դատապարտմանը, խոստովանեց. «Ցեղասպանության ընդունումը շատ կարևոր խնդիր է: Դրա համար էլ մենք այստեղ ու ամենուրեք ջանում ենք ապացուցել, որ ցեղասպանությունն չի եղել: Սա երկար շղթայի մի օղակն է միայն: Ցեղասպանությունն այն որոգայթն է, որի միջոցով Հայերը ցանկանում են հասնել մեկ այլ նպատակի: Դա հետևյալն է. Հայերը մեծամասնություն էին կազմում Արևելքում: Այնտեղ գոյություն ունեւր Հայաստան: Թուրքերն այն գատարկեցին: Մեզնից պահանջում են, որ Հայերին կրկին բերենք այստեղ և հիմնենք նոր Հայաստան: Սրանով ուզում եմ նախազգուշացնել մեր որոշ քաղաքացիներին: Նրանցից ոմանք, թող ինձ ներվի ասել, պարզամտորեն և մանկամտությամբ են վերաբերվում այս հարցերին: Նրանք ասում են՝ թողնենք այդ բոլորը և գերմանացիների ու հրեաների օրինակով Հաշտության ձեռք մենկնենք միմյանց... Սրանից ավելի վտանգավոր բան չի կարող լինել: Գործը դրանով չի վերջանա, գործը դրանով կսկսվի»:¹³⁹

Թուրքիայի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչութունները և այլազան հաստատություններ ակտիվորեն ճգնում էին կասեցնել Մեծ եղեռնի դատապարտումը Միացյալ Նահանգներում, Եվրոպական համայնքի (1992թ.՝ Եվրոպական Միության) խորհրդարանում և այլ երկրներում: Ուշադրալ է, որ շատ դեպքերում Անկարայի ներկայացուցչութունները շարունակել են իրենց հակահայ գործողություններն անգամ տվյալ երկրի խորհրդարանի կողմից Մեծ եղեռնի ճանաչումից հետո, օրինակ՝ Արգենտինայում, օրենսդիր մարմնի՝ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու որոշումից հետո անգամ, թուրքական դեսպանատունը պաշտոնական Բուենոս Այրեսից պահանջում է, որ վերջինս արգելանք դնի 1915-1923թթ. ողբերգման արարողությունների վրա:¹⁴⁰

Սառը պատերազմի իրողությունները Անկարային հնարավորություն էին տալիս Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դիմ պայքարի գործում ակտիվորեն խաղարկել ՆԱՏՕ-ի գործոնը և ԽՍՀՄ-ի

ցեղասպանության միտման բոլորակալ քաղաքականությունը հայ-բուրջական հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, «Գարուն» 11, 2002, էջ 10-15:

¹³⁹ Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ., Թորքերը բուրքերի մասին, Երևան, 2000, էջ 3-4:

¹⁴⁰ 1915-1917թթ. Հայոց ցեղասպանության հարցի վերաբերյալ Արգենտինայի կառավարող շրջանակների դիրքորոշման մասին, Հայաստանի Ազգային Արխիվ, Ֆ. 326, ցույց 7, Գործ 106, էջ 2:

դեմ իրականացվող քաղաքականութիւնը: Հայոց ցեղասպանութեան ժխտման ամենաակնառու քարոզարշավը թուրքական պետութիւնն իրականացնում էր ԱՄՆ-ում. գործին կցվել էին ոչ միայն պետական բոլոր կառույցները, այլև Կոնգրեսում ձևավորվել էր Թուրքիայի շահերի պաշտպանութեան խումբ: 1985թ. Հունիսի 3-ին մի քանի կոնգրեսականներ (Մելվին Փրայս, Բիլ Նիքոլս, Մարվին Լիթ և ուրիշներ) նամակով դիմեցին իրենց գործընկերներին, խնդրելով կասեցնել H.J. Res. 192 բանաձևի ընդունումը, որը դատապարտում էր 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանութիւնը:

Կոնգրեսականները նամակը կազմել էին Թուրքիա կատարած այցից հետո: Ի դեպ, խորհրդարանականները այնտեղ հանդիպել էին պետութեան բարձրաստիճան ներկայացուցիչներին, որոնք և իրենց մտահոգութիւնն էին փոխանցել նամակագիրներին: Ըստ վերջինների, բանաձևի ընդունումը «կլփտանգի ներկա լավ հարաբերութիւնները Թուրքիայի Հանրապետութեան հետ» և «հայերին ոչինչ չի տա»:¹⁴¹

Թուրքական իշխանութիւնների կողմից ֆինանսավորվող ամերիկյան դիտնակները բաց նամակով դիմում են Կոնգրեսին: Այսպես կոչված «69 դիտնակներին նամակը», որը հրատարակվել էր «Նյու Յորք Յորք Թայմս» թերթի էջերում, մինչ այժմ շրջանառվում է Հայոց ցեղասպանութեան ժխտման թուրքական քաղաքականութեան հոլովույթում:¹⁴²

Թուրքերի համար պետալի եղավ 1987թ. Հունիսի 18-ին Եվրոպական խորհրդարանի կողմից Օսմանյան կայսրութիւնում իրականացված Հայոց ցեղասպանութիւնը դատապարտող բանաձևի ընդունումը: Արդեն Հունիսի 27-ին Թուրքիայի նախագահ Բ. Էյլբենը, ելույթ ունենալով Սվաղ քաղաքում գումարված բազմահազարանոց ցույցի մասնակիցների առաջ, մերժեց կայսրութեան պատասխանատվութիւնը Հայոց ցեղասպանութեան համար:¹⁴³ Խոսելով բանաձևի ընդունումից հետո ստեղծված իրավիճակի մասին, նա նշեց, որ տարօրինակորեն ՆԱՏՕ-ի անդամ պետութիւնները Թուրքիային մեղադրում են շատ ավելի հաճախ, քան Վարչապետի պակտի մասնակից երկրները: Այս առումով ԵՄ որոշումը Էյլբենն անվանել է «հարված թիկունքի»:¹⁴⁴ Նախագահը դիմեց բացարձակ շանտաժի, հայտարարելով, որ Թուրքիան պատրաստ է դուրս գալ Հյուսիսատ-

¹⁴¹“Dear Colleague” Letter distributed to all Members of the U.S. Congress by its signatories on June 3, 1985, Armenian Allegations: Myth and reality, A handbook of facts and Documents: Compiled & edited by the Assembly of Turkish American Assosiations, Washington DC 1987, p 39.

¹⁴²The New York Times, 19, 1985

¹⁴³Հայաստանի Ազգային Արխիվ Ֆ326,9 7,գ.89 էջ 3

¹⁴⁴Նույն տեղում, էջ 5:

լանտյան համագործակցությունից: Այս սպառնալիքին հաջորդեց Թ. Օզալի հունիսի 24-ի պարզաբանումը, որ Անկարան չի պատրաստվում խզել հարաբերությունները ՆԱՏՕ-ի հետ:¹⁴⁵

Այսպիսին էր Հայոց ցեղասպանության խնդրի թուրքական քաղաքականության ուրվագիծը մինչև 1990-ականները, երբ Մեծ եղևունը դարձավ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարևորագույն հիմնահարցերից մեկը:

բ) Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրը և Հայաստան-Թուրքիա միջպետական հարաբերությունները 1991-1998թթ.

Արդեն 15 տարի է, ինչ Անկարայի և Երևանի հարաբերությունները անշեղորեն պահպանում են դարգացման նույն, զրոյական դինամիկան: Անցած տարիների ընթացքում թուրքերը նորանկախ Հայաստանի դեմ փորձարկեցին դիվանագիտական թշնամանքի բոլոր հայտնի ու անհայտ ձևերը. նախ չհաստատեցին դիվանագիտական հարաբերություններ, ապա միացան Հայաստանի շրջափակման սղորեջանական մարտակառքին և անդամ սպառնում էին «ասում ցույց տալ»՝ թափանցիկորեն ակնարկելով 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանությունը՝ «կրկնել հայերի անատոլիական դասերը»:

Անկախությունից ի վեր հայ քաղաքական միտքը քննարկում է հայ-թուրքական հարաբերությունների հեռանկարի հարցը: Քննարկում են այնպես, սուս բարելավման բանալին Երևանի ձեռքում է, ու Հայաստանը չի ցանկանում թուրքիայի հետ որևէ շփում ունենալ:

Ի տարբերություն Հայաստանի, հենց Թուրքիան էր առաջ քաշում նախապայմաններ, որոնց կատարումը Երևանի կողմից կնշանակեր հրաժարում արցախյան ազատամարտի նվաճումներից, ինչպես նաև հայ ժողովրդի պատմական հիշողության նոր եղևուն: Ամեն դեպքում, բազմամյա քննարկումները արդյունքներ չգրանցեցին, իսկ խնդրին անդրադարձող գործիչները որևէ իրատեսական ծրագիր չառաջարկեցին ու երևի չէին էլ կարող առաջարկել հենց միայն այն պատճառով, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման ոլորտում Երևանը փոխզիջման գնալու ուսուրբ չունի:

Երկկողմ շփումների օրակարգում է ոչ միայն 1915-1923 թթ. Օսմանյան կայսրության կողմից կազմակերպված և իրականացված Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը, այլև Ղարաբաղյան ազատամարտը: Անկարան չի ցանկանում համակերպվել անկախ Արցախի գոյության հետ:

¹⁴⁵Նույն տեղում, էջ 8:

Հիշեցնենք, որ չնայած Հարաբերությունները զարգացնելու Հնարավորություններին, Հայաստանի և Թուրքիայի առնչությունները մեռյալ կետից շատ քիչ են առաջ գնացել: Երևանի և Անկարայի միջև չեն Հաստատվել դիվանագիտական Հարաբերություններ, Թուրքիան անգամ չունի բնականոն կապեր Հաստատելու քաղաքական կամք: Թուրքիան Ադրբեյջանի հետ ձեռք-ձեռքի տված շրջափակել է Հայաստանը, մերժելով արգախաչայություն ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումը:¹⁴⁶ Պաշտոնական Անկարան բազմիցս Հայտարարել է Երևանի հետ կրկխոսության սկսելու իր նախապայմանները: Վերջինս, սակայն, պնդում է առանց նախապայմանների Հարաբերությունների կառուցման անհրաժեշտություն վրա: Այդուհանդերձ, Անկարայի և Երևանի պաշտոնական ներկայացուցիչները բազմիցս Հանդիպել են երկկողմ և բազմակողմ ձևաչափերով: Այդ Հանդիպումների և նույնաբնույթ միջազգային Փորումների քննարկման առարկան եղել են երկկողմ Հարաբերությունների բազում Հիմնախնդիրները: Ի վերջո, Թուրքական կողմի ապակառուցողական ու կարծրացած դիրքորոշումը բոլոր այդ նախաձեռնությունները ձայնողման է դատապարտել: Անկարայի այսօրինակ քաղաքականությունը աշխարհաքաղաքական Հստակ Հաշվարկի արդյունք է: Մեր կարծիքով, Հայ-Թուրքական Հարաբերությունները նաև կովկասյան աշխարհաքաղաքական սառցալեռան երևացող գաղափներից միայն մեկն է: Չէ՞ որ այս տարածաշրջանում են խաչվում միջազգային Հարաբերությունների Հիմնական դերակատարների՝ ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Եվրամիության և այլոց շահերը: Այս իրողությունների պայմաններում Հայ-Թուրքական Հարաբերությունների խնդիրը իր վրա է բեռնում Համաշխարհային Հանրության ու շաղկապման մի նշանակալի մաս:

Պաշտոնական Հարաբերությունների բացակայության պայմաններում այդ դաշտում են փորձել աշխատել Հասարակական կամ երկրորդային դիվանագիտության ներկայացուցիչները, որոնք առաջ են քաշել նաև Հասարակական երկխոսության անհրաժեշտության Հարցը: Իհարկե, Հասարակական դիվանագիտությունը միշտ չէ, որ եղել է ինքնաբերական: Յայսօր այս ոլորտում էլ առաջնությունը չնչին է:

1990-ականների սկզբին Հայաստանը, ջանալով արևմտյան Հարևանի հետ երկխոսության եզրեր գտնել, Հայոց ցեղասպանություն

¹⁴⁶ Հայաստանն ու Թուրքիան ունեցել են միջպետական հարաբերությունների շատ կարճատև փորձ՝ 1918-1920թթ Խնդրո առարկայի վերաբերյալ տե՛ս Խոստիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Արժնք, 1930: Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, 1928: Hovhannisian R. Armenia on the road to Independence 1918, Berkeley-L.A. 1967: նույնի՝ The Republic of Armenia, v1-2, Berkeley 1971-1982: Չոխարյան Լ. 1920թ. րուպ- հայկական սրահապագը և տեղությունները: Ե. 1997: Gokbilgin T. Milli Mücadele Başlarken. Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine, Birinci Kitap, Ankara, 1959. Kazım Karabekir, Cihan harbinde neden girdik, nasıl idare ettik? Kit. 1. İstanbul, 1938 և այլն:

յան ճանաչման խնդիրը չընդգրկեց իր արտաքին քաղաքական սուաջ-նայնությունները շարքում, չնայած Մեծ եղևունի միջազգային ճա-նաչման անհրաժեշտությունը ամրագրվել էր դեռևս 1990թ. օգոստոսի 23-ին ընդունված Անկախության հռչակագրում. պաշտոնական երևանը Հանդես եկավ Հարևան պետությունների հետ բարիդրացիական Հարաբերությունների հաստատման կարևորությունը ամրագրող և հաշտեցման կոչ անող Հայտարարություններով:¹⁴⁷ Հայոց համազգային շարժման առաջնորդները անհիմն և կործանարար էին համարում այն տեսակետը, որ Հայաստանը, չըջատված լինելով իր նկատմամբ թշնամական տրամադրվածություն ունեցող երկրներով, կարող է գոյություն ունենալ միայն հզոր պետություններից մեկի աջակցությամբ: Արդեն 1990թ. նոյեմբերին, ՀՀԵ երկրորդ համադոմարում կուսակցության առաջնորդ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հայտարարեց. «Վերջին տարիներին քաղաքական մտքի մեջ տեղի ունեցած ամենամեծ հեղափոխությունը հրաժարումն է օտարներին սպալիմուն-լու, երրորդ պետության հովանավորության վրա հույս դնելու սնանկ գաղափարից... Փնտրենք և ստեղծենք մեր ազգի գոյության նոր, ավելի հուսալի երաշխիքներ: Ահա այս երաշխիքների օղակներից մեկն է միայն Հայաստանի և Թուրքիայի Հարաբերությունների կարգավորումը»:¹⁴⁸ Լինելով խորհրդային հսկայածավալ կայսրութ-յան հոգեվարքի սկանառեսն ու լուռ վկան՝ Թուրքիան 90-ական թթ. վերաիմաստավորում էր տարածաշրջանային իր դերակալությունները:¹⁴⁹ Սկզբում Թուրքական կողմը, պաշտոնական մակարդակով, մտա-վախություն էր հնչեցնում ԽՍՀՄ քայքայման առիթով՝ մասնավորապես արտգործնախարար Մեսութ Յըլմազը հայտարարում էր. «Աստ-ված մի արասցե, որ Խորհրդային Միությունը քայքայվի: Մեզ հա-մար նախընտրելի է Թուրքիայի հարևանությամբ ունենալ դերհզոր պետություն քաղաքական կայուն կարգավիճակով, քան անկախ, բայց անկայուն մի քանի հանրապետություններ»:¹⁵⁰ Շուտով, սակայն, Թուրքերը վերակողմնորոշվեցին և անգամ հայտարարեցին, որ 21-րդ դարը լինելու է Թուրքական աշխարհի դար: Թուրքիան փորձում էր օգտագործել իր պատմական, էթնիկական և լեզվական ընդհանրությունները Ադրբեջանի և Կենտրոնական Ասիայի թրքա-խոս երկրների վրա վերահսկողություն հաստատելու համար՝ ցանկա-

¹⁴⁷ Տե՛ս օրինակ Հայաստանի Հանրապետություն, 28.11.1990:

¹⁴⁸ Հայաստանի Հանրապետություն, 28.11.1990:

¹⁴⁹ Kramer H., Will Central Asia Become Turkey's sphere of influence, *Perceptions: Journal of International Affairs*, March- May, 1996.

¹⁵⁰ Չարքյան Է. «Արարատյան հիմնախաղը կայ-րորդական հարաբերությունների համատեքստում. Երևան 1998. էջ 11:

նալով դառնալ թյուրքական աշխարհի կենտրոնը:¹⁵¹ Այս փոփոխությունը պատահական չէր: Մինչև «երկաթյա վարագույրի» անկումը թուրքիան համարվում էր Արևմուտքի և Հյուսիս-Ատլանտյան դաշինքի առաջապահը ԽՍՀՄ-ի դեմ պայքարում: Վարչավյան անվտանգության համակարգի քայքայումը սպառնում էր թուրքերին զրկել Արևմուտքի համար գրավչուլթյունից: Այս սպառաջյում համաթուրքական աղաքեյի (ağabey)՝ ավագ եղբոր կարգավիճակը Անկարայի միակ խաղաքարտն էր: Թուրքերի նոր մարտահրավերը շատ կարճ ժամանակով ստացավ անգամ Վաշինգտոնի աջակցությունը: Շուտով, իհարկե, այս ծրագիրը տապալվեց, և համաթուրքականությունը կրկին զիջեց իր դիրքերը Անկարայի արտաքին քաղաքական օրակարգում:

Այս ամենի լույսի ներքո պարզ է, որ տարածաշրջանում թուրքական քաղաքականությունը իրականում միտված էր խորհրդային կայսրության դիրքերի խարխլմանը: Այդ իսկ պատճառով հայաստանյան նոր քաղաքական էլիտայի անկախական տրամադրությունները, ի հեճուկս աշխարհաքաղաքական վատատեսական սցենարների, Անկարայում լուելյայն ըմբռնում էին գտնում: 1990թ. հայտնի թուրք հրապարակախոս Իլհան Սելչուքը «Ջումհուրիեթում» գրում է. «Եղբայրական Ադրբեջանի անկախացումը սքանչելի մի նպատակ է: Սակայն այդպիսի նպատակադրումն ինքնին ենթադրում է անկախության ճանապարհին քաջալերել նաև Հայաստանին: Վերջինիս անկախացման պարագայում թուրքիան անխուսափելիորեն հայտնվելու է Հունաստան-Հայաստան» աքցանի մեջ: Մինչդեռ այդ երկու երկրները պահանջատիրական հավակնություններ ունեն Անատոլիայի նկատմամբ»:¹⁵² Մեկ այլ թուրքական թերթ՝ «Միլլիեթը» 1990թ. դեկտեմբերի 5-ին վկայում է, որ չնայած վերը նշվածին, Անկարան, իբր, ջերմ մոտեցում է ցուցաբերում Հայաստանի նկատմամբ:¹⁵³ Այնուամենայնիվ, Հայաստանի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը ամեն պատեհ առիթով հայտարարում էր, որ Հայաստանը մտադիր է թուրքիայի հետ զարգացնել քաղաքակիրթ երկրներին վայել հարաբերություններ: Իրականում թուրքերին չէր կարող չանհանգստացնել այն փաստը, որ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը հետամուտ լինելը տեղ էր գտել Հայաստանի անկախության հռչակագրում, ի դեպ անհրաժեշտ ձայների նվազագույն 131 քվին ստանալով: Անհրաժեշտ է նշել, որ չնայած Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերականգնումը անհաճո անակնկալ էր թուրքիայի հա-

¹⁵¹ Sliu, SAM Paper No. 1/96, Seminar on Russia nad the NIS, 29-31 March 1996, Antalya, Turkey, <http://www.mfu.gov.tr/grupa/sam/1.96/1-3.htm#ARMENIA>

¹⁵² Չարքյան Հ., Դարաքայան հիմնահարցը էջ 10-11:

¹⁵³ «Milliyet», 05/12/1990:

մար, քանզի Հայոց ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման գործընթացը կունենար նոր պահանջատեր, որը միջազգային իրավունքի լիիրավ սուբյեկտ էր: Պաշտոնական Երևանը, սակայն, արտաքին քաղաքական օրակարգում Ցեղասպանութեան խնդիրը չէր արժարժում:

Ուշադրալ է, որ Անկարան Հայաստանի նկատմամբ իր դիրքորոշումը հստակեցրեց միայն 1991թ. սպրիլին, երբ ՌԴ-ում Թուրքիայի դեսպան Վ. Վուրալն այցելեց Հայաստան: Լեոն Տեր-Պետրոսյանը, ընդունելով Թուրք դիվանագետին, մասնավորապես ասաց. «ԽՍՀՄ-ը փոփոխութեանների է ենթարկվում: Ուզում ենք բարեկամանալ: Պատրաստ ենք ամեն տեսակի փոխաշահվետ համագործակցության»:¹⁵⁴ Համագործակցության առաջարկին ի պատասխան Թուրք դիվանագետը ուներ Հայ-Թուրքական հարաբերությունների դարդացման իր տեսակետը: Եթե Հայաստանի համար առաջնային էին տնտեսական կապերի աշխուժացման խնդիրները, Թուրքական կողմը առանձնակի կարևորություն էր տալիս արցախյան հիմնահարցի կարգավորմանն ու Հայ (խորհրդային)-Թուրքական գոյություն ունեցող սահմանի ճանաչմանը:¹⁵⁵ Ըստ էության, Վուրալի հետ հանդիպման ժամանակ էլ հստակեցվեցին հարաբերությունները զարգացնելու երկու պետությունների մտահցումների տարբերությունները:

Հայ-Թուրքական հարաբերությունների կարգավորման ծրագիրը տերափոստայանական վարչակարգը խարսխում էր ավելի չափավոր հիմքի վրա՝ Հայոց ցեղասպանության հարցը նորանկախ հանրապետությունը երկկողմանի հարաբերությունների համատեքստում չէր արժարժելու. այն վերստահելով Սփյուռքին:¹⁵⁶ Փաստորեն Թուրքական կողմն առաջինն է շոշափել ցեղասպանության խնդիրը՝ երկկողմ հարաբերությունների համատեքստում:¹⁵⁷ Անկարան փորձել է Հայաստանին պարտադրել, որ պաշտոնական Երևանը չորդեզրի ցեղասպանության ճանաչման քաղաքականություն. ըստ երևույթի Անկարայում կարծում էին, որ Թուրքական սցենարի իրականացման դեպքում Հայաստանը պիտի համոզիր Սփյուռքին այս հարցում հետևել իրեն:¹⁵⁸

Ինչպես արդեն նշել ենք, Հայաստանի Հանրապետության անկախացումը համընկավ նաև Թուրքիայի արտաքին քաղաքական ակտիվությունն ու նոր շրջափուլի հետ: 1991թ. դեկտեմբերի 16-ի որոշմամբ,

¹⁵⁴ Ազգ. 30/05/2002:

¹⁵⁵ Մախրատյան Ռ., «Հնարավոր չէ 21-դարում պատմեցնել ստեղծել հարևանների միջև...», Երևան, 2003, էջ 39:

¹⁵⁶ Հայ-բուրքական հարաբերություններում Հայոց ցեղասպանությանը չանդրադաստիակ համատեքստում քննա պիտի դիտարկել ՀՀ ԱԳ նախկին նախարար Բ. Հովհաննիսյանի պաշտոնակատարող՝ վերջինիս Մտածելու բարձրագույն խիզախ ելույթի համար:

¹⁵⁷ ՀՅԹԻ Ֆոնդ, Բաժին 32, րպ 26, փ 5, էջ 4:

¹⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 4:

թուրքական կառավարությունը, ի թիվս խորհրդային մյուս հանրապետությունների, ճանաչեց նաև Հայաստանի անկախությունը, սակայն պաշտոնական երևանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատեց:¹⁵⁹ Գործխառճը արդարացելու համար թուրքական կողմը վկայակոչեց Հայաստանի Անկախության հռչակագրի այն դրույթը, համաձայն որի Հայաստանի Հանրապետությունը հետամուտ է լինելու Օսմանյան կայսրությունում և Արևմտյան Հայաստանում 1915թ. իրականացված ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը:¹⁶⁰ Սա նշանակում է, որ ի սկզբանե, Անկարայի կողմից երևանի հետ պաշտոնական հարաբերություններ սկսելու հիմնական նախապայմանը եղել է Մեծ եղեռնի հիմնախնդիրը: Հայ-թուրքական հարաբերություններում կարևորվում է անվտանգության հարցը: Եթե մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը Հայաստանը պաշտպանված էր խորհրդային անվտանգության համակարգով, ապա անկախությունից հետո երկիրը հայտնվում էր սեփական ուժերով արտաքին վտանգին դիմագրավելու մարտահրավերին դեմ հանդիման: Այս դեպքում Հայոց ցեղասպանությունը ՀՀ արտաքին քաղաքականությունից դուրս թողնելով առաջին իշխանություններն, ըստ մամուլի, կարծում էին, որ «անկախ Հայաստանն ավելի շատ վտանգներ ուներ հարցը պետական քաղաքականության հարթության բարձրացնելու առումով, քան Խորհրդային Հայաստանը: Չկար Խորհրդային Միությունը՝ որպես անվտանգության համակարգ, ձևավորված չէին նոր անվտանգության համակարգեր, կազմավորված չէր Հայկական բանակը, առկա էր դարաբաղյան խնդիրը, և ընդհանրապես, տեղի էին ունենում աշխարհաքաղաքական, տարածաշրջանային վերադասավորումներ, գերտերությունների շահերի բխումներ»:¹⁶¹

Կարծում ենք՝ շրջանառվող այս թեզը, որը կիսում են խնդրո առարկայի բազում ուսումնասիրողներ, բավարար կերպով հիմնավորված չէ: Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը չարժարժեցնելով, Հայաստանը չէր ամրապնդում սեփական անվտանգությունը: Առանց այդ էլ արցախյան հակամարտության ընթացքում թուրքիան Հայաստանի նկատմամբ լիուլի դրսևորեց բացահայտ թշնամանքի բոլոր հնարավոր ձևերը, չձեռնարկելով միայն զինված հարձակում Հայաստանի վրա:¹⁶² Այսպես, օրինակ՝ 1993թ. սպրիլին՝ Բարլաճառի շրջա-

¹⁵⁹Çeviköz U., Uluslararası İlişkileri yeni denge, Ermenistan Ozel Siyisi, TESEV, Agustos, 2001, s. 11:

¹⁶⁰KASIM K., ULUSLAR ARASI İLİŞKİLER BOYUTUYLA ERMENİ SORUNU: Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi: NISAN 2003, YIL, 4, SAYI : 38 ինչպես նաև Çeviköz U., նշվ. աշխ. էջ 11:

¹⁶¹Առավոտ. 21/10/2000:

¹⁶²Nagorno Karabakh Conflict: Some Facts, Geneve, 1995, p 6, տես նաև Չարքյան Հ... «Թորքիան Հայաստանի հետ երկխոսություն չի ցանկանում. այլ ցեղասպանության

նում ԼՂՀ պաշտպանութեան բանակի իրականացրած կայծակնային ազատագրութեան գործողութիւննից հետո Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալն ասաց. «Հայերը չեն սովորել Անատոլիայի փորձառութեան իրենց դասը և այն պատիժը, որ ստացել են»: Այս հայտարարութեանը գումարիվեցին «Հայաստանին ստամ ցուլց տալու» և «Կիպրոսյան տարբերակը» չբացառելու սպառնալիքները:¹⁶³ Հիշեցնենք, որ միևնույն ժամանակ Հայ-թուրքական սահմանում սկսվեցին զորաշարժեր. ըստ որոշ գնահատականների, Հայ-թուրքական սահմանի շուրջ կուտակված զորքի թիվն անգամ այսօր հասնում է 200 հազար զինվորի:¹⁶⁴ Ղարաբաղյան հակամարտութեան նկատմամբ Անկարայի վերաբերմունքը ոչ թե «երրորդ կողմի» գործողութիւններ էին, այլ՝ հակամարտութիւնում ներգրավված պետութեան: Հայաստանի տարածքային ամրոզմաննուստիւնն ու ինքնիշխանութիւնը խախտելու մեկ այլ փորձ թվագրվում է 1993 թվականի սեպտեմբերով, երբ Մոսկվայում բռնկված պետական հեղաշրջման պարագլուխ, խորհրդարանի խոսնակ Խաչատրյանը դադարի բանակցութիւնների մեջ մտնելով Թուրքիայի հետ, որպէս քաղաքական աջակցութեան հատուցում, խոստացել էր չեղարկելու, եթե Թուրքական կողմը փորձեր ներխուժել Հայաստան և Վրաստան:¹⁶⁵

Ուրեմն՝ անգամ առանց Հայոց ցեղասպանութեան խնդրի արժարժման Թուրքական կառավարող շրջանները, խախտելով միջազգային իրավունքի բոլոր հիմնարար սկզբունքները, պատրաստ էին ռազմական ճանապարհով «մաքրել» Հայաստանի հաշիվները՝ կրկնելով աշխարհաքաղաքական պարզ հաշվարկից:

Այս համատեքստում, անդրադառնալով Հայ-թուրքական հարաբերութիւններին հիմնախնդրին, Թուրքագետ Հ. Չաքրյանը նշում է, որ մեզանում Թուրքիայի հետ հարաբերութիւնների կարևորութիւնը գերազանցատիւց, Անկարան էլ իր հերթին Թերազնահատից Հայ-ռուսական հնարավոր դաշինքի հավանականութիւնը, ահա թե ինչու Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի անկախութիւնը, սակայն վերջինիս հետ դիվանագիտական հարաբերութիւններ չհաստատեց:¹⁶⁶ Անկարայում չէին հավատում, որ պատերազմի զրկանքներ կրող Հայկական

բանակները չեղարկեցին համար դա շահարկում է»։ Օրեր. թիվ 1-4, 2001. էջ 17-19, Այվազյան Ա. Ղարաբաղյան Հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի Բազմապարսկան Անվտանգությունը. Երևան 1998, էջ 21-37:

¹⁶³ Sten Reuter 4/5/1993, UPI 4/5/93, 4/7/93, Agence France Press, 4/3/93, 4/6/93, 4/9/93, 4/15/93, Anadolu Ajansi 4/3/93, 4/5/93 և այլն:

¹⁶⁴ Sten. The Military Balance, 1995- 1996, London, ինչպէս նաև Մեքսիկոյի Ա. Թորրիայի գինված ուժերի օպերատիվ և մարտական պատրաստությունը, Հայկական բանակ 2, 1996թ.:

¹⁶⁵ Chrysantopoulos L. T., Caucasus Chronicles, Nation Building and Diplomacy in Armenia, 1993-1994, Princeton-London, 2002, pp. 25-29. տե՛ս նաև Հայկական Ժամանակ, 18/09/2002:

¹⁶⁶ ՉՅԹԻ Զոնդ, Բաժին 32, րպ 26, փ 3, էջ 1:

անկախ պետականությունը կարող է կենսունակ լինել: Եվ երբ 1992թ. փետրվարին Դավոսի տնտեսական ֆորումին մասնակցող Հայաստանի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը փորձեց հանդիպել Թուրքիայի վարչապետ Դեմիրելին, զուսպ մերժում ստացավ¹⁶⁷:

1992թ. հուլիսին, վերջապես կայացավ Տեր-Պետրոսյան-Դեմիրել հանդիպումը, որին նախորդել էր Թուրքիայի վարչապետի հանդիպումը իր Հայաստանցի պաշտոնակից Հ. Բագրատյանի Հետ: Ինչևէ, 1992թ. օգոստոսին, պաշտոնական այցով Երևան եկավ Թուրքական դիվանագիտական պատվիրակությունը փոխարտգործնախարար Բ. Ունանի գլխավորությամբ: Ինչպես նշում է ՀՀ առաջին նախագահի արտաքին Հարաբերությունների գծով խորհրդական Ժ. Լիպարիտյանը, Թուրքիայի արտգործնախարարություն պատվիրակության հետ բանակցությունների ժամանակ Հայոց ցեղասպանության խնդիրը չի քննարկվել.¹⁶⁸ Հայոց ցեղասպանության խնդիրը սակայն, համաձայն ՀՀ առաջին նախագահի խորհրդական Ժ. Լիպարիտյանի, հայ-թուրքական երկխոսություն համատեքստում «բարձրացվել է տարբեր առիթներով ոչ պաշտոնական ձևով, այնպես ինչպես ընդհանուր շահերից բխող այլ հարցեր».¹⁶⁹

Հիշեցնենք, որ 1992թ. ամռանը, Ադրբեյջանում տեղի ունեցած նախագահական ընտրությունների ժամանակ Հալիթանակ էր տարել «Ազգային ճակատ» կուսակցության առաջնորդ Ա. Էլչիբեյը, որը և սանձազերծել էր լայնածավալ հարձակում ԼՂՀ պաշտպանական բանակի դիրքերի վրա և կարողացել էր առաջադիմել: 1992թ. աշնանից մինչև 1993թ. մարտ ամիսը հայ-թուրքական հարաբերություններում այլ շոշափելի տեղաշարժեր չգրանցվեցին:

Արցախյան ազատամարտի ակտիվ ռազմական գործողությունների փուլում Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական միտքը Հիմնականում քննված էր հայ-ադրբեյջանական խնդիրների և Կովկաս-Կենտրոնական Ասիական տարածաշրջանի զարգացումների վերլուծության վրա: Վերլուծելով Հայաստանի դերակառուցությանը Կովկասում Թուրք դիվանագիտ Ի. Ջեմը նշում է, թե Հայաստանը խաղում է «ստապայլ քրիստոնյա պետության» դեր՝ Արևմուտքից ֆինանսական օգնություն ստանալու ակնկալիքով.¹⁷⁰ Հեղինակը կարծում էր, որ Ադրբեյջանի ռազմական անհամոզությունների պարագայում Թուրքիան պիտի ամեն ինչ աներ՝ հարվածելու պաշտոնական Երևանի դրական իմիջին: Թուրքիայի ապագա արտգործնախարարը բացահայտում է նաև Թուրքական հասարակության այն մտա-

¹⁶⁷ Pope N. & Pope H., Turkey Unveiled, New York 1997, p 292.

¹⁶⁸ Նույն տեղում. էջ 3:

¹⁶⁹ ՀՅԹԻ Տոնյ. Բաժին 32, քալ 26, փ 5. էջ 3:

¹⁷⁰ Cem İ., նշվ. աշխ., էջ 102.

վախուժյունը, որ Արցախում հաղթանակ տանելուց հետո, Հայաստանը ավելի մեծ ազատութիւն կունենա իր արևմտյան հարևանի հետ հարաբերութիւններում՝ հաճախ հանդես գալով որպէս «խլամական վտանգի» ընթացքը կասեցնող պատվար:¹⁷¹

Թուրքական հասարակութիւնում առկա մտահոգութիւնները որևէ կերպ չխոչընդոտեցին, որ 1993թ. մարտի 12-ին Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի հյուրանոցներից մեկում, հուլիսի դաղտնի պայմաններում, հանդիպելին թուրքական «Գորշ գալլերի» առաջնորդ թուրքերը ու Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը: «Միլլիյեթը», վկայակոչելով ժամանակին Տեր-Պետրոսյանի գործակից, Թուրքիայում ծնված հայագգի Սամսոն Էոզարարատին, պարզաբանումներ է տալիս մամուլից և հասարակայնութիւնից գաղտնի պահվող հանդիպումների վերաբերյալ:¹⁷² Թուրք ազգայնամուտների առաջնորդի և ՀՀ նախագահի համագործակցութեան նպատակը, ըստ թերթի տեղեկութիւնների, եղել է հրկիզող բնական հարաբերութիւններ հաստատելը: 1993-ին երկու երկրների հարաբերութիւնները դանդաղ էին զարգանում և երկուստեք ազգայնական շերտերի քննադատութեանն էին արժանանում: Փաստ է, սակայն, որ իրավիճակի ողջ պատասխանատուութիւնը կրում էր Անկարան, որը հապաղում էր Երևանի հետ դիվանագիտական հարաբերութիւններ հաստատել: Թերթը նշել է, որ 1993-ի սկզբին դադարեց Հայաստանին տրամադրվող ռուսական օգնութիւնը, և ձմռանը սպառվեցին երկրի ցորենի պաշարները: Այդ անգամ, ամերիկյան մարդասիրական օգնութիւնը Հայաստան հասցնելու երթուղի էր ընտրվել Թուրքիան, որի տարածքով, ըստ Էոզարարատի, տեղափոխվել է ցորենի նշանակալի պաշար: Ուշագրավ է, որ թուրքերի հետ հանդիպելու նախաձեռնութիւնը պատկանում է հայկական կողմին: Հայ-թուրքական հարաբերութիւնների կարգավորման և Արցախի հարցի լուծման համար թուրքերը առաջ է քաշել վեց հարց.

1. Հայաստանի և Ազրբեջանի միջև հաստատվում է գինապարհար,
2. Հայ գինավորները դուրս են գալիս զբաղեցրած տարածքներից,
3. Երկու կողմերը ճանաչում են միմյանց սահմանները,
4. Բացառվում է միմյանց ներքին գործերին խառնվելու պրակտիկան,
5. Բայ է հայտարարվում Լաչինի միջանցքը, այնտեղ տեղակայվում են դիտորդներ,

¹⁷¹Նույն տեղում, էջ 103-104.

¹⁷²Երկիր, 29/04/2005:

6. Արցախի Հարցը լուծվում է զինադադարից հետո, Մինսկի խմբի շրջանակներում:

Քննարկումների օրակարգում է եղել Հայաստանի արտաքին առևտրի զարգացման համար թուրքական ենթակառուցվածքների օգտագործման հնարավորությունը, ինչպես նաև տարածաշրջանային տրանսպորտային հաղորդակցության նոր ուղիների, «Անդրկովկասյան մայրուղու» շինարարությունը: Լ. Տեր-Պետրոսյանը հայտնել է, որ ինքն ընդունելի է համարում առանց նախապայմանների հրադարի հաստատումը, ինչը դժվար թե փոխըմբռնման արժանանա Ադրբեյջանում: Բանակցություններին կողմերից մասնակցել են թուրքիայի դեսպան Բլեդան, Ալփասլան Թյուրքբեշի որդին՝ Թուղրուլ Թյուրքեչը, դեսպանատան քարտուղար Մենթեր Շահինյերը, Հայաստանը ներկայացրել են արտաքին գործերի նախարար Վահան Փափազյանը և ժիրայր Լիպարիտյանը: Ի դեպ, մեծ է եղել թուրքերի զարմանքը, երբ Տեր-Պետրոսյանը թուրքերենով բարեմաղթություններ է ուղղել Թյուրքբեշի որդուն:

Նույն էոզարարատի վկայությամբ, հանդիպումից որոշ ժամանակ անց քննարկվել է Հայ-թուրքական սահմանի վրա 1915թ. զոհվածների հուշարձան կառուցելու հնարավորությունը: Հուշարձանի երկու կողմերում հայերեն և թուրքերեն գրվելու էր. «Մեր պատճառած ցավի համար սզում ենք»: Թերթը չի բացատրում, թե ի՞նչ ցավ են պատճառել հայերը թուրքերին, այդ ի՞նչ հանցանք են գործել, որ համարժեք լինեն 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանությանը: Հայերն ու թուրքերը դիտարկվում են միևնույն հարթության վրա՝ երկու կողմերը կիսում են մեղքի ինչ-որ բաժին: Տեր-Պետրոսյանի ու Թյուրքբեշի հանդիպումը փաստորեն անարդյունք է ավարտվել:

1993թ. ապրիլի 17-ին մահացավ Թուրքիայի նախագահ Թ. Օղալը, նրա հուղարկվորությունը մասնակցեց ՀՀ պատվիրակությունը՝ նախագահ Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ: Ինչպես հաղորդում է Վ. Փափազյանը, այցի ընթացքում տեղի է ունեցել Դեմիրել-Տեր-Պետրոսյան հանդիպումը, որի ընթացքում քննարկվել է զարաբաղյան հիմնահարցը:¹⁷³

Իրականում թուրքական կողմը երբևք չի հրաժարվել Հայոց ցեղասպանության խնդիրը որպես երկկողմ հարաբերությունների հաստատման նախապայման արժարծելուց: Անգամ 1993-ի հոկտեմբերին Մոսկվայում թուրքական դեսպանատանը Հայաստանի նախագահի հետ կայացած հանդիպումից հետո դեսպան Քամիլը հայտարարել էր, որ Հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման համար Հա-

¹⁷³Տեղեկությունը, Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետում կարդացած դասխոսության ժամանակ, հաղորդել է ՀՀ ԱԳ նախկին նախարար Վ. Փափազյանը:

յաստանը պիտի հրաժարվի 1915թ. իրադարձությունների խնդրին անդրադառնալուց:¹⁷⁴ Նախկին արտգործնախարար Ա. Արզումանյանը «Հայկական ժամանակ» օրաթերթին տված հարցազրույցում թվարկում է հրկու հրկրների միջև պաշտոնական հարաբերություններ հաստատելու թուրքական նախապայմանները. «Զհիշատակել Հայոց ցեղասպանութունը, պաշտոնապես հրաժարվել պահանջատիրութունից, կասեցնել սիյուռեքահայության հակաթուրքական գործունեությունը»:¹⁷⁵

Ըստ էության, Հայ-թուրքական դադարի շփումները ունեցել են շարունակական բնույթ: 1994թ. ապրիլին, Ֆրանկֆուրտի թուրքական հյուպատոսությունում հյուրընկալվել է Մեծ Բրիտանիայում ՀՀ դեսպան Արմեն Սարգսյանը: Այստեղ, Թուրքիայի դեսպան Օնուր էոյմենի (այժմ՝ թուրքական խորհրդարանի պատգամավոր) ընկերակցությամբ, վերջինս սպասել է Թյուրքեշի հետ հանդիպմանը, որի արդյունքների մասին ցայսօր քիչ բան է հայտնի:¹⁷⁶

1995թ. փետրվարի 23-ին Թուրքիա է այցելում ժիրայր Լիսյարիտյանը, և Անկարայի «Հիլթոն» հյուրանոցում հանդիպում է Թուրքիայի Թյուրքեշին: Ի դեպ, Թյուրքեշ կրտսերին ուղեկցել է նաև գործարար Զեմի Քամհին: «Գորշ գայլերի» հետ հանդիպումները շարունակվել են ընդհուպ մինչև Թյուրքեշի մահը՝ 1997թ.:

Այժմ անդրադառնանք Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին, որը ՀՀ իշխանությունների կողմից համարվել էր Սիյուռեքի գործունեության ոլորտ:

1990թ. փետրվարին, ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը կրկին անդրադարձավ սենատոր Ի. Դոուլի կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ ներկայացրած բանաձևի քննարկմանը, դրա ընդունումը ձախողվեց: Այս անգամ թուրքական իշխանություններին աջակցել էր ԱՄՆ-ի ծխախոտային լոբբին:¹⁷⁷

Դեռևս 1993թ. մայիսի 5-ին, արգենտինահայ դադարախախտի Ջանքերով, Սենատը բանաձև ընդունեց, ըստ որի հռչակվում էր «Համերաշխություն հայկական համայնքի հետ, որը հանդիսանում է 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության զոհը, կրկին նշելով մարդկության դեմ կատարված հանցագործության տարելիցը, որը 1 միլիոն 500 հազար հայերի կործանումն էր 1915-1917թթ. թուրքական կառավար-

¹⁷⁴Куртов А., Халмухамедов А., Армения-Турция: Противостояние или Сотрудничество? Армения: Проблемы независимого развития, Москва 1998, стр 455.

¹⁷⁵Հայկական ժամանակ, 18/07/2002:

¹⁷⁶Երկիր, 29/04/2005:

¹⁷⁷Փաստաբարձրը քարոզմանիվ է մեր կողմից և առաջին անգամ Հայաստանում կուսարակվել «Երկիր» շաբաթաթերթում, 22/10/2004:

րուծյան ձևերով»:¹⁷⁸ Իսկ արդեն 1995թ. ապրիլին Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դոկման ընդունեց Հայտարարություն «1915-1922թթ. Հայ ժողովրդի ցեղասպանության գատապարտման մասին»:

Հայաստանի անկախության առաջին տարիներին Հայոց ցեղասպանության խնդիրը երկկողմ հարաբերություններում լուսանցքային տեղ էր գրավել: Նշենք, սակայն, որ Հայաստանի իշխանութունները միևնույն ժամանակ կազմակերպել էին Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջազգային խոշոր գիտաժողով:

1995թ. ապրիլի 21-ին տեղի ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի արտահերթ նիստ՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին, որն ընդունեց Հայտարարություն:¹⁷⁹

1915-ի Մեծ եղեռնի 80-րդ տարելիցին նվիրված միջազգային գիտաժողովի ամբիոնից նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը Հայտարարեց, որ Հայոց ցեղասպանության մտահոգացման, նախապատրաստման և իրագործման ողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Սուլթան Համիդի և երիտթուրքերի վրա: Թուրքիայից չպահանջվեց պաշտոնապես ճանաչելու ցեղասպանությունը: Իր ելույթում նախագահը հույս էր հայտնում, որ երկկողմ հարաբերություններում պիտի հաստատվի առողջ բանականության և բարձր բարոյականության միջնուղուր:¹⁸⁰

1995թ. ամռանը Հայաստան այցելեց Ստամբուլի էսենյուրթ արվարձանի համայնքի ղեկավար Գյուլբյուլ Չափանը, որը հանդիպեց ՀՀ նախագահ Տեր-Պետրոսյանին:¹⁸¹ Ինչպես նշում էր այցը լուսաբանող թուրքական «Հուրիյեթը», Չափանը առաջին թուրք պաշտոնյան էր որը այցելել է Հայոց ցեղասպանության հուշարձան: Ի դեպ, թերթը նշում էր նաև, որ թուրք համայնքապետը իրակամացում էր հաշտարար առաքելություն, և վերջինիս այցելության նպատակը առկա վրեժխնդրության վերացումն է: Ըստ «Հուրիյեթի», հանդիպման ընթացքում Տեր-Պետրոսյանը կոչ է արել պատմությունը թողնել պատմարաններին:

Արդեն 1996 ապրիլի 25-ին Հունաստանի խորհրդարանը ընդունեց օրենք՝ «Ապրիլի 24-ը Թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր հաստատելու մասին»: Հուլիսի 11-ին Հունաստանի նախագահ Կ. Ստեֆանոպուլոսը ստորագրեց դեկրետ յու-

¹⁷⁸ Հայոց ցեղասպանություն Այխարիի պետությունները, ազգային խորհրդայունները և միջազգային կազմակերպությունները դատապարտում են և ճանաչում (Նյույորքի ժողովածու), Կազմող, պատասխանատու խմբակիր և արտաբանի հեղինակ՝ Բարսեղյան Լ., Երևան, 2004, էջ 557:

¹⁷⁹ Հայոց ցեղասպանություն. Այխարիի պետությունները, ազգային... էջ 579:

¹⁸⁰ Респу́блика Армения, 22/04/1995.

¹⁸¹ Hurriyet, 04/07/1995.

րաքանչյուր տարի ապրիլի 24-ը հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին¹⁸²։

90-ականների կեսերին արդեն պարզ էր, որ հայ-թուրքական քաղաքական հարաբերությունները մտել են անհատկապես փակուղի: Հայաստանի Հանրապետությունը չհաջողեց որևէ նոր և լուրջ մոտեցում մշակել՝ միավաճ թուրքական կողմի հետ հարաբերությունների բարելավմանը: Այդ իրողությունն է արձանագրում ՀՀ արտգործնախարար Վահան Փափազյանը: Իր ծրագրային հոդվածում, նվիրված անկախ Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հնգամյակին, նախարարը փաստում է, որ իրական տեղաշարժեր այդ ոլորտում չեն արձանագրվել¹⁸³։

Միջադպրային այսպիսի բուռն հակազդեցություն համատեքստում, արդյո՞ք արդարացիված էր ՀՀ որդեգրած՝ ցեղասպանություն ճանաչման ձևաչափը քաղաքականությունը և արդյո՞ք Հնարավոր էր, որ այդպիսի գործելաժողովները խթաներ երկկողմ հարաբերությունները: Ո՞չ, Տեր-Պետրոսյանի վարչակարգը ցեղասպանություն թեման չարժարժելով արտաքին քաղաքական օրակարգում, թուրքերից որևէ դիջում չկորցեց: Ընդհակառակը, թուրքերը առիթը բաց չէին թողնում հայտարարելու, որ Հայաստանի հետ հարաբերությունների բարելավման համար սուսթ քաշած նախապայմանները չեն փոխվում¹⁸⁴: Փաստորեն Անկարան երեւանի հետ չէր ցանկանում զարգացնել նորմալ հարաբերություններ, չնայած վերջինիս «չափավոր» քաղաքական դժին: Դա Հայաստանի նկատմամբ թուրքական թշնամական քաղաքականության հերթական դրսևորումն էր: Թուրքիայի հետ հարաբերություններում Հայաստանի կրավորական դիրքորոշումը ոչինչ չտվեց¹⁸⁵։

Մեկնաբանելով առաջին նախագահի օրոք վարած քաղաքականությունը, ՀՀ արտաքին գործերի նախկին նախարար Ալեքսանդր Արզումանյանն ասել է. «Մեր օրոք ցեղասպանություն հարցը չի եղել մեր արտաքին քաղաքականության հիմքում: Մենք այդ հարցը չենք

¹⁸²Ավելի հանգամանալի տե՛ս «Հունաստանի խորհրդարանը դատապարտում է հայոց ցեղասպանությունը», ՀՀ ԴԱԱ Հայոց ցեղասպանություն րանգարան- ինստիտուտ, քաղպ. կրկնաշարյան Ս., է. 1997:

¹⁸³Հայաստանի Հանրապետություն, 15/09/1996:

* Հետաքրքրական է, որ 1997-ին Երևան այցելած Կրդատանի կառավարական պատվիրակությունը հանրապետության նախագահ Ասկար Ակաևի գլխավորությամբ, ժողովնայակ որեք ծիծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնի հուշարձանին: Հաջորդ օրը Բարսիտ Արթուրյանի Մյուլ մեքիստոմ Ակաևը հայտարարեք, որ 1915թ. Թուրքիայում հայերի դեմ ցեղասպանություն է գործադրվել՝ որին անմիջապես հաջորդեք Թուրքիայի կառավարության գրավոր բողոքը:

¹⁸⁴Տե՛ս օրինակ Turkish Daily News, 31/10/1997

¹⁸⁵Տե՛ս նաև Մարթյան Ջ., Հայկական հարցի հոլովոյրը 1988-1993-ի միջև, Հայկազգան Հայագիտական հանդես, Պեյրոք, 1995, N ԺԵ, էք 235-301:

արժարժել տարբեր ատյաններում, կամ արժարժել ենք, եթե կոնկրետ նպատակ ենք ունեցել այդ պահին:...Հայ դատի հարցը եղել է Սփյուռքի կազմակերպությունների հիմնական մոդուս- վիվենդին, նրանք առանց այդ հարցի չէին էլ կարող հայապահպան գործունեություն ծավալել: Նորմալ է, որ դաշնակցությունը դա հետապնդել է, բայց դա պետականորեն չպիտի հրահրվի, որովհետև դա կարի հարաբերությունները»¹⁸⁶:

¹⁸⁶ Առավոտ, 11/10/2000:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԶՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԹՈՒՐԻԱ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ՝
1998-2004թթ.

ա) 1998թ. նախագահական ընտրությունները և Հայոց ցեղասպանությունից ճանաչման խնդիրը ՀՀ արտաքին քաղաքականությունում

1998-ին անցկացված արտահերթ նախագահական ընտրություններում Ռոբերտ Քոչարյանի հաղթանակից Հետո Հայ-թուրքական հարաբերություններում Երևանի դիրքորոշման մեջ առաջ քաշվեց Հայոց ցեղասպանություն խնդիրը, որը որոշ թուրք քաղաքագետներ բնութագրեցին որպես թուրքիայի նկատմամբ Հայաստանի քաղաքականության կոշտացում:¹⁸⁷ Թուրք ուսումնասիրող Ու. Չեխիդզի կարծիքով, Տեր-Պետրոսյանի չափավոր գծին փոխարինելու եկավ Քոչարյանի կոշտ դիրքորոշումը, քանզի նոր նախագահը զրկից երկրի նկատմամբ այլ մոտեցումների կողմնակից էր:

Նախագահ Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականից Հետո փորձ արվեց վերանայել Հայ-թուրքական հարաբերությունները, սակայն թուրքիան նույն հաջողություններ չարունակում է իր քաղաքական գիծը, որքան էլ Հայաստանի դիրքորոշումը, դոնե առերևույթ, լուրջ փոփոխություններ կրեց: Այդ փոփոխության կարևորագույն կուլանը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և գատապարտման անհրաժեշտությունն է, իրողություն, որը միշտ շեշտվել է Հայաստանի երկրորդ նախագահի կողմից: Քաղաքականության նման փոփոխությունից Հետո անգամ, Հայաստանը հայտարարում է, որ պատրաստ է թուրքիայի Հետ բնականոն հարաբերություններ հաստատել՝ առանց նախապայմանների:

1998-ին հրապարակավ, առաջին անգամ ՄԱԿ-ի ամբիոնից Ռ. Քոչարյանը ասաց. «Օսմանյան կայսրությունում Հայերի 1915 թվականի ցեղասպանությունը իր ժամանակին պատշաճ կերպով չգտապարտվեց Համալսարհային հանրության կողմից, ինչը որոշ վարչակարգերի խրախուսեց նոր հանցագործություններ կատարել... Այս չարիքի դեմ պայքարի անհրաժեշտության հարաճուն ըմբռնման վկայությունն են նաև ներկա դարակղերին Հայերի ցեղասպանության

¹⁸⁷Այս մասին ավելի հսկայանսնայի տե՛ս, Շեվիկոզ Ս., նշվ. աշխ., 13:

դատապարտումն ու ընդունումը մի շարք երկրների խորհրդարաններին կողմից»:¹⁸⁸

Արդեն հաջորդ տարի նախագահ Քոչարյանը արձանագրում էր ցեղասպանության ճանաչմանն ուղղված առաջին քայլերի հաջողությունները՝ նշելով, որ դրանով 20-րդ դարի առաջին ոճրի դատապարտմանը միտված ջանքերը չեն դադարելու: Այս քաղաքականության հաստատակամության մասին էր վկայում նաև ԵԱՀԿ ստամբուլյան գաղաթնաժողովում նախագահի ճառի հետևյալ հատվածը, որտեղ անդրադառնալով հայ-թուրքական հարաբերությունների դարգացման հնարավորությանը, նախագահը նշեց. «Հարաբերություններում նոր էջ բացելու մեր ցանկությունը չի կարող հիմնված լինել ընտրողական պատմական հիշողության կամ լիակատար ամենդիայի վրա: Մենք չենք կարող մոռանալ մեր ժողովրդի պատմության ողբերգական էջերը և ցեղասպանության նրա կրած ցավը: Բայց մենք նաև չենք ցանկանում մեր հարաբերությունների էվոլյուցիան և մի ընդհանուր ապառանջ կախվածության մեջ դնել մեկնաբանությունների հակասություններից: Մեզ անհրաժեշտ է գտնել խնդրի լուծման բանաձևը, իսկ դրա համար այն պետք է քննարկել»:¹⁸⁹ Նախագահի այս դիրքորոշումը հետագայում էլ մնաց անփոփոխ:¹⁹⁰

Նույն տարում Հայաստանը, Կիպրոսը, Բուրունդին, Ռուսոգվայը և Ռուանդան ՄԱԿ-ում Հանդես եկան Համատեղ նախաձեռնությամբ՝ առաջարկելով նշել ցեղասպանության կանխարգելման և պատժի մասին կոնվենցիայի 50-ամյակը:¹⁹¹

1998-2000թթ. Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման առումով, տեղի ունեցան երկու լուրջ իրադարձություններ: Առաջինը 1998թ. մայիսի 29-ին, Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն էր: Նշենք, որ մինչ ֆրանսիական խորհրդարանականների նիստը, պաշտոնական Անկարան տարբեր միջոցներով փորձում էր խոչընդոտել որոշման ընդունումը սպառնալով կրճատել գեների, էներգետիկ և ավիացիոն տեխնոլոգիաների ձեռքբերումը:¹⁹² Չնայած թուրքական ճնշմանը՝ Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը 1998թ. մայիսի 29-ին ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը, իսկ 2000թ. նոյեմբերի 8-ին Սենատը ձայների 164 կողմ, 40 դեմ և 4 ձեռնպահ հարաբերակցությամբ վերահաստատեց ստորին

¹⁸⁸ <http://news.president.am/arm/?sub=statements&yca=1998&mod=1>.

¹⁸⁹ Նախագահի Համացանցի էջ www.president.am:

¹⁹⁰ Ի մասնավորի տե՛ս <http://news.president.am/arm/?sub=statements&id=93&from=0&yca=2002>:

¹⁹¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 15/08/1998:

¹⁹² Բարսեղյան Լ., Ֆրանսիան Հայոց ցեղասպանությունը օրենսդրությամբ ճանաչած առաջին պետությունն է աշխարհում, Երևան 2002, էջ 28:

պալատի որոշումը: 2001թ. հունվարի 9-ին նախագահ Շիրակը ստորագրեց այն ընդունող օրենքը:¹⁹³

Հայաստանի իշխանությունները, սակայն, Թուրքիայի հետ հարաբերությունների վերջին կամուրջները այրելու ոչ մի ցանկություն չունենին: Անդրադառնալով երկկողմ հարաբերությունների զարգացումներին, Հայաստանի նախագահն ասում էր, որ Թուրքիան ունի իր մեղավորության մեծագույն բաժինը Երևանի հետ երկխոսությունը մերժելով: «Թուրքիայի մնում է անզիջողական ադրբեջանամետ կեցվածքի և Հայաստանի շարունակվող շրջափակման պատանդը: Մենք Թուրքիային կոչ ենք արել և շարունակում ենք կոչ անել Հայաստանի հետ հարաբերություններ սկսել առանց նախապայմանների: 1915թ. հայերի ցեղասպանության փաստը ճանաչելու Թուրքիայի շարունակվող մերժումը մնում է հոգեբանական և քաղաքական խոչընդոտ, որը պետք է հաղթահարվի: ...Քանի դեռ Թուրքիան շարունակում է մերժել այդ անցյալը, մեր հաշտեցումը մնում է անվստահության պատանդ»:¹⁹⁴

Հընթացս Թուրքական Հասարակությունը նույնպես կարևորում էր հայկական պաշտոնական տեսակետի պարզաբանումը, այդ էր պատճառը, որ Ամերիկա-Թուրքական հեղինակավոր CNN-Türk հեռուստատալիքը հենց Հայաստանի նախագահից ուղղակիորեն փորձեց ստանալ հայ-թուրքական հարաբերությունների մեկնաբանությունը:¹⁹⁵ Թուրք լրագրողը մասնավորապես հետաքրքրվում էր ցեղասպանության ճանաչման գործընթացի շարունակականությամբ և վերջինս առաջ տանող ուժերով: Պատասխանելով այդ հարցին՝ նախագահը նշեց, որ ցեղասպանության ճանաչումը և դատապարտումը ախարհասփյուռ հայության օրինական պահանջն է, իր իսկ հայտարարությունները որակելով որպես հարցի շուրջ Հայաստանի դիրքորոշման մշակում: Ռ. Քոչարյանը շեշտեց, որ Հայաստանի և Սփյուռքի ջանքերը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում միևնույն ուղղությանն են միտված, այդպիսով լինելով ալիքի արգյունավետ:¹⁹⁶ ՀՀ նախագահը նշել էր նաև, որ «եթե որևէ անձ կամ ազգ փորձում է իր արժանապատվությունը պաշտպանել, դա պարտադիր կերպով պետք է ինչ-որ այլ կարգի հետևանքների ակնկալիքներով արվի», թե՛ արդեն հենց ինքը՝ նպատակն արգարացնում է այս քայլը: Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի հետ մեր հարաբերություններին,

¹⁹³Նույն տեղում, էջ 83-86:

¹⁹⁴Նախագահ Ռ. Քոչարյանի ելույթը Արգենտինայի միջազգային հարաբերությունների խորհրդում, 06/05/2002:<http://news.president.am/arm/?sub=statements>:

¹⁹⁵Նախագահ Ռ. Քոչարյանի հարցազրույցը CNN-Türk հեռուստաընկերությանը, 29/01/2001:<http://news.president.am/arm/?sub=press&year=2001&id=1&mode=1>

¹⁹⁶Նույն տեղում:

մենք հասկանում ենք, որ երկու պետությունների միջև այս հարաբերությունները Յիդասպանությունից ճանաչումից հետո որևէ նոր իրավական հետևանքների չեն բերելու: Խոսքը դրա մասին չէ, դա այսօր արդարություն վերականգնման հարց է, Հայաստանի Հանրապետության և անձամբ ինձ համար դա ավելի շատ բարոյականության հարց է: Ես գիտեմ, որ Թուրքիայում կարծիք կա, որ եթե Հիմա Յիդասպանությունը ճանաչվի, սույա Հայաստանն անպայման տարածքային պահանջ է ներկայացնելու Թուրքիային... Թուրքիայի համար Յիդասպանությունից ճանաչումը Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ չի բերում իրավական հետևանքների»:¹⁹⁷ Հարցազրույցի ընթացքում նշվեց, որ արդի միջազգային իրավունքի նորմերի համաձայն Հայաստանը Թուրքիայի նկատմամբ որևէ տարածքային պահանջներ չի կարող ունենալ: Թ. Քոչարյանը նշեց, որ այդ հարցի քննարկումն առավել քան քաղաքականացված է՝ խորհուրդ տալով Թուրքերին առավել քան հաշիստ նայել այդ խնդրին:

Ինչպես արդեն նշեցինք, Հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա նշանակալի ազդեցություն է գործում երրորդ երկրներում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը: Թուրքերը խանդոտ են վերաբերում Հայկական այդ ոլորտում Հայկական սիյուռքի նվաճումներին և ամեն անգամ չեն վարանում Հայտարարել, որ դա բացասական ազդեցություն կունենա Հայ-թուրքական հնարավոր երկխոսությունից վրա: Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը ԱՄՆ-ում քաղաքական օրակարգ մտավ նաև 2000 թվականի հոկտեմբերին, երբ Հայկական լորբիստական խմբերի ակտիվ գործունեության արդյունքում Ներկայացուցիչների պալատում շրջանառվելու էր մտնելու Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող H.RES. 398 բանաձևը:¹⁹⁸ Քննարկումները սկզբից էլ պարզ էր, որ խորհրդարանական լուսնները Թուրքիայի համար աննպաստ ընթացք էին ստանալու: Պաշտոնական Անկարան կրկին անգամ շրջանառության մեջ մտցրեց իր կողմից լայնորեն կիրառվող քաղաքական հնարքներից մեկը՝ շանտաժը և ստիպեց, որ ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Բլինթոնը 2000թ. սեպտեմբերի 18-ին առանձին ուղերձով գիմի ԱՄՆ Ներկայացուցիչների պալատի խոսնակ Դենիս Հասթերթին: Քլինթոնի ուղերձը խոսնակի ուշադրությունն էր հրավիրում ԱՄՆ արտաքին քաղաքական գերակայություններին և շահերի վրա, ասելով. «Մենք նշանակալի շահեր ունենք այդ բարդ աշխարհագրական գոտում, այն է՝ զսպել Արևելքի և Կենտրոնական Ասիայի կողմից եկող սպառնալիքները, կայունություն

¹⁹⁷ Նախագահ Թ. Քոչարյանի հարցազրույցը CNN-Turk հեռուստաընկերությանը, 29/01/2001: <http://news.president.am/arm/?sub=press&year=2001&id=1&mod=1>:

¹⁹⁸ Այս մասին ավելի հստակմանալի տես Բարսեղյան Լ., «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները. Հայոց զեղասպանությունը և բուրքական հսկազեցությունը», Երևան, 2001:

Հաստատել Բաղկաններում և Հայթայթիլ էներգակիրների նոր աղբյուրներ: Օրինադժի քննարկումն այս անհանգիստ ժամանակաշրջանում բացասաբար կանգարադառնա բոլոր այս շահերի վրա և կձախողի Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև Հարաբերությունների բարելավմանն ուղղված (նաև օրինադժի կողմնակիցների) ջանքերին: Ես լիովին հասկանում եմ, թե որքան սուր են ընկալում Թուրքիան և Հայաստանն այս խնդիրը: Վերջին հաշվով, այս ցավոտ խնդիրը կարող է լուծվել միայն այն դեպքում, երբ երկու կողմերը միասին քննեն իրենց անցյալը»:¹⁹⁹ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատում ընթացող քննարկումները անմիջականորեն անդրադարձել էին Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների վրա: Եթե բանաձևի քննարկման առաջին փուլերում Անկարան արձագանքում էր նյարդային ջղաձգումներով, ապա Ներկայացուցիչների պալատի օրակարգում հայտնվելու պահին անցել էր սպառնալիքների լեզվին: Հայաստանի նկատմամբ կիրառվելու էին 17 պատժամիջոցներ, որոնցից առաջինը՝ ՀՀ քաղաքացիների համար անցադրային ուժիմի խստացումը, ուժի մեջ մտավ հենց քննարկումների օրերին: Թուրքերը մշակել էին ամերիկացիների դեմ գործողությունների 34 կետանոց ծրագիր, ԱՄՆ-ի օրենսդիրների կողմից բանաձևին կողմ քվեարկելու դեպքում: Ինչևէ, բանաձևը չմտավ Կոնգրեսի ստորին պալատի օրակարգ: Հայաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու թուրքական մյուս հիմնական նախապայմանը վերաբերում էր Արցախի հարցում հօգուտ Ադրբեջանի կատարվելիք միակողմանի զիջումներին, ինչը հիմք է տվել կարծելու, թե Հայաստանի հետ հարաբերություններ հարցում պաշտոնական Բաքուն կաշկանդում է Անկարայի գործողությունները: Մեր կարծիքով, իրականությունը տրամադծորեն հակառակի մասին է վկայում: Միանշանակ է, որ Հայաստանի հետ հարաբերություններում Թուրքիան Ադրբեջանի պատանդը չէ. Երևանի հետ հարաբերություններում թուրքերը առաջնորդվում են միմիայն սեփական շահերով և աշխարհաքաղաքական հաշվարկով: Ընդհակառակը՝ Ադրբեջանն է պատանդ հայ-թուրքական լարված շփումների պայմաններում, քանզի հայերի հետ հարաբերությունների հաստատման շահարկման միջոցով թուրքերը հաճախ են Ադրբեջանից շոշափելի զիջումներ կորզում, քանզի հայ-թուրքական հարաբերություններում ցանկացած, թեկուզ ամենաչնչին տեղաշարժը Բաքուն ընդունում է առանձնակի հիստերիայով: Դեռ 1995թ. փետրվարին ԱՄՆ փոխպետքարտուղար Ռիչարդը Հոլբրուքի, Անկարային ուղղված Հայաստանի հետ հարաբերությունների հաստեղման կոչը Ադրբեջանում սվիններով ընդունեցին: Ի մասնավորի նախադահի

¹⁹⁹Նոյն տեղում. էջ 64:

խորհրդական Վ. Գուլուզադեն Հայտարարեց. «Երևանի Հետ Հարաբերություններին Հաստատումը, քանի դեռ Հայերը դուրս չեն եկել Ադրբեջանի գրավյալ տարածքներից, դավաճանություն է թուրքիայի կողմից»:²⁰⁰ Անկարայի պատասխանը չոր և հստակ էր, թուրք պաշտոնյաները Հայտարարեցին, որ արտաքին քաղաքականությունը այլ պետությունների քմահաճույքներով չեն պայմանավորում:²⁰¹ Ադրբեջանական Հիստորիայի մեկ այլ վառ օրինակ էր աղմկահարույց թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի (ԹՀՀՀ) ստեղծմանը հաջորդած Ադրբեջանի արձագանքը:²⁰² Ինչպես նշել ենք, Հայ-թուրքական հարաբերությունները նաև գերտերությունների, մասնավորապես ԱՄՆ-ի հետաքրքրություն ունեցող երկրներին: Այս տեսանկյունից Հայ-թուրքական պետական փակ սահմանը ոչ թե երկու պետությունների, այլ երկու աշխարհաքաղաքական տիրույթների՝ ՆԱՏՕ-ի և Ռուսաստանի շփման գոտու է վերածվում: Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի շահերը հարավկովկասյան քաղաքական սցենարում հիմնականում համընկնում են: Երկու պետություններն էլ ձգտում են թուլացնել տարածաշրջանում ռուսական ազդեցությունը, որի կողմը համարվում է Հայաստանը: Ընդհանրապես Միացյալ Նահանգների հեռահար նպատակը Կովկաս-կենտրոնասիական տարածաշրջանում այնպիսի իրավիճակ ստեղծելն է, որ համաշխարհային ուժի կենտրոններից և ոչ մեկը չունենա գերակշռություն:²⁰³ Փաստորեն Հայաստանի հետ սահմանի բացումը և դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը, առանց տարածաշրջանային կոմունիկացիոն ուղիների վրա թուրքական և կամ ամերիկյան վերահսկողություն, պաշտոնական Անկարայի տեսակետից ինքնանպատակ են:

Ղարաբաղյան հակամարտության նման ստատուս քվոյի դեպքում միմիայն Հայաստանի հետ սահմանի բացումը հաղորդակցություն ուղիների առուժով թուրքերին և ամերիկացիներին համարյա ոչինչ չի տալիս. Կարսում ավարտվող երկաթուղային փակուղին կավարտվի, օրինակ, Երևանում:

Սպիտակ Տունն ու Պետդեպարտամենտը Հայերին ու թուրքերին միշտ էլ հաշտեցման կոչեր են արել, սակայն Քլինթոնի վարչակարգի արտաքին քաղաքական օրակարգում այս հարցը ստալինայիններից չէր: Անգամ 1999թ. ամռանը ՀՀ վարչապետ Վաղդին Սարգսյանի ԱՄՆ կատարած այցի ընթացքում փոխնախագահ Ալբերտ Գորի Հետ հանդիպման ժամանակ արժարժվեց Հայաստանի և թուրքիայի սահ-

²⁰⁰ *Cumhuriyet*, 25/02/1995, տես նաև *Չարքյուն* Հ., *նշվ աշխ.* էջ 38

²⁰¹ *Նույն տեղում*, էջ 38:

²⁰² *Turkish Daily News*, 12/07/2001.

²⁰³ *Ամերիկյան քաղաքականության մասին ամերիկյան հանրամատչելի տես.* БЗЕЖИНСКИИ 3., *Великая шахматная доска*, М., 1999, стр. 149-155.

մանի բացման նպատակով Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու անհրաժեշտությունը: Դրանից հետո էլ ԱՄՆ-ի պաշտոնյաները բազմիցս հայտարարել են, որ նախանձախնդիր են լինելու սահմանի բացման հարցում:

Վաշինգտոնը կատարեց որոշ քայլեր նաև մեղմելու Թուրք-հայկական կոնֆլիկտը, մասնավորապես Հայաստանում իր դեսպանի միջոցով ամեն կերպ հայաստիացնելով, որ ԱՄՆ-ը կողմ է հայ-թուրքական սահմանի շուտափուլյթ բացմանը:²⁰⁴ ԱՄՆ նախկին դեսպան Զ. Օրդուելը մասնավորապես ասել էր, որ հայ-թուրքական սահմանի խնդիրը ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքական օրակարգում է: «Մեծ Մերձավոր Արևելքի» ծրագրի համատեքստում հայ-թուրքական երկխոսություն խնդիրը միանշանակորեն բխում է նաև ԱՄՆ-ի շահերից: Այս ծրագրերը, որը միասնական նոր տիրույթում է փորձում տեսնել տարածաշրջանը ինքնանպատակ կլինի, եթե չաշխատեն տրանսպորտային հաղորդակցությունները, մասնավորապես Կարս-Գյումրի երկաթգիծը, որը Անդրկովկասը Թուրքիային կապող միակ երկաթնուղային հանգույցն է: Ահա այս համատեքստում են հնչել ԱՄՆ դեսպանի հայտարարությունները հայ-թուրքական սահմանի հնարավոր բացման մասին: Ինչևէ, պարզ է այն իրողությունը, որ Հայաստան-Թուրքիա սահմանը սոսկ երկու պետությունների սահման չէ, այլ երկու ռազմաքաղաքական ուժի կենտրոնների բաժանարար գիծ: Թուրքիայի նման խոտոր քաղաքականությունը ևս մեկ անգամ հաստատեց այն իրողությունը, որ իրականում Անկարան շահագրգռված չէ շուտափուլյթ բացելու Հայաստանի հետ սահմանը:

2002թ. գարունն ու ամառը նշանավորվեցին նաև երկկողմ հարաբերությունների որոշակի ակտիվացմամբ, չնայած Թուրքական պաշտոնական քաղաքական գիծը Հայաստանի նկատմամբ մնում էր անփոփոխ: Պաշտոնատար անձանց հաճախակի շփումները սկսվել էին դեռևս 2002թ. փետրվարից, երբ Նյու-Յորքում տեղի ունեցավ Օսկանյան-Ջեմ հանդիպումը: Այս հանդիպման մանրամասները վաղուհի պահվեցին. հայտնի էր միայն, որ Հայաստանի և Թուրքիայի արագործնախարարները պատրաստակամություն էին հայտնել շարունակելու երկխոսությունը: Միաժամանակ Անկարան գովազդում էր Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարների ձևաչափով հանդիպում անցկացնելու գաղափարը:²⁰⁵

«Ձումհուրիթթը» ապրիլի 11-ի համարում, «Թուրքիան պատրաստ է Հայաստանի հետ հանդիպում անցկացնել» վերնադրով հղվածում, մեջբերում էր արտգործնախարար Ի. Ջեմի՝ լրագրողնե-

²⁰⁴ Սեդիսմարս, 5/08/2003:
²⁰⁵ Ազգ. 11/04/2002:

րին տված ճեպագրույցից մի հատված, որում Թուրքիայի արտաքին գերատեսչության ղեկավարը կրկնում է շուրջ մեկ տարվա կոչը՝ Անկարայի և Երևանի միջև հաստատել երկխոսություն: ²⁰⁶ Ընդ որում նմանօրինակ կոչերը նախորդում են ապրիլի 24-ին, այն օրվան, երբ «Զումհուրեթի» խոսքերով, «Հայկական լոբբիները նշում են այսպես կոչված ցեղասպանության տարելիցը»: Զեմը ճեպագրույցի ընթացքում նշել էր, որ Թուրքիան պատրաստ է հյուրընկալել Անկարայի, Երևանի ու Բաքվի ներկայացուցիչներին՝ քննարկելու կովկասյան տարածաշրջանի վեճերը: Ապրիլի 25-ին «Արմենպրես» գործակալությունը, վկայակոչելով «Թրքիչ դեյլի նյուզ» թերթը, հստակեցրեց նաև հանդիպման օրը՝ մայիսի 14-ը: ²⁰⁷

Հայ-թուրքական միջպետական հարաբերությունների 2002թ. կարևորագույն զարգացումներից էր Օսկանյան-Զեմ-Գուլյուե եռակողմ հանդիպումը, որը տեղի ունեցավ մայիսի 14-15-ին, Իսլանդիայի մայրաքաղաք Ռեյկյավիկում: Հանդիպման նախաձեռնողը Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Իսմայիլ Զեմն էր, որը սկսած 2001թ. փետրվարից, փորձում էր հաջողել իր տարածաշրջանային նախաձեռնությունը: Հայաստանի հետ հարաբերությունների զարգացման առումով, սակայն, Թուրքիայի նախապայմանները մնացին անփոփոխ. պաշտոնական հարաբերությունների հաստատումը անհնար էր մինչև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի կարգավորումը: Թուրքիայի նախագահ Ա. Սեզերը հայտարարեց. «Քանի դեռ Հայկական ուժերը դուրս չեն բերվել Ադրբեջանից, Թուրքիան չի բացի սահմանները և չի համագործակցի Հայաստանի հետ»: Անկախ արդյունքից «Թրքիչ Փրոբ» շաբաթվաթերթի կարծիքով, Հայաստան-Թուրքիա-Ադրբեջան եռակողմ հանդիպումը տարածաշրջանային կարևոր զարգացում էր: ²⁰⁸

Ռեյկյավիկից վերադառնալուց հետո Թուրքիայի արտգործնախարար Ի. Զեմը հրապարակել է Հայաստանի հետ հարաբերությունների հաստատելու Թուրքիայի չորս հիմնական նախապայմանները:

1. Հայաստանը պետք է թողնի ցեղասպանության խնդիրը պատմաբանների ուսումնասիրմանը,
2. Հայաստանը պետք է իր Սահմանադրությունից վերացնի տարածքային պահանջների հոդվածները,
3. Պետք է լուծվի Լեռնային Ղարաբաղի հարցը՝ ինչը, ըստ Թուրքիայի, նշանակում է դուրս բերել Հայկական բանակը Ղարաբաղի տարածքից,

²⁰⁶ Cumhuriyet, 11/04/2002.

²⁰⁷ Արմենպրես . 25/04/2002: <http://www.armenpress.am>

²⁰⁸ Turkish Probe, 19/05/2002.

4. Հայաստանը պետք է միջանցք տրամադրի Ադրբեյջանի և Նախիջևանի կապը ապահովելու համար:²⁰⁹

Ի. Զեմը չէր մոռացել նշել, որ Թուրքիան ԵՄ-ի անդամակցության թեկնածու է, Հայաստանն էլ մի օր ստանալու է այդ կարգավիճակը: Այդ առումով, ըստ նրա, Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը Երևանի համար կարևորագույն խնդիր է: Թուրքական կողմի նմանօրինակ դիրքորոշումը ոչ այլ ինչ էր, քան Հայաստանի նկատմամբ ավանդական քաղաքականության շարունակություն, որը միտված էր երկկողմ հարաբերությունները հնարավորին բարդացնելուն: Այսինքն, Թուրքիան չէր հրաժարվել Հայաստանի նկատմամբ իր թշնամական վերաբերմունքից: Հետագա հանդիպումների ընթացքում մասնակիցները հերքեցին Թուրքիայի կողմից նախապայմանների առաջ քաշելու մասին լուրը: Մայիսի 20-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վ. Օսկանյանը մամուլի ասուլիսում հայտարարեց. «Մամուլում հայտնված՝ Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի չորս նախապայմանների մասին լուրը բացարձակապես չի համապատասխանում իրականությանը: Միզուցես այդ նախապայմանների մասին նշվել է այլ տեղ, բայց մեր եռակողմ հանդիպման ընթացքում Հայաստան-Թուրքիա հարաբերություններ չեն քննարկվել, և իմ գործընկեր Զեմի կողմից նման բան չի նշվել: Դա կառուցողական և օգտակար հանդիպում էր, շատ բաց տեքստով քննարկվել են երեք երկրներին հետաքրքրող խնդիրներ»:²¹⁰ Հետաքրքրական է, բայց Ադրբեյջանի արտգործնախարար Գուլիելը ևս հերքեց եռակողմ հանդիպումը իբր յարված միջնորդում անցած լինելու մասին լուրերը:

Որպես հանդիպումների այս շարքի շարունակություն, 2002թ. հունիսի սկզբին, վկայակոչելով «Թըրքիչ դեյլի նյուզը», Հայաստանյան թերթերը տեղեկացրեցին, որ Թուրքիայի արտգործնախարար Ի. Զեմը և նրա հայ պաշտոնակից Վ. Օսկանյանը հունիսին՝ նախքան ԱԼԺՍ-ի անկախության համագործակցության համաժողովը, հերթական անգամ հանդիպում կունենան: Հանդիպման օրվա մասին տեղեկություն չէր հաղորդվել: Որոշվել էր նաև, որ Թուրք և Հայ դիվանագետները մամուլից գաղտնի են պահելու Զեմ-Օսկանյան հանդիպումների մանրամասները՝ մինչև երկու պետությունների բանակցությունները չավարտվեն:²¹¹

Հունիսի 10-ին «Նոյյան Տապան» գործադակությունը, վկայակոչելով թուրքական աղբյուրները, տեղեկացրել էր, որ հայկական և թուրքական կողմերը կհանդիպին հունիսի 17-ին՝ Եվրոպայի քա-

²⁰⁹ Տե՛ս Նոյյան Տապան . 17/05/2002, <http://www.nt.am>:

²¹⁰ Ազգ. 21/05/2002:

²¹¹ Turkish Daily News, 3/06/2002.

դաքններից մեկում (Հավանաբար Վիեննայում կամ Ժնևում): Գործակալությունը մատնանշել էր երկկողմ շփումներում կարևոր դերակատարություն ունեցող անդրկուլիսային գործիչների՝ թուրքական կողմից ԱԳՆ պաշտոնյա էրթման Թեզգորին, իսկ Հայաստանից՝ ԱԳՆ Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչության պետ Կարեն Միրզոյանին: Համաձայն գործակալության ունեցած տեղեկությունների, Հանդիպման ընթացքում մասնավորապես նախապատրաստվելու էր Հայաստանի և Թուրքիայի արտգործնախարարների՝ Հունիսի 25-ին Ստամբուլում՝ Սևծովյան տնտեսական Համագործակցություն կազմակերպության շրջանակներում տեղի ունենալիք Հանդիպումը:²¹² Հունիսի 21-ին «Նոյյան տապան» գործակալությունը, վկայակոչելով Ադրբեջանում Թուրքիայի դեսպանության տարածած տեղեկատվությունը, նշել էր, որ թուրքական ԱԳՆ ղեկավար Ի. Ջեմն Հանդիպելու է Հ. Այիևին և Վ. Օսկանյանին:²¹³

Ուշագրավ այլ դարգացումներ էին տեղի ունենում Հայ-թուրքական հարաբերությունների օրակարգային հարցի՝ Հայոց ցեղասպանության արժարժման հետ կապված: Հետաքրքրական է, որ միջպետական հարաբերությունների ակտիվության սկիզբը համընկավ Ապրիլի 24-ի օրվա հետ, հրք ակնկալվում էր ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշի ցավակցական ուղերձը Հայ ժողովրդին, որտեղ ցեղասպանությունը եզրը մտցնելու համար ամերիկահայկական լուրջին պայքարել էր մի ամբողջ տարի: Եթե Ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա կապակցությամբ ՀՀ նախագահի ուղերձում վերահաստատվում էր Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման խնդիրը, որպես Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության առաջնայնությունը²¹⁴, ապա ԱՄՆ նախագահը, չնայած 162 կոնգրեսականների կողմից 1915թ. իրադարձությունները ցեղասպանություն անվանելու իրեն ուղղված դիմումին և 2000թ. Հունիսի 2-ին իր նախընտրական արչավի օրերին ամերիկահայությունը տված խոստմանը՝ ԱՄՆ-ի նախագահ ընտրվելու դեպքում, Ապրիլի 24-ին «ցեղասպանություն» բառն օգտագործելու մասին, Բուշ կրտսերը երկրորդ անգամ դրժեց խոստումը: ԱՄՆ-ի նախագահը Հայ ժողովրդին կոչ էր արել ապագան կառուցել «ճշմարտության և հաշտեցման հիմքով»: Թուրքիային էլ հորդորել էր Հայաստանի հետ հաստատել տնտեսական, քաղաքական և մշակութային հարաբերություններ: Նա իր հրախտիքի խոսքն էր ուղղել ամերիկահայությունը և Հայաստանին՝ ահաբեկչության դեմ պայքարում ցուցաբերած աջակցության հա-

²¹²Նոյյան Տապան, 10/6/2002, <http://www.nt.am>:

²¹³Նոյյան Տապան, 21/6/2002, <http://www.nt.am>:

²¹⁴Ազգ. 24/04/2002:

մար:²¹⁵ Սակայն ոչ ԱՄՆ նախագահի քաջալերումը, ոչ էլ երկկողմանի շփումների ակտիվացումը, որևէ ազդեցություն չունեցան Հայոց ցեղասպանության ժխտման՝ Անկարայի քաղաքականության վրա: Թուրքիայի նախագահ Սեզերի հովանավորությունը Անկարայում ապրիլի 20-21-ը տեղի ունեցավ Հայկական ուսումնասիրությունների կոնգրես, որ կաղմակերպել էր Անկարայի Հայկական հետազոտությունների ինստիտուտը:²¹⁶ Կոնգրեսը նպատակ ուներ անդրադառնալու «Հայկական հարցին իր ազգային, պատմական, կրոնական, մշակութային, իրավական, ահաբեկչական, հոգեբանական, միջազգային ենթատեքստերով»: Հայկական ուսումնասիրությունների կոնգրեսի Հայտարարության մեջ ասվում էր. «Այսպես կոչված Հայոց ցեղասպանության պնդումները կրում են քաղաքական նպատակ»: Կոնգրեսի մասնակիցները կարծում էին, որ «գիտական ուսումնասիրությունները չեն հաստատում Հայոց ցեղասպանության պնդումները»:²¹⁷

Թուրք պատմաբանների Հայտարարությունը քննադատում էր աշխարհի տարրեր պետությունների խորհրդարանների՝ Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևերը, ինչպես նաև հորդորում նրանց՝ «Հայկական ահաբեկչական կազմակերպություններին ներառել ահաբեկչական ցուցակներում»: Կոնգրեսի աշխատանքներին մասնակցել էր 112 մարդ՝ գիտնականներ, պաշտոնաթող դեսպաններ, լրագրողներ, գրողներ: «Թըրքիշ դեյլի նյուզը» նկատում է, որ Թուրքիայի Հանրապետության ուսումնամյա պատմության ընթացքում սա առաջին դեպքն է, երբ «ավելի քան հարյուր թուրք գիտնականներ քննարկում են հայերի և թուրքերի հարաբերությունները»: Եզրափակիչ Հայտարարությունը կոչ էր անում Թուրքիային և Հայաստանին ձեռնամուխ լինել երկխոսություն և համագործակցության: Թուրք գիտնականները ցանկություն էին հայտնել Հայ դործընկերների հետ համատեղ քննարկելու «այսպես կոչված» Հայոց ցեղասպանության պնդումները: Այս միջոցառումը, սակայն, Հայոց ցեղասպանության ժխտման նոր պլեքի սկիզբն էր: Թուրքական պետության բարձրագույն ատյաններում տիրող տեսակետին համապատասխան Հայկական հարցը, տարրական դպրոցներից սկսած, դասավանդվելու էր աշակերտներին և տեղ գտնելու ինչպես հասարակագիտության, այնպես էլ պատմության դասագրքերում:²¹⁸ Մինչ դասագրքերի պատրաստումը, ուսուցիչները պետք է մասնակցեին Հայոց ցեղասպանության թեմայով հատուկ դասընթացների, նրանց հա-

²¹⁵Ազգ. 24/04/2002:

²¹⁶Նոյյան Տապալ. 16/04/2002, <http://www.nt.am>:

²¹⁷Նոյն տեղում:

²¹⁸Agos, 12/04/2002.

մար սեմինարներ էին կազմակերպվելու: Դասադրքերում ընդգծվելու էր «Հայերի և թուրքերի հազարամյա բարեկամությունը, դրա կազնահարումը հայ կոմիտեների ապստամբություններով», միաժամանակ մեծ տեղ էր տրվելու «թուրք և հայ ժողովուրդները բարեկամներ են» թեմային: Կեղծիքի ինդուստրիայի մեկ այլ հայտնագործություն էր արխիվների վարչություն կողմից տրամադրված տվյալն առայն, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին 518 հազար 105 թուրքեր սպանվել էին հայերի կողմից:²¹⁹ Իր աշխատանքն էր սկսել նաև «Այսպես կոչված ցեղասպանություն պնդումների դեմ համակարգող խորհուրդը», որը գլխավորում էր Ազգայնական շարժում կուսակցության անդամ, փոխվարչապետ Դելեթ Բահչելին: Այս հանձնաժողովը ներառում էր թուրքական կառավարական իսթեբլիշմենտի ծանրակշիռ գործիչներին և ֆինանսավորվում թուրքիայի վարչապետի հիմնադրամից: «Թըրքիշ դեյլի նյուզ» օրաթերթը նկատել էր, որ հանձնաժողովի հանդիպումը զուգադրիպել էր Հայաստանի հետ սահմանների բացման շուրջ ծայր առած շահարկումներին:²²⁰ Թուրքիայում, իհարկե, կային նաև այլ տեսակետներ. Հայաստանի հետ հարաբերությունների դարգացումը նպատակահարմար էր գտնում պաշտոնաթող դիվանագետ Յուքսել Սոյլեմնզը, որը «Զաման» օրաթերթի մայիսի 14-ի համարում առաջարկում էր Հայաստանի և թուրքիայի հարաբերությունների զարգացումն արագացնելու նպատակով Երևանում բացել առևտրային գրասենյակ: Ըստ Սոյլեմնզի, անգամ դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում անհրաժեշտ է ձեռնամուխ լինել երկկողմ տնտեսական կապերի զարգացման գործին:²²¹

2002թ. ցեղասպանություն միջազգային ճանաչման և դատապարտման առումով հերթական քայլը կատարեց Կանադայի Սենատը:²²² Կանադական լուսթյան պատր ճաք տվեց 1980թ., երբ Քվեբեկի Ազգային ժողովն ու Օնտարիոյի օրենսդիր մարմինը ճանաչեցին Հայոց ցեղասպանությունը: Կանադահայ Համայնքը կարողացավ, ի վերջո, մեծ հաղթանակ տանել 2002թ. հունիսի 13-ին, երբ Սենատը, հակառակ Օտտավայում թուրքական դեսպանատան ճնշումներին և սպառնալիքներին, ընդունեց Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ բանաձև, որով դատապարտում և կառավարությունից պահանջում էր ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը որպես «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն» և «Ապրիլի 24-ը բոլոր տարիների համար Կանադայի ողջ տարածքում հռչակել 1,5 մլն հայ զոհերի հիշատակի

²¹⁹Zaman, 19/04/2002.

²²⁰Turkish Daily News, 20/5/2002.

²²¹Zaman, 14/05/2002.

²²²Ազգ. 18/6/2002:

օր»։ Սենատի բանաձևն ընդունվել էր 40 կողմ, 39 դեմ ձայների հարաբերակցությամբ²²³։ Բանաձևը, ինչպես նշվում է Կանադայի Հայ դատի, Հայկական Համալսարհային դաշինքի և Կանադայի խորհրդարանի միակ հայ պատգամավոր Սարգիս Սարգսյանի գրասենյակներից ստացված հաղորդագրություններում, Սենատին ներկայացրել սենատոր Շըրլի Մեհյուն։ Քվեբեկցի լիբերալը քվեարկությունից հետո ասել է. «Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտումը համայն հայութանը հնարավորություն կտա դարձնել պատմության այս տխուր էջը և վճռական նայել դեպի ապագան»²²⁴։

Միևնույն ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության նախագահը թուրքական կողմին քաղաքական մերձեցման նոր կոչ արեց։ TRT հեռուստաընկերությունը հաղորդեց նախագահ Քոչարյանի հայտարարությունը, ըստ որի Հայաստանը ցանկանում է թուրքիայի հետ բնականոն առևտրատնտեսական հարաբերություններ ունենալ, երկկողմ հարաբերություններն իսկապես փոխազատված են, չնայած թուրքիան «չարունակում է սահմանը փակ պահել»²²⁵։

Ի դեպ, 2002թ. մարտի 7-10-ը ԱՄՆ-ի Միջլիզանի համալսարանում կազմակերպվել էր Հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ մի գիտաժողով, որին մասնակցել էին ամերիկացի, հայ և թուրք պատմաբաններ։ Ենօրյա նիստերում ընթերցվել էր 22 վեկուցում, որոնց ղգալի մասն առնչվում էր Հայոց ցեղասպանությանը և Հայկական Հարցին։ Գիտաժողովում Հայկական կողմը ներկայացրել էին Վահագն Տստրյանը, Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, Ժիրայր Լիպարիտյանը, Ռոնալդ Մյունին, ինչպես նաև Նյու-Յորքի Ջոհնսոնի կենտրոնից Արամ Արքունը, Բերքլիի (Կալիֆոռնիա) համալսարանից Սթիվեն Աստուրյանը, Նյու-Յորքի համալսարանից Պոլ Պողոսյանը և Լոնդոնի տնտեսագիտական բարձրագույն դպրոցից Ռազմիկ Փանոսյանը։ Թուրքական կողմից գիտաժողովին մասնակցել էին, պրոֆ. Բասքըն Օրանը, պրոֆ. Հալիլ Բերքթայը, Լեյլա Նեյզին, որոնք համապատասխանաբար ներկայացնում էին Անկարայի և Սաբանջի համալսարանները։ Թուրք գիտնականներ թաներ Աքչամը, Յաթմա Մյուզե Գյոչեքը ներկայացնում էին Միջլիզանի համալսարանը։ Ելլի համալսարանից էր Սոներ Ջալալթայը։ Պրոֆեսոր Ֆիքրեթ Ահանըրը գիտաժողովին մասնակցելու համար եկել էր Գերմանիայից²²⁶։ Գիտաժողովի աշխատանքները լուսարանելու նպատակով հրավիրվել էին երկու լրագրող «Թուրք Հաբեր» գործակալությունից՝ Ջենգիզ Չանգարը, և «Ակօսի» գլխավոր խմբագիր Հրանտ Դինքը։ Հետագա-

²²¹Նույն տեղում։

²²²Ազգ. 18/6/2002։

²²³TRT1, YAYIN, 14/03/2002, 13: 30: 22.

²²⁴Agos, 15/3/2002.

յուժ պարզ դարձավ, որ գիտաժողովի ընթացքում Հայ պատմաբաններին մեջ ծագել են արմատական տարակարծություններ: Այս առումով նպատակահարմար է անդրադառնալ նաև Դանիայում 2002թ. մայիսի 10-11-ը Հայ և թուրք պատմաբանների մասնակցությամբ տեղի ունեցած «Հայկական Հարց. պնդումներ և մերժումներ» գիտաժողովին («Թըրքիշ դեյլի նյուզի» Հաղորդմամբ գիտաժողովի պաշտոնական անվանումը «Հայկական Հարց. փաստարկներ և հակափաստարկներ» էր, հավանաբար «Նոյյան Տապան» գործակալությունից տեղեկատվությունից մեջ տեղ էր գտել թարգմանական սխալ²²⁷), որի կազմակերպիչը եղել էր «Ցեղասպանություն և Ողջակիզման ուսումնասիրությունից դանիական կենտրոնը»: Համաձայն «Նոյյան Տապան» գործակալությունից, որը վկայակոչում էր թուրքական մամուլը, Հայկական կողմից գիտաժողովին մասնակցել էին պրոֆեսորներ Վահագն Տատրյանը և Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, իսկ թուրքական կողմից՝ Թուրքիայի Մեջլիսի պատգամավորներ Բյուլենիթ Աքսորջալըն, Բայրամ Ֆըրաթ Յաքիլին և պաշտոնավթող դիվանագետ Փուլաթ Թաջարը: Գիտաժողովին մասնակցել էր նաև Գյուլնուզ Աքթյանը, որը իր մեկնաբանություններով Հանդես էր եկել «Թըրքիշ դեյլի նյուզում»: Մանրամասնորեն անդրադառնալով Տատրյանի ելույթին, նա պնդում է, որ վերջինիս տեսակետներն անհիմն ու չափազանցված են եղել, խոստանալով օրավթերթի Հերթական համարներից մեկում ներկայացնել իր փաստարկները:²²⁸ Հաջորդ օրվա ելույթներում թուրքական կողմը պնդել էր, թե սիյուռքահայությունը ցեղասպանություն խնդրի պատճառով կործանման է հասցրել Հայաստանի Հանրապետությունը: Թուրքերը կոչ էին արել Հայկական սիյուռքին օրինակ վերցնել հրեական լորբիից և անցյալի փոխարեն ապրել նորօրյա իրականությամբ: Թուրքական կողմին ողջունել էր Եվրախորհրդարանի դանիացի պատգամավոր Մ. Քամրեն: Թուրք ներկաները նշել էին, որ Անկարայի կողմից Հայոց ցեղասպանություն ճանաչումն իբրև Եվրամիությունն անդամակցություն նախապայման դիտելու Եվրախորհրդարանի ընդունած որոշումը ընդունվել էր ահաբեկչական կազմակերպությունների սպառնալիքների ներքո: Արդեն 2002թ. մայիսի 21-ի «Թըրքիշ դեյլի նյուզում» Աքթյանը Հանդես եկավ ««Ցեղասպանություն» խնդրի լուծումը» Հոդվածով՝ Հուլիսի 1915-1916թթ. դեպքերը ողբերգություն էին... եթե լինեք ցեղասպանություն, ցավը դրանից ավելի պակաս չէր լինելու: Հայերը կորցնող կողմն էին: Այդ իսկ պատճառով նրանց կորուստները կյանքի, կայքի և «տարածքի» առումով ավելին են, քան մերը: Որպես Հաղթող կողմ, թուրքերը պի-

²²⁷Նոյյան Տապան. 15/5/2002, <http://www.nt.am>:

²²⁸Turkish Daily News, 18/5/2002.

տի մեծահոգի լինեն հայերի տառապանքի նկատմամբ: Մեղանում միշտ էլ լինելու էր հայկական փոքրամասնություն, և Հայաստանը մեր սահմանակիցն է: Այսպիսով Հայաստանի հետ հաշտեցումը մեր ապագա հարաբերությունների համար հրամայական է»:²²⁹ Իր կողմից Թուրքական «Հուրիյեթ» օրաթերթի մայիսի 12-ի համարում Պուսի Հայոց պատրիարք Մեսրոպ Մութաֆյանը հայերին ու թուրքերին հաշտեցման կոչ էր անում. «Աստվածաշունչն ասում է, որ երբ ինդիր է առաջանում, պետք է արագ լուծում գտնել, որպեսզի այն չհասարկվի: Չլուծված մի խնդիր կա... Եկեք երկխոսություն հաստատենք: Մենք՝ Թուրքիայում բնակվող հայերս, երկու կրակի մեջ տեղում ենք: Մենք միաժամանակ թուրք ենք և հայ: Մենք սիրում ենք թուրքին և հային: Մեր մշակույթը թուրքական է և հայկական: Եկեք սահմանի վրա համատեղ հուշարձան կանգնեցնենք, բոլորն այցելեն, ծաղիկներ դնեն բոլորի համար: Եկեք աղ ու հաց կիսենք»:²³⁰

բ) Հայ-թուրքական հարաբերությունները 2002-2004 թթ.

2002թ. ամռան ավարտը և ուշ աշունը Թուրքիայում նշանավորվեցին տնտեսական ճախողումով և արտահերթ խորհրդարանական ընտրություններով: Նոյեմբերի 3-ի Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի վաղաժամկետ ընտրությունների նախօրյակին երկրում կուլիցիոն հիմունքներով իշխող Չախ ժողովրդավարական, Ազգայնական շարժում և «Մայր հայրենիք» կուսակցությունները հաղթանակի հասնելու որևէ ակնկալիք չունեին: Նրանց լուրջ մտավախություն էր պատճառում Մեջլիսում պատգամավորական տեղեր ստանալու համար ձայների 10 տոկոսանոց արդելապատենչին բախվելու հավանականությունը: Ի դեպ, այդ արդելապատենչն իրենք էին սահմանել այլ՝ մասնավորապես Թուրքիայի քրդական փոքրամասնության շահերը պաշտպանող կուսակցությունների համար խորհրդարան մտնելը բարդացնելու նպատակով: Ընտրությունների արդյունքում վարչապետ Բյուլենթ Էջևիթի կառավարության մաս կազմող կուսակցությունները, որոնք շուրջ 3,5 տարի իշխել էին, կատարելապես ջախջախվեցին: Թուրքական խորհրդարան չկարողացավ մտնել նախկին խորհրդարանական ոչ մի խմբակցություն: Մինչ ընտրությունները թուրքական խորհրդարանում ներկայացված էին Չախ ժողովրդավարական, «Մայր հայրենիք», Ազգայնական շարժում (վերահիշյալները կազմում էին իշխող կուլիցիան), «Ճշմարիտ ուղի», «Առաքինություն» կուսակցությունները: Թուրքական խորհրդարան

²²⁹Turkish Daily News, 18/5/2002.

²³⁰Hurriyet, 12/6/2002.

նական կուսակցությունն էր նաև ձախ ժողովրդավարներից անջատված նորաստեղծ «Նոր Թուրքիա» կուսակցությունը, որը ստեղծվել էր էջևիթի քաղաքականությունից դժգոհ նրա նախկին կուսակիցների ջանքերով: Այսօրինակ զարգացումները Թուրքիայի քաղաքական դաշտի լուրջ վերաճեցումների հանգեցրին:²³¹ Տնտեսական ու քաղաքական քայքայման համատեքստում, պատահական չէին ընտրություններում «Արդարություն և բարգավաճում» ու Հանրապետա-ժողովրդական կուսակցությունների հաղթանակի մասին թուրքական կենտրոնական մամուլի կանխատեսումները:

Մինչ վերլուծաբանները փորձում էին զուգահեռներ տեսնել Հայ-թուրքական հարաբերությունների նկատմամբ «Արդարություն և բարգավաճում» կուսակցության հնարավոր մոտեցման և 1996-1997թթ. Թուրքիայում իշխանության եկած իսլամիստ էրբաբանի կողմից ին կառավարության խնդրո առարկայի վերաբերյալ եղած տեսակետների միջև, ընտրությունները հաղթած կուսակցության փոխնախագահ Աբդուլլահ Քիվչիրենը՝ պատասխանելով Հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին «Ազատություն» ռադիոկայանի հարցին, ասաց. «Հայաստանն ու Թուրքիան հարևան երկրներ են, և մենք ունենք պատմական ու մշակութային կապեր հայերի հետ: Այս տարածաշրջանում զարգացող իրադարձություններին հետևում ենք շատ մոտից և դա շատ կարևոր է, քանի որ Հայաստանը գտնվում էր կարևոր տարածաշրջանում: Աշխարհն այսօր այլևս բաժանված չէ երկու գերզոր պետությունների միջև: Մենք հավատում ենք, որ լավ հարաբերություններ պիտի ունենանք բոլոր երկրների հետ: Դա նշանակում է, որ մեր արտաքին քաղաքականությունը չպիտք է հենված լինի թշնամանքի վրա: Բնականոն հարաբերությունները պետք է շարունակվեն, սակայն ամեն մի պետություն պետք է հետևի այնպիսի քաղաքականության, որը ծառայում է իր ազգային նպատակներին: Ադրբեջանի և միջինասիական երկրների հետ լավ հարաբերությունները բխում են Թուրքիայի շահերից, սակայն թուրքերը հատկապես

²³¹ Ազգ. 8/11/2002: Ուշագրավ է, որ նախկին վարչապետ Էթեմը մինչ ընտրությունները, իսկ Դեյեթ Բահադեթին դրանց ավարտին հայտարարել էին, որ իրենց կուսակցությունների արտաքին հասնագետներում կուսակցության նախագահ յեմ աուջալովկու: Նոյեմբերի 4-ին համաձայն հայտարարություն արեց «Ճշմարիտ ուղի» կուսակցության նախագահ Թանու Չիլեթը: Ակտիվ քաղաքականությունը թողնելով մասին հայտարարեց նաև «Մայր հայրենիք» կուսակցության նախագահ Մեսուր Յըմազը: Թուրքական մամուլը երկրի առաջատար կուսակցությունների ջախջախի: պարտությունը հիմնավորում էր բնակչության կենսամակարդակի վրա տնտեսական ճգնաժամի անտանելի հետևանքներով: Հարկ է նշել, որ ճգնաժամի ընթացքում Թուրքիայի ներքին և արտաքին պարտքը հասել էր 203 մլրդ դոլարի. սնանկացել էր 22 բանկ՝ պետությանը պատճառելով 21 մլրդ դոլարի վնաս. 125 հազար գործատուղ փակվել էր. 400 հազար մանր արտադրող դուրս էր մղվել շուկայից. 2.5 միլիոնով աճել էր գործազուրկների թիվը և վերջապես. չորսնաստվող տվյալներով, երկրում 30 մլն մարդ հայտնվել էր չբավորության. իսկ 20 միլիոնը սովի յեմին:

զգայուն են Ադրբեջանի իրադրույթյան նկատմամբ: Ադրբեջանը սպասելիքներ ունի Թուրքիայից: Մենք փորձում ենք պահպանել լավ հարաբերություններ Հայաստանի և այլ երկրների հետ: Սակայն Թուրքիան չի ցանկանում վտանգի տակ դնել հարաբերությունները Ադրբեջանի և միջինասիական երկրների հետ»:²³²

Թուրքիայի նոր քաղաքական վերնախավի այսօրինակ հայտարարությունները կարելի էր մեկնաբանել մի քանի գործոնների համադրումով: Նախ, մոտենում էր Եվրոպական միության կոպենհագենյան դադաթնաժողովը, որտեղ, հնարավոր էր, քննարկվեր Թուրքիայի՝ այդ կազմակերպությանը անդամության հարցը: Հայաստանի նկատմամբ չափավոր դիրքորոշմամբ, թուրքերը Եվրոպայի հետ բանակցությունների ժամանակ արժարժիվող հնարավոր փաստարկ էին իլուում Եվրամիության պաշտոնյաներից: Կոպենհագենյան դադաթնաժողովը, սակայն, Թուրքիայի անդամության առումով ոչ մի նոր զարգացում չարձանագրեց: Թուրքիայի անդամության հարցն իրողություն դարձնելու համար ակտիվորեն աշխատում էին ոչ միայն Թուրքիայի նախագահը, վարչապետ Գյուլը, «Արդարություն և բարգավաճում» կուսակցության նախագահ, ապառա վարչապետ էրզողանը, այլև Պուլսի հայոց պատրիարք Մուլթաֆյանը, որի այցը Եվրոպա, մեղմ ասած, տարակուսանք հարուցեց հայկական շրջանակներում: Մեկնաբանելով նրա եվրոպական առաքելությունը, Պատրիարքարանի մամլո գրասենյակը մասնավորապես նշեց, որ Մեսրոպ սրբազանը շրջապայությունը ձեռնարկել է համայնքային մարմինների և իր խորհրդականների առաջարկով: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ այցի ընթացքում պատրիարքը եվրոպական պետությունների ուշադրություն էր բեռեռել Հայ համայնքի խնդիրների վրա:²³³

Թուրքիայի նոր իշխանությունների, առաջին հայացքից տարրինակ թվացող վարքագիծը կարելի է բացատրել նաև այն հանգամանքով, որ քաղաքական այդ ընտրախավի համար դեռևս անսովոր էր իշխանության կրողի դերը և նորանշանակ պաշտոնյաներն ուղղակի չէին հասցրել խորապես ուսումնասիրել իրենց առջև ծառացած խնդիրների և մարտահրավիրների ամբողջությունը: Եվրամիության կոպենհագենյան դադաթնաժողովից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ ԵՄ-ին անդամակցության հարցը դեռ պիտի քննարկվի, Թուրքիայի արտաքին նախարար Յաշար Յաբըլը հայտարարեց, որ

²³² Ազգ, 12/11/2002:

²³³ Թուրքիա-ԵՄ հարաբերությունները, սակայն առանձին ուսումնասիրության խնդիր են: Sh'u Endriweit G., Turkey and the European Union: A Question of Cultural Difference?, Perceptions, 1998-June- August, Sanguineti V., Turkey and The European Union: Fundamentalism or Algerian Syndrome? Studia diplomatica, №6/1997, pp: 37-60:

²³⁴ Ազգ, 8/1/2003:

Հնարավոր էր համարում Հայաստանի Հետ Հարաբերությունների զարգացումը, անգամ հաշվի առնելով Ադրբեջանի կնճիղը: Արտգործնախարարի կարծիքով, «եթե տնտեսական շահերը պահանջին, Հայաստանի Հետ Հարաբերություններ կստեղծենք»:²³⁴ Յաբըշի այս հայտարարությունը, որպես Հայաստանի Հետ մերձեցման թուրքական միտումների հերթական դրսևորում, կարելի էր սովորական համարել: Թուրքիայում իշխանափոխությունից հետո ձևավորված յուրաքանչյուր կառավարություն այդպիսի քայլեր է կատարել, սակայն դրանք Ադրբեջանի հակադեհցություն պատճառաբանությամբ սուղ չեն գնացել:

2003թ. հայ-թուրքական հարաբերությունները մեծապես պայմանավորվեցին աշխարհաքաղաքական փոփոխություններով: Հենց այդ տարի ՀՀ-ում անկացվեցին նախագահական ու խորհրդարանական ընտրություններ:²³⁵ Ամերիկա-բրիտանական զորքերի ներխուժումը Իրաք կարելի է համարել 2003թ. խոշորագույն գինված բախումը: Թուրքիան այս անգամ ցանկանում էր լուծել Ծոցի առաջին պատերազմից մնացած խնդիրները: Անկարայի հիմնական մտավախությունը, իհարկե, եղել և մնում է քրդական խնդիրը: Զպետք է բացատրել նաև Թուրքիայի էներգետիկ հետաքրքրությունը: Իրաքի նավթային հարուստ շրջանները՝ Քիրքուքը և Մոսուլը, հանդիսանում են դեռևս 1920թ. հռչակված թուրքական «Ազդային ուխտով» իբր Թուրքիային պատկանող տարածքներ:

Բազմական գործողությունների նախօրյակին պաշտոնական երևանը հայտարարել էր, որ կողմ է ՄԱԿ-ի շրջանակներում Իրաքի զինաթափմանը, մինչդեռ Հայաստանի հարևան երկու պետությունները՝ Վրաստանը և Ադրբեջանը, ԱՄՆ-ին հայտնեցին զորակցություն ու պատրաստակամություն՝ Իրաքի դեմ ռազմական գործողությունների համար իրենց օդային տարածքները սրամադրելու հարցում: Իրաքի հարցում Հայաստանի դիրքորոշումը, մեր կարծիքով, պայմանաված էր մի շարք գործոններով:²³⁶

²³⁴ Turkish Daily News, 17/12/2002.

²³⁵ Ալվեյի հանգսնամայի, տե՛ս Ananyan A. & Careju R., Formation and Development of Political Opposition in Armenia, from Stumbling but Struggling: Political Opposition in Four Post-Soviet Countries, Moscow, Strategia, 2004, p. 182-184.

²³⁶ Մինչպատերազմյան Իրաքն ու Հայաստանը ունեին բնականորեն հարաբերություններ զարգացնելու քաղաքական կամք, Հայաստանի Հանրապետությունը մաս է կազմում ԱՊՀ շրջանակներում գործող Հավաքական Անվտանգության Պայմանագրի համակարգին, վերջապես, կարևոր էր Իրաքում հայ համայնքի առկայության գործոնը: Ալվեյի հանգսնամայի տե՛ս, Անանյան Ա., Թուրքիայի Մերձավորարևելյան քաղաքականության ուղիագիծը և հայրուրթական հարաբերությունները Իրաքյան ճգնաժամի համատեքստում, Տարածաշրջան, Նոտավանք հիմնադրամ, N2:

Քանի դեռ Թուրքիան հրաժարվում էր ամերիկացիներին տրամադրել իր ռազմական հենակետերը Իրաքի վրա լայնամասշտաբ հարձակում սկսելու համար, Թուրքական մամուլում տարածվեց տեղեկատվություն, թե իրր ԱՄՆ նախագահը սպառնացել է Անկարային Հայոց ցեղասպանության ճանաչման բանաձևի ընդունմամբ: Որոշ ժամանակ սնց ամերիկյան վարչակազմը հերքեց շրջանառվող լուրերը, սակայն շուտով նույն մամուլը գրեց, որ Ֆրեդդեյքի կոնգրեսական Ջաք Փուչիկյանը Կոնգրես է ներկայացրել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման օրինագիծ: Ըստ «Մթար» օրաթերթի, օրինագիծը նախատեսում էր սպրիլի 24-ը նշել որպես «Հայոց ցեղասպանության հիշատակի օր»:²³⁷ Միևնույն ժամանակ նշվում էր, որ ԱՄՆ-ի Հայ Համայնքը սկսել է ակտիվորեն առաջ տանել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման նոր քարոզարշավ: Իրականում Կոնգրեսի դատին էր ներկայացվելու ԱՄՆ-ի կողմից ցեղասպանության կանխարգելման օրինագծի ընդունման 15-ամյակի վերաբերյալ մի բանաձև, որում կա հիշատակում Հայոց հղեռնի վերաբերյալ: ԱՄՆ-ի Հայկական կազմակերպությունների աջակցությունը ստացած նույն օրինագիծը Սենատի օրակարգ մտցնելու նախաձեռնությունը ավարտին չհասավ նաև Հայ Համայնքում առկա որոշակի անհամաձայնությունների պատճառով:

Հատկանշական է, որ բանաձևի օգտին էին արտահայտվել նաև 2004 թ. ԱՄՆ նախագահական ընտրարշավի այնպիսի թեկնածուներ, ինչպես Ջո Լիրերմանը, Ջոն Քերրին և Ջոն Էդուարդսը: Օրինագիծը պաշտպանող սենատորներն ամեն կերպ ջանում են, որ այն քվեարկվի ԱՄՆ պետքարտուղարության բյուջեի օրինագծի հետ: Օրինագծի տապալմանը մեծապես նպաստեց Ամերիկյան հրեական կոմիտեի աշխատանքը, որ ԱՄՆ-ի փոխնախագահին կոչ էր արել զերծ մնալ այս երկու խնդիրների համատեղ քվեարկությունից: Թուրքիայի վարչապետ Ռեջեփ Թայիփ Էրդոգանը Հյուսիսային Իրաքում Թուրք զինվորականների ձերբակալության առնչությամբ Չեյնիի հետ երեք հեռախոսազրույց է ունեցել և Հայոց ցեղասպանության բանաձևի հարցում խնդրել է նրա աջակցությունը: Չեյնին ընդառաջել է Էրդոգանի խնդրանքին և նամակով կամ հեռախոսով զգուշացրել սենատորներին՝ չքվեարկել բանաձևի օգտին: Թուրքիայի օգտին Սենատում Չեյնիի լոբբիստական աշխատանքին է միացել ԱՄՆ պաշտպանության փոխնախարար Պոլ Վոլֆովիցը:

Ինչու՞ ԱՄՆ-ը վերստին անգամ շրջանառությունից հանեց Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող Սենատի բանաձևը: Իրականում կրկին անգամ տեղի ունեցավ մեծ «սուևտուր» ԱՄՆ-ի ու

²³⁷Ազգ. 11/7/2003:

Թուրքիայի միջև, հարցի շահարկումը Վաչինգտոնի հաղթամուղթն էր այս խաղում: Փաստորեն, ցեղասպանության ճանաչումը կանխելու գնով, Անկարան հաշվի նստեց Իրաքում ամերիկյան քաղաքականությունը:

Իրաքյան պատերազմի ակտիվ փուլում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդրին անդրադարձալ նաև «Խոսրալա» լրատվական գործակալությունը:²³⁸ Նշելով, որ հայերի համառ ջանքերի շնորհիվ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչվել է երկու տասնյակից ավելի երկրներում, գործակալությունը շեշտում է այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ-ում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը, չնայած ամերիկահայերի երկու միլիոնանոց ուժեղ Սփյուռքի առկայությանը, լուրջ արգելքների է հանդիպում: Տեղեկատվության հեղինակների կարծիքով, հայկական համայնքը ԱՄՆ-ում հետապնդում է երեք հիմնական նպատակ, անել ամեն հնարավորը Հայաստանի և Արցախի համար, ստիպել Թուրքիային ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը և վերջապես վերադարձնել Հայոց պատմական հայրենիքը:

Ի դեպ, ԱՄՆ-ում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հնարավորությունները կարելի է իրատեսորեն գնահատել վերլուծելով ապրիլի 24-ի նախագահի ցավակցական ուղերձը: Այսպիսով, Նախագահ Բուշը, չնայած 162 կոնգրեսականների կողմից 1915թ. իրադարձությունները ցեղասպանություն անվանելու իրեն ուղղված դիմումին և 2000թ. հունիսի 2-ին՝ իր նախընտրական արշավի օրերին ամերիկահայությանը տված խոստմանը, կրկին խուսափեց ցեղասպանություն եզրից: ԱՄՆ-ի նախագահը հայ ժողովրդին կոչ արեց ապագան կառուցել «ճշմարտության և հաշտեցման հիմքով»: Թուրքիային էլ հորդորեց էր Հայաստանի հետ հաստատել տնտեսական, քաղաքական և մշակութային հարաբերություններ: Նա բարձր գնահատեց ամերիկահայության և Հայաստանի ջանքերը՝ ահաբեկչության դեմ պայքարում:

2004թ. Հայ-թուրքական զլալարած և ընթացող հարաբերություններում նկատվեց նոր եռուզեռ: Թուրքիայի արտոգործնախարարության մամլո խոսնակ Նամիք Թանը արդեն մայիսին կայացած ասուլիսում հայտարարեց, որ իր երկիրը ցանկանում է Հայաստանի հետ ստեղծել բարիդրացիական հարաբերություններ:²³⁹

Նկատենք, որ նախանձելի հետողականությամբ, թուրքերը Հայաստանի հետ բարիդրացիական կապի հաստատելու պատրաստակամության մասին սկսում են խոսել այնժամ, երբ Բաքվի և Անկարայի հարաբերություններում նկատվում է որոշակի խզում՝ դրանով

²³⁸ Political Haggling over Armenian Genocide, Rosbalt, 29/04/2003, <http://www.rosbaltnews.com/2003/05/24/62394.html>:

²³⁹ Երկիր, 21/05/2004

Հայ-թուրքական Հարաբերությունների կարգավորման խնդիրը վերածելով Ադրբեջանին ահաբեկչու գործիքի:

Զուգահեռաբար, Անկարան ակտիվացնում է հակահայկական քարոզչություն ու նորովի գործի դնում պատմության կեղծման ու նենգափոխման մեքենան: «Միլլիյետ» օրաթերթի մայիսի 16-ի համարում լույս էր տեսել թուրքական պատմական ընկերակցության կողմից հրատարակված «Աքսոր և գաղթ» աշխատության ընդարձակ մի գրախոսական:²⁴⁰ Հայոց ցեղասպանության ժխտմանը նվիրված այս աշխատանքը թուրքական ժխտման հին քաղաքականության շարունակությունն է՝ հերթական նոր շապիկով:²⁴¹

Հայ-թուրքական Հարաբերություններում առկա լարվածություն մասին ընդարձակ հրապարակում է տեղ գտել նաև «Ջումհուրիյեթի» մայիսի 30-ի համարում: Խոսելով երկկողմ հարաբերությունների մասին, և վերլուծելով վերջին ժամանակներս նշմարվող գործընթացները, օրաթերթը համոզմունք է հայտնում, որ Հայ-թուրքական Հարաբերությունների կարգավորումն անհնար է, քանի դեռ Երևանը դրական քայլեր չի արել զարարաղյան հարցի խաղաղ կարգավորման ուղղությամբ:²⁴²

Միևնույն ժամանակ, Հայոց ցեղասպանության հարցը կրկին սկսեց արծարծվել թուրքիայի եվրախնտեգրման օրակարգում: Այս տեսակետից ուշագրավ է ՀՅ Դաշնակցության և Ֆրանսիական սոցիալիստական կուսակցության համատեղ հայտարարությունն այն մասին, որ ԵՄ-ին անդամության ճանապարհին Անկարան պարտավոր է ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Խնդրին առաջինը անդրադարձել է հանրապետաժողովրդականների նախագահ Դենիլ Բայբալը, որի հրավիրած մամուլ ասուլիսը հայտնվել էր թուրքական առաջատար լրատվամիջոցների ուշադրության կենտրոնում:

Հանրապետաժողովրդական կուսակցությունը թուրքիայի Հանրապետության ամենահին քաղաքական ուժն է, որը հիմնադրվել է Բեմալ Աթաթուրքի կողմից: Այն իր գաղափարախոսական հենքի կռիվներն է համարում քեմալիզմի հռչակած վեց հիմնական սկզբունքները և գործում է ձախ կենտրոնամետ դաշտում:²⁴³ Հանրապետաժողովրդականները թուրքիայի երկկուսակցական խորհրդարա-

²⁴⁰ Milliyet, 16/05/2005.

²⁴¹ Özdemir H. [ve baş] Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara, 2004. Թուրքական պատմական ընկերակցության աշխատության մասին տե՛ս Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության ժխտման նոր փորձ. Թուրքական պատմական ընկերակցության «Հայեր. Աքսոր և գաղթ» աշխատության մասին, Երևան 2005:

²⁴² Cumhuriyet, 30/05/2004:

²⁴³ Հանրապետաժողովրդական կուսակցության մասին տե՛ս Բաղդասարյան Ս., Թուրքիայի քաղաքական խմբակարգը 1920-1930-ական թթ. Երևան, 2001, էջ 31-52: Frey F.W., The Turkish Political Elite, Cambridge, Mass, 1965.

նում կազմում են փոքրամասնություն և սկսած 2002թ. ընտրություններին, հավակնում են նաև արտախորհրդարանական ընդդիմություն քաղաքական խոսափողի դերին: Միաժամանակ ՀԺԿ-ն Սոցիալիստական ինտերնացիոնալի անդամ է: Այս առումով ամենևին պատահական չէ, որ մամլո ասուլիսի նախաձեռնողը խորհրդարանական փոքրամասնությունն է, քանզի Սոցինտերնի անդամներ են նաև համատեղ Հայտարարության հեղինակները՝ ԶՅԴ-ն և Ֆրանսիայի սոցիալիստական կուսակցությունը: Հայտարարության տեքստն ամբողջությամբ տեղ է դրել նաև կուսակցության համացանցային կայքում: Հավանաբար Սոցինտերնում դիրքերը կորցնելու վտանգն էր նաև Բայքալին դրդել նախանձելի օպերատիվությամբ արձագանքելու Հայտարարությանը: «Միլլիյեթ» օրաթերթի «Բայքալը մեղադրում է ՖՄԿ-ին և ԶՅԴ-ին» հոդվածում նշվում է, որ մամուլի ասուլիսի ընթացքում Դ. Բայքալը երկու կուսակցությունների համատեղ Հայտարարությունը անվանել է անարդար՝ վերջիններիս մեղադրելով պատմական փաստերը խեղաթյուրելու մեջ:²⁴⁴

Ըստ նրա Հայոց ցեղասպանությունը ԵՄ-ին թուրքիայի անդամության հարցում նախապայման համարելը «վերին աստիճանի անհիմն և անհաջող քայլ» է: Հրեթացս նշվել էր, որ զուտ քաղաքական նպատակներ հետապնդելով և «այսպես կոչված Հայոց ցեղասպանության պնդումներին» աջակցելով՝ ֆրանսիացի սոցիալիստները ոչ միայն կեղծում են պատմության իրողությունները, այլև լուրջ վնաս են հասցնում թուրք-ֆրանսիական հարաբերություններին: Ինչպես եզրակացնում է «Երկիրը». «Բայքալին հավանաբար վախեցնում է այն փաստը, որ ֆրանսիական կառավարության կողմից վարվող ոչ ժողովրդական տնտեսական քաղաքականությունը և տեղական ինքնակառավարման մարմիններում ՖՄԿ տպավորիչ հաղթանակը ԵՄ-ի խորհրդարանական գալիք ընտրություններում սոցիալիստական ուժերի հնարավոր հաղթանակը կարող է դարձնել ավելի առարկայական: Այդ պայմաններում միացյալ եվրոպային Անկարայի անդամակցության հեռանկարը նախանձելի չի թվում»:²⁴⁵ Հանրապետաժողովրդականների նախագահի կարծիքով, Հայերի հետ կատարվածը ոչ թե կանխամտածված հանցագործություն է, այլ Օսմանյան կայսրության հողի վրա և դրա համար մղված քաղաքացիական պատերազմի անցանկալի հետևանք: Առաջ քաշելով այն անհիմն պնդումը, թե մինչև ՄԱԿ-ի ստեղծումը «ցեղասպանություն հանցագործությունը գոյություն էր ունեցել», Բայքալը, գործածելով կեղծիքի

²⁴⁴ Milliyet, 10/6/2004

²⁴⁵ Երկիր, 11/06/2004:

թուրքական քարոզչամեքենայի Հնարքները, փորձել է թյուր իրավա-
կան փաստարկով ժխտել Ցեղասպանության իրողությունը:

Իր այս հայտարարությունում թուրք քաղաքական գործիչը
ինքնատիպ չէ: Հանրապետաժողովրդականների առաջնորդը հարկ է
համարել հիշեցնել «հայկական ահաբեկիչների կողմից Ֆրանսիայի
տարածքում իրականացրած ահարեկչական սարսափելի և արյունոտ
գործողությունները, երբ Օւլիի գործողության ընթացքում վիրա-
վորվեցին ու զոհվեցին բազմաթիվ ֆրանսիացիներ և այլազգիներ»:
Դ. Բայքալը համոզմունք էր հայտնել, որ իր երկրը փորձում է կար-
գավորել հայ-թուրքական հարաբերությունները. ջանում է իր ծառա-
յությունը մատուցել կովկասյան տարածաշրջանում խաղաղության
հաստատման գործում: նա հայտարարել էր, որ ֆրանսիացի սոցիալ-
լիստների պնդումները սխալ են և չեն համապատասխանում արդի
թուրքական իրողություններին, քանզի Անկարան հետևողականորեն
փորձում է առաջնորդվել Եվրոպական միության անդամության հա-
մար պարտադիր հանդիսացող Կոպենդհագենի գաղաթաժողովի առաջ
քաշած սկզբունքներով: Իր հերթին, թուրքական NTV հեռուստաըն-
կերությունը, ամբողջությամբ երկրորդելով հանրապետա-
ժողովրդականների հայտարարությունը, թուրքական հասարակույթ-
յանը զգոնություն կոչ է արել և նշել, թի ցեղասպանության պնդում-
ները կեղծ են: Այս ամենը վկայում է, որ թուրքիայում չկա որևէ
քաղաքական ուժ կամ կուսակցություն, որը պատրաստ լինի ճանաչել
Հայոց ցեղասպանությունը, բացերաց խոսել օսմանյան ծանր ժա-
ռանգության մասին: Անցյալը թուրքերի համար դեռևս պատմույթ-
յուն չի դարձել. այն եղել և մնում է ներկայի քաղաքական հիմ-
նախնդիրների օրակարգում:²¹⁶

Մեր կարծիքով, հայ-թուրքական հարաբերությունների
վերաբերյալ հանրապետաժողովրդականների հաճախակի բարձրացրած
աղմուկը իշխող «Արդարություն և բարգախաճում» կուսակցության
կողմից անգամ շատ զուսպ ընդունելություն է գտնում: Չսխալ է
մուսնապ, 2002թ. խորհրդարանական ընտրություններից հետո
խորհրդարանական ընդիմադիրները որոշակիորեն զիջում են գիրքե-
րը:

Թուրքիայում լույս տեսնող անգլալեզու «Թըրքիշ դեյլի
նյուն» օրաթերթը, հարաբերությունների ակտիվացման թեմայի
համատեքստում, անդրադարձել էր ԵՊՀ ուսանողների հետ հանդիպ-
ման ժամանակ ՀՀ արտգործնախարար Վ. Օսկանյանի այն հայտարա-
րությունը, որ եթե ԵՄ-ն թուրքիայի հետ սկսի անդամության շուրջ
բանակցություններ, Երևանը կվերանայի իր քաղաքականությունը

²¹⁶Երկիր 11/06/2004:

Անկարայի նկատմամբ: Օսկանյանը միևնույն ժամանակ համոզմունք էր հայտնել, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված ԱՄՆ-ի ջանքերը արդյունավետ կլինեն:

2004թ. Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների և Հայոց ցեղասպանությունից խնդրի վերաթափման առումով ուշադրալ էր նաև ՀՀ նախագահ Խոսրոս Բոչայրյանի ելույթը Եվրոպայի խորհրդի Խորհրդարանական վեհաժողովում, որը լայնորեն լուսարանվել է թուրքական մամուլում՝ արժանանալով վիճելի և անգամ իրարամերժ գնահատականների: Թուրքական մամուլի ուշադրությունը իր վրա բեռել է նաև ՀՀ արտգործնախարար Վ. Օսկանյանի այցը Ստամբուլ և նրա մասնակցությունը ՆԱՏՕ-ի գագաթաժողովին: Հայաստանի նախագահի՝ հայ-թուրքական հարաբերություններին վերաբերող հայտարարությունները տեղ են գտել առաջատար լրատվամիջոցների առջին էջերում: «Հուրիյեթ» թերթը ՀՀ նախագահ Բոչայրյանի ելույթին անդրադարձել է երկու հրատարակումով: «ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցության հայկական պայմանը» հոդվածում շեշտվում է ՀՀ նախագահի այն հայտարարությունը, ըստ որի՝ վերադասյին եվրոպական կառույցին թուրքերի անդամակցության պայմաններից մեկը լինելու է հարևանների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների առկայությունը:²⁴⁷ Թերթը նշում է, որ, անկախ սուկա խնդիրներից, Երևանը պատրաստ է առանց նախապայմանների գործընկերական կապեր ստեղծել Անկարայի հետ: Նույն թերթի մեկ այլ հրատարակման համաձայն, Հայաստանի նախագահը գործընկերություն կոչ է անում թուրքերին՝ վերջիններիս հրավիրելով համադորձակցության գործնական ու առարկայական դաշտ: Անդրադառնալով ադրբեջանա-հայկական կոնֆլիկտին՝ Բոչայրյանը համոզմունք է հայտնել, որ հայ-թուրքական հարաբերությունները չպիտի պայմանավորված լինեն հրրորդ երկրների առաջ քաշած նախապայմաններով: Խոսնելով թուրք-հայկական սահմանը բացելու մասին, Հայաստանի նախագահը կրկին շեշտել է, որ ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցության համար անհրաժեշտ է, որ վերջինս բոլոր հարևանների, մասնավորապես, Հայաստանի Հանրապետության հետ հաստատի բարիդրացիական հարաբերություններ՝ առանց նախապայմանների: Անդրադառնալով Հայոց ցեղասպանության միջադրային ճանաչման հարցին՝ ՀՀ նախագահը նշել է. «Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերություններում անցյալի մոլեթ կողմերը ճանաչելու անհրաժեշտություն կա»: Թուրքերը առանձնակի հետաքրքրությամբ շեշտել են Արցախի վերաբերյալ հայկական դիրքորոշումը, թե՛ ԼՂՀ-ն և Ադրբեջանը ԽՍՀՄ-ից անկախացել են՝ լինելով միևնույն իրավական

²⁴⁷ Hurriyet/ 29/06/2004.

դաշտում: Ասել է թե Արցախը երբեք չի եղել անկախ Ադրբեջանի մաս: Թուրքական «Ռադիկալը» նույնպես անդրադառնում է Հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման հեռանկարների մասին Ռ. Քոչարյանի արած հայտարարություններին՝ որպես առաջնահերթություն նշելով Հայոց ցեղասպանությունից ճանաչման հիմնահարցը:

Թերթը մեջբերում է Ռ. Քոչարյանի այն միտքը, որ թուրքիան և Ադրբեջանը միասնաբար իրականացնում են Հայաստանի շրջափակումը: «Ռադիկալը» նշում է, որ հայերը, ի դեմս նախագահ Քոչարյանի, կոչ են անում սկսել առանց նախապայմանների երկխոսություն և համադորմակցություն:²⁴⁸ Որպես օրվա կարևորագույն նյութ՝ ՀՀ նախագահի ելույթը մեջբերվում է նաև «Յենի Ծափաք» օրաթերթի հունիսի 28-ի համարում, որը Ռ. Քոչարյանի հայտարարությունը դիտարկում է որպես Թուրքիային ուղղված կոչ: Թերթը ներկայացնում է նաև Թուրքիայի վարչապետ էրդողանի՝ Հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման տեսլականը:²⁴⁹

Ինչպես վկայում են թուրքական պարբերականները, «Զըրադան» պալատում հնչեցված ճառում էրդողանը նշել է, որ իր կառավարությունն անելու է ամեն ինչ՝ Հայաստանի հետ անդամ բամբակի թելով գործած կապը չկտրելու համար: Վարչապետը հավաստիացրել է, որ հարևանների նկատմամբ Թուրքիան իրականացնում է փոխադարձ շահերը հաշի առնելու քաղաքականություն: Միևնույն ժամանակ էրդողանը կոչ է արել Հայոց ցեղասպանությունից հարցը թողնել պատմաբաններին: Հայաստանի նախագահի ելույթին է անդրադառնում նաև «Սթալ» թերթը՝ «Քոչարյանը սաղորտ է» վերնագրով: Այս հրատարակումը նույնպես սեղ է դրել թերթի առաջին էջում: Դա վկայում է թուրքական մամուլի՝ Հայաստանյան իրադարձությունների նկատմամբ աճած հետաքրքրությունից մասին: Պարբերականը նշում է, որ Հայաստանը ցանկանում է Թուրքիայի հետ բնականոն հաստատել հարաբերություններ: Հայերը, սակայն, չեն մոռանում Հայոց ցեղասպանությունից հիմնախնդիրը, ինչը թուրքերն ընդունում են ակնհայտ դժկամությամբ:

Հունիսի վերջի և հուլիսի առաջին տասնօրյակի կարևորագույն իրադարձությունը թերևս Ստամբուլում ընթացող ՆԱՏՕ-ի դադաթմաթողովն էր: Ինչպես նշեցինք, նկատելիորեն աճել էր թուրքական լրատվամիջոցների հետաքրքրությունը Հայ-թուրքական հարաբերությունների նկատմամբ: Հիշեցնենք, որ ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը հրաժարվել էր մասնակցել ՆԱՏՕ-ի ստամբուլյան գագաթա-

²⁴⁸ Երկիր, 2/07/2004:

²⁴⁹ Yeni Şafak, 28/06/2004.

ժողովին՝ մատնանշելով երկկողմ հարաբերություններում առկա լարված վիճակը, և դաշինքի նստաշրջանում Հայաստանը ներկայացված էր արտգործնախարարի մակարդակով: Սակայն երկու հարևանների հարաբերությունները միայն Երևանի և Անկարայի մտահոգությունների առարկա չեն: ԵՄ-ին Թուրքիայի հնարավոր անդամակցությունը համատեքստում առանձնակի սրություն էր ստանալու Հայկական գործոնը:

Թուրքական պաշտոնական «Թըրքիշիբես» համացանցային էջն անդրադարձել է Ֆրանսիայի նախագահ Ժ. Շիրակի և Թուրքիայի նախագահ Ա. Սեզերի հանդիպմանը, որի ընթացքում քննարկվել են ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցության և այդ հոլովույթում Ֆրանսիական խորհրդարանում Հայոց ցեղասպանության պարբերաբար վերարժարժման հարցերը:²⁵⁰ Հենց այս տեսանկյունից էլ կայքն անդրադառնում է ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վ. Օսկանյանի և իր թուրք գործընկերոջ՝ Ա. Գյուլի հանդիպման մանրամասներին:²⁵¹ Օսկանյանը փաստորեն երկրորդել է ՀՀ նախագահին՝ նշելով, որ Հայաստանում առկա է քաղաքական կամք Թուրքիայի հետ հաստատել հարաբերություններ: Ի պատասխան՝ Գյուլը նշել է, որ Թուրքիան նույնքան հաստատակամ է, սակայն, ըստ թուրք ղեկավանագետի, մինչ այդ անհրաժեշտ է ստեղծել որոշ հարցերի ընկալման ընդհանուր հայեցակարգ: Որպես խաղաղ կարգավորման հաջող օրինակ՝ թուրք նախարարը մատնանշել է Կիպրոսի փորձը, երբ երկու կողմերը փորձ են արել հասնել փոխըմբռնման:

Հայտարարվել է, որ Անկարան առաջ է շարժվելու «փոքր քայլերով»: Թուրք նախարարի հայտարարությունը ավելի քան հստակ է. պետք է սին հույսեր փայտայել սահմանի մոտապուր քայլման առնչությունը: Թուրքական NTV հեռուստաընկերությունը նույնպես անդրադառնալով արտգործնախարարների հանդիպմանը՝ նշել էր, որ ՀՀ արգործնախարար Օսկանյանի գոհ է հանդիպման արդյունքներից:

«Հուրիյեթը», ներկայացնելով ՆԱՏՕ-ի նստաշրջանին գուզահեռ տեղի ունեցած Օսկանյան-Գյուլ-Մամեդյարով հանդիպումը, վկայում է որ եռակողմ քննարկումների ընթացքում անդրադարձ է կատարվել փոխադարձ հետաքրքրություն ներկայացնող հարցերի: Մասնավորապես, Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Գյուլը նշել է, որ Արցախյան կարգավորման գործում Թուրքիան կարող է խթանիչ դեր ստանձնել: Առաջարկվել է կիրառության խաղաղ կարգավորման տարբերակով՝ հաղթող-հաղթող (win-win)

²⁵⁰ Տե՛ս <http://www.turkishpress.com> 1/07/2004

²⁵¹ Երկիր, 2/07/2004

կարգախորման բանաձևը, որը պաշտպանում է Թուրքիան: Հանդիս-
ման օրակարգում է եղել նաև Հայ-թուրքական սահմանի վերաբաց-
ման Հնարախորուլթյունը.²⁵² Գյուլը ներկայացրել է Թուրքական Հա-
սարակական կարծիքին հուզող հիմնական հարցերը, որոնցից առանց-
քային տեղ են դրավում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և
Թուրքիայից տարածքային պահանջների խնդիրները: «Յննի Շա-
ֆաք» թերթի հունիսի 30-ի համարը, ամփոփելով դազաթաժողովի
արդյունքները, նշել է, որ Թուրքիային հաջողվել է կարևոր մի առա-
քելություն իրականացնել: ՆԱՏՕ-ի դազաթաժողովի ավարտին տված
ժամըտ ասուլիսի ընթացքում վարչապետ էրդողանն անդրադարձել է
քննարկված թեմաներին հարցերին, և միջոցառումը համարել
կարևոր մի հանգրվան կազմակերպության պատմության մեջ:²⁵³

Զարգացումների առավել ուշագրավ միտումներ արձանագր-
վեցին էրդողանի՝ Փարիզ կատարած այցից հետո, երբ Ֆրանսիայի
քաղաքական վերնախավը հասկացնել տվեց, որ Հայոց ցեղասպա-
նության ճանաչումը ամենայն հավանականությամբ մտնելու է ԵՄ-
Թուրքիա հարաբերությունների ոլորտ: Ինչպես գրում է «Ռադիկա-
լը», էրդողանի եւօրյա այցի ընթացքում նախատեսվում էին Հանդի-
սյուններ Ֆրանսիայի նախագահ Շիրակի, վարչապետ Ռաֆարենի, իշ-
խող կուսակցության արդեն նախկին առաջնորդ Ժյուպի, Ֆինանս-
ների նախարար Սարկոզիի և սոցիալիստների առաջնորդ Հուլանդի
հետ: Թուրքիայի վարչապետը ձգտելու էր համոզել, որ իր երկիրն
արդեն պատրաստ է ԵՄ անդամակցությանը.²⁵⁴ Հատկանշական է, որ
էրդողանը Փարիզ է մեկնում՝ ձեռքի տակ ունենալով տնտեսական
խաղաքարտ. «Թուրքական ավիաուղիները» նախատեսում է 1.6 մի-
լիարդ դոլարի սահմաններում վերադինել ինքնաթիռային պարկը:
Նոր օդանավերի ձեռքբերման մրցույթի երկու հավանական հաղթող-
ները ամերիկյան «Բոինգն» ու եվրոպական «Աերոբուսն» էին:
«Ռադիկալը» նշում է, որ այցին նախապատրաստվել էին նաև ՀՅԴ և
ՌԱԿ ակտիվիստները, որոնք բողոքի ակցիաներ էին կազմակերպել
հունիսի 20-ին Փարիզում, ապա Մարսելում: Էրդողանի պաշտոնա-
կան այցի ծրագիրը տեղակայելով համացանցային հանդուլցներում՝
հայկական կուսակցությունները կոչ են արել հայրենակիցներին՝
մասնակցել բողոքի միջոցառումներին: Այցելության ընթացքում էր-
դողանը հայտարարեց, որ Թուրքիան պատրաստ է Հայաստանի հետ
բնականոն հարաբերություններ հաստատել, եթե Սիյուսը դադա-
րեցնի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման քարոզարշավը:

²⁵²Hurriyet, 29/06/2004

²⁵³Yeni Şafak, 30/06/2004.

²⁵⁴Radikal, 20/07/2004.

Ջուզահեռարար թուրքական լրատվամիջոցները ուշի ուշով հետևում էին ԱՄՆ ներկայացուցիչների պալատի քննարկմանը դրված՝ «2005թ. արտաքին օժանդակության ծրագրի» շուրջ ընթացող բանավեճերին: Ամենամյա այս քննարկումը առանձնակի սրություն էր ստացել, երբ դեմոկրատական կուսակցության ներկայացուցիչ Ադամ Շիֆն առաջարկել էր մի փոփոխություն, ըստ որի՝ թուրքիային Հնարավորություն չի տրվելու օգտագործել ամերիկյան ֆինանսական օժանդակությունը կոնգրեսում հակահայկական քարոզչություն իրականացնելու և Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը ձախուղելու համար: Ինչպես հաղորդում էր թուրքական մամուլը, դեմոկրատ կոնգրեսականի առաջարկը ԱՄՆ գործադիր իշխանություն և խորհրդարանական մեծամասնության քննադատությանն է արժանացել: «Հայկական խնդիրն աջակցություն չստացավ», - հաղորդում է «Սարահ» օրաթերթը՝ նշելով, որ չնայած ԱՄՆ ներկայացուցիչների պալատը հուլիսի 17-ին քննարկել է «2005թ. արտաքին օժանդակության ծրագիրը», որի շրջանակներում եղել է նաև Շիֆի առաջարկը, այն չի ոգևորել գործադիր իշխանության ներկայացուցիչներին և հանրապետական կուսակցությանը:

Պետդեպարտամենտի խոսնակ Ռիչարդ Բաուչերը հայտնել էր, որ «Ամերիկայի նախագահ Ջորջ Ու. Բուշը և նրա վարչախումբը միանշանակորեն դեմ են նախագծում տեղ գտած առաջարկին»: Առաջարկն, ըստ Բաուչերի, հակասում է թուրքիայի և Հայաստանի միջև հարաբերությունների հաստատման ամերիկյան իշխանությունների տրամաբանությունը: Ըստ նրա՝ նմանօրինակ նախաձեռնությունները միայն կվնասեն Միացյալ Նահանգների կողմից նախանշվող հաշտեցման գործընթացին.²⁵⁵

Հարկ է նշել, որ թե հայերն ու թե թուրքերը սպասում էին 2004թ. նոյեմբերին ԱՄՆ նախագահական ընտրությունների արդյունքներին: Գործող նախագահի մրցակից, սենատոր Ջոն Բեքրին խոստացել էր, որ ընտրվելու դեպքում միանշանակորեն ճանաչելու է Հայոց ցեղասպանությունը: Դեմոկրատ սենատորի հաղթանակն անհանգստացնում էր թուրքերին: «Իադիկալն» անդրադառնում է նախագահական ընտրություններին՝ ներկայացնելով «Բրուքինգ» հաստատության թուրքագիտական ծրագրի տնօրեն դոկտոր Եոմեր Թաչիրնարի ընդարձակ հրապարակումը: Հոգվածում նշվում է, որ տակավին դժվար է կանխատեսումներ անել, թե ո՞վ կլինի ԱՄՆ հաջորդ նախագահը, սակայն ցանկացած տարբերակի դեպքում թուրքիան պետք է պատրաստ լինի իրավիճակի փոփոխության: Հոգվածագիրը նշում է, որ չնայած Բուշը թուրքերի բարեկամն է, իսկ

²⁵⁵ Sabah, 18/07/2004.

Քերթի թուրքիայի մասին երկար ժամանակ արտահայտվել է թշնամարար, թուրքական հասարակութունում հասունացել է հակամանրիկյան և, որ ուշագրավ է, հակաբուլղական արամադրութուն:

ԱՄՆ նախագահական ընտրութունների նախօրյակին ինքնալուծարված թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի նախկին անդամ Իլթեր թուրքմենը «Հուրիյեթի» էջերում անդրադառնում է Միացյալ Նահանգներում ցեղասպանութունից տուժած հայերի իրավահարգների ապահովագրական փոխհատուցումների խնդրին: Հրապարակման առիթը թուրք-ամերիկյան կազմակերպութունների համագումարի նախագահ էրջյումենթ Քըլլեջի նամակն է՝ կապված 20-րդ դարակրթին մահացած օսմանյան հայազգի քաղաքացիների կյանքի ապահովագրության փոխհատուցման հետ: Ապահովագրական ընկերութունների պարտավորութունների հիման վրա ամերիկյան դատարանը շուրջ 20 միլիոն դոլարի փոխհատուցման որոշում է ընդունել: Ինչպես նշում է հեղինակը, կարևորն այստեղ ոչ թե փոխհատուցումն է, այլ, որ փոխհատուցումը տրվում է «ցեղասպանութունից» տուժած լինելու պատճառարանությամբ: Թվում է, թե այս ամենը չի անդրադառնում թուրքիայի վրա, սակայն Քըլլեջը հակառակ կարծիքի է: Նա այն տեսակետն է հայտնում, որ նմանօրինակ դարգացումների արգելումը ընկերութունները կսկսեն փոխհատուցում պահանջել թուրքիայից: Այդ ժամանակ Ամերիկայի ամենահզոր լոբբիստական խմբավորումները, սակ է թե՛ բանկիրներն ու ապահովագրական ընկերութունները, հնարավոր է՝ փոխեն իրենց վերաբերմունքը կոնգրեսում:

Իլթեր թուրքմենը, այս կանխատեսումը հնարավոր համարելով, կարծում է, որ առկա միջազգային իրավունքը հնարավորութուն է չի տալիս խնդրին իրավական համապատասխան լուծում տալ և այդ կազմակերպութունները չեն կարող թուրքիային որևէ պահանջներկայացնել: Հոգվածագիրը, սակայն, նշում է. «քաղաքականութունն ու իրավունքը տարբեր երևույթներ են», և փաստում, որ ԱՄՆ 30-ից ավելի նահանգներ ճանաչել են Հայոց ցեղասպանութունը:²⁵⁶ Թուրք հեղինակն ընդունում է, որ արևմտյան պետութուններում դժվար է պայքարել հայկական լոբբի դեմ, և որ վաղ թե ուշ նման գործելակերպով Անկարան Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ իր պայքարում կարող է մատնվել խոշոր անհաջողության: Թուրքմենն առաջարկում է քաղաքական գործելակերպի իր ոճը՝ «Հայաստանի հավատարակչի ու չափավոր կառավարողների հետ մեր դեմ ուղղված շարժումը դանդաղեցնել և ժամանակի ընթացքում հարցը հաղթահարել»: Հայ-թուրքական հարաբերութունների

²⁵⁶ Երկիր, 29/10/2004:

զարգացման առումով, ուշագրավ էր այն, որ 2004թ. Հոկտեմբերին նախատեսված Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարների ձևաչափով Նյու Յորքում նախատեսված հերթական հանդիպումը չկայացավ: Փոխարենը արտգործնախարար Գյուլը անհատական հանդիպումներ ունեցավ եւ Հայաստանի, եւ Ադրբեջանի արտգործնախարարների հետ:

Սպասելիքները Երևանն ու Անկարան ներկայացնող դիվանագետների բանակցություններից ամենեւին էլ մեծ չէին: Թվում էր, Հայաստանի արտաքին քաղաքական գերատեսչությունում սկսել էին գիտակցել, որ Թուրքիայի հետ հարաբերությունները առաջ չեն գնում, և մոտ ապագայում չեն էլ գնալու: Ի տարբերություն նախորդ տարիներին բարձրաձայնվող լավատեսության՝ 2005թ. նախաշեմին հայ դիվանագետները ծայրաստիճան զգուշ ևն սահմանի բացման շուրջ կանխատեսումներ անելիս:

2004թ. ԵՄ գազաթափողովը ընդունեց Թուրքիայի հետ անդամակցության բանակցություններ սկսելու մասին սկզբունքային որոշումը: Տարատեսակ քննարկումների ընթացքում բազմիցս շեշտվել է այն միտքը, որ Թուրքիայի ԵՄ անդամ դառնալու դեպքում կբարելավվեն Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունները: Հայաստանյան որոշ քաղաքական ուժեր անգամ կողմ են արտահայտվում Եվրոպայի մաս դառնալու Անկարայի ձգտմանը: 2004թ. Հոկտեմբերին ԵՄ հանձնաժողովը ընդունեց Թուրքիայի անդամության առաջընթացի մասին զեկույցը, իսկ դեկտեմբերի 16-17-ին տեղի ունեցած ԵՄ գազաթափողովին երաշխավորեց ընդունել Թուրքիայի հետ անդամակցության բանակցություններ սկսելու որոշում: ԵՄ գազաթափողովին նախորդել էր Եվրոպական խորհրդարանի նիստը, որտեղ ձայների նշանակալի մեծամասնությամբ եվրոպական խորհրդարանականները կողմ են քվեարկել Թուրքիայի հետ անդամակցության բանակցություններին:

Հայ-Թուրքական հարաբերությունների հեռանկարների քննարկման մեջ անկունաքարային գործոնը Հայաստան-Թուրքիա դիվանագիտական երկխոսության հաստատումն է: Մեր խորին համոզմամբ, Երևանի հետ որևէ հարաբերություն ունենալու և, լայն իմաստով, Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման հարցը սոսկ Անկարայի արտաքին քաղաքական օրակարգի լուսանցքային խնդիրներից է: Իրականում «Եվրոպական ճնշում» հասկացությունը առավել քան վերացական է: Բոլորն էլ հասկանում են, որ գործնականում ճնշումը սովորաբար վերածվում է յուրատեսակ առևտրի, երբ ավելի ուժեղ կողմը թուլյին ստիպում է կատարել կանխատեսելի քայլեր:

Հաղիվ թե տեսանելի հեռանկարում եվրոպացիների ճնշումը արդյունավետ լինի, չէ որ Թուրքիան ցայսօր չի ճանաչում անգամ ԵՄ անդամ Կիպրոսի Հանրապետությունն, ավելին՝ դեռ 1974թ. բռնադավթել է կղզու հյուսիսային մասը և այնտեղ ստեղծել է Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետությունը, որի անկախությունը ճանաչել է սուալիներ: Ստացվեց այնպես, որ ԵՄ անդամության թեկնածուն որևէ Հարաբերություն չունի արդեն միություն անդամ պետության հետ, ավելին՝ Հարաբերությունները բարելավելու քաղաքական կամք չի դրսևորում:

Կարծում ենք, որ ԵՄ անդամության բանակցությունների ընթացքում Թուրքիան հնարավորինս կձգձգի Հայաստանի հետ հարաբերությունների բարելավումը: Այս հարցում թուրքերը որդեգրել են նոր մարտավարություն: Եթե նախկինում պաշտոնական Անկարան վկայակոչում էր Արցախի հարցը, Հայոց ցեղասպանության ճանաչման համար մղվող պայքարը, այժմ լսելի է դառնում նաև Կարսի պայմանագիրը պաշտոնապես ճանաչելու նախապայմանը: Թուրքերը վստահ չեն, որ Հայաստանը Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներ չունի, և ձգտում են, որ Երևանը ինչ-որ ազդանշան տա այդ ուղղությամբ՝ չնայած խնդրո առարկայի վերաբերյալ Հայաստանի ղեկավարության բազմաթիվ հայտարարություններին: Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների մյուս կարևոր նիստը առևտրատնտեսական համագործակցության հեռանկարների քննարկումն է: Ըստ էության, տարարնույթ քննարկումները հանգեցրին այն իրողությունը, որ անգամ տնտեսական հնարավոր կապերի և համագործակցության մասին բանավեճը փորձագիտական մակարդակից տեղափոխվեց քաղաքական հարթություն՝ շահարկումների ստիժ դառնալով:

Հասարակության մի զգալի հատվածի մեջ տպավորություն տեսող ծվեց, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը և սահմանի բացումը Հայաստանի տնտեսական զարգացման միակ հնարավոր տարրերակն է: Անցած տարիների ընթացքում հնչեցված որոշ գնահատականների համաձայն, սահմանի բացման դեպքում երկու երկրները սպրանքաշրջանառությունը աննախադեպ ծավալի էր հասնելու: Մտավախություն էր հայտնվում, թե թուրքական ապրանքները կարող են անգամ հայկական շուկայից դուրս մղել տեղական արտադրողին: Թեև մեր համոզմամբ՝ առևտրատնտեսական հարաբերությունների հեռանկարը այնքան էլ խոստումնալից չէ:²⁵⁷

²⁵⁷Ստա պաշտոնական վիճակագրության՝ 2000-2003 թթ. Հայաստան-Թուրքիա ապրանքաշրջանառությունը հնագիտես նվազում է, և երե բացարձակ դրաբային ցուցանիշով այն մոտ -42 միլիոնից իջել է մինչև 39.6 միլիոն դրարի, ասորս Հ՝ ներմուծման և արտահանման ծավալների աճին զուգընթաց, Թուրքիայի հետ ապրանքաշրջանառությունը չի գերազանցում

Իրականում Հայ-Թուրքական սահմանի բացման մեջ Անկարայի տնտեսական շահագրգռությունը գրեթե բացակայում է, Երևանի քաղելիք հնարավոր օգուտն էլ անորոշ է. սահմանային անցակետերի ապաշրջափակման համար ավելի շատ հետաքրքրված է Միացյալ Նահանգները, որն այդպիսով լուծում է աշխարհաքաղաքական խնդիրներ:

Այս ամենը Հայ-Թուրքական հարաբերություններում առկա հիմնահարցերի փոքր մասն է միայն: Այդուհանդերձ, ինչպիսին էլ լինի Թուրքիայի վերաբերյալ ԵՄ որոշումը, Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների հեռանկարը մնում է մշուշոտ.²⁵⁸

Ժավախի անգամ 2 տոկոսը: Թուրքիայի հետ Հայաստանի առևտուրը դարձել է «մասնագիտացված», ներմուծման և արտահանման ծավալներում վերջին տարիներին սկսել են գերիշխել միևնույն ապրանքային խմբերը. ինչը նշանակում է, որ հազիվ թե նոր ապրանքատեսակներ, որոնց ներմուծման կարիքը զգացվի: Եթե հաշվի առնենք այն, որ Հայաստանի Հանրապետությունը տարեցտարի գրանցում է արտաքին առևտրի ծավալների աճ, ապա կարելի է կոստել, որ նույն դիմաստիկայով նվազելու է Թուրքիայի բաժինը Հայաստանի հետ արտաքին առևտրում: Հարկ է նշել, որ Հայաստանի շուկայի փոքր ծավալները այն հեռանկարային չեն դարձնում անգամ տնտեսական անհասանձեղի վիճակում գտնվող Թուրքիայի համար: Ի դեպ, Խաչատրյանի և Կարամյանի հարցազրույցում հաշվեկշիռը բացասական է. վերջին 4 տարիների ընթացքում, սլաշտոնական տվյալների, Հայաստանից Թուրքիա է հոսել մոտ 145 միլիոն դոլար: Տե՛ս օրինակ Թորոսյան Թ., Հայաստան- Թուրքիա. Առևտրատնտեսական կապեր, Երևան, 2001, էջ 61-69:

²⁵⁸ Երկիր, 17/12/2004, ինչպես նաև, Սաֆրոստյան Ռ., Հայ-թուրքական սահմանի նշանակությունը, Հայաստան- Թուրքիա. Բաց խոսակցություն: Հասարակական երկխոսություն և զարգացումների կենտրոն, Երևան, 2005, էջ 63-68:

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՐԿԵՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆ ԴԻՐԸ

ա) Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ թուրքական այլընտրանքա-
յին կարծիքի ձևավորումը 1990-ական թվականներին

Երկու պետությունների միջև դիվանագիտական Հարաբե-
րությունների բացակայության պայմաններում փորձարկվեցին Հա-
սարակական դիվանագիտության, կամ այլ կերպ ասած՝ երկրորդային
դիվանագիտության (second track diplomacy) միջոցներն ու Հնարա-
վորությունները: Ձևավորվեցին (ոչ առանց դրսի ուժերի գործուն
աջակցության) կառույցներ, որոնք իրենց գործունեության նպատա-
կը հռչակեցին Հայ-թուրքական երկխոսությունը:

Հատկանշական է, այն, որ ուրաջության թուրքական քաղա-
քականությունը զուգահեռ գիտական և հասարակական շրջանակնե-
րում առկա են այնպիսի տեսակետներ, որոնք ոչ միայն չեն մերժում
Հայ-թուրքական կառուցողական երկխոսությունը, այլև փորձում են
Հարաբերությունների բարելավման իրատեսական ուղիներ ներկա-
յացնել: Կարելի է վստահորեն ասել, որ թուրքական հասարակույթու-
նում ձևավորվում է մի շերտ, որը չի ժխտում Հայոց ցեղասպանույթ-
յունը և անգամ հորդորում է թուրքիային ճանաչել Հայոց եղիռնի
փաստը: Թուրք հասարակությունում ազդամիջյան երկխոսության
ջատագով կարելի է համարել գիտական թաներ Աքջամին. Ցեղաս-
պանության ժխտման պատճառները և Հայ-թուրքական Հարաբերույթ-
յունների խնդիրը Աքջամի գիտական պրպտումների ոլորտներից են:
Նա պատմական ճշմարտությունն ասելու կոչ է անում թուրք հասա-
րակությանը, փաստելով. «Ըստ օսմանյան պաշտոնական վիճակագ-
րության 800 հազար մարդ է սպանվել»: ²⁵⁹ Հայոց ցեղասպանության
ժխտման քաղաքականության պատճառներին թ. Աքջամը անդրա-
դառնում է «Մոնդ դիպլոմատիկի» 2001թ. հուլիսյան համարում
տպագրված «Պաշտոնական պատմության ծնունդը. Հայոց ցեղասպա-
նության արգելված թեման հետապնդում է թուրք հասարակույթյա-
նը» վերլուծական հոդվածում՝ վեր հանելով պատմական կեղծարա-
րության խնդիրը: Նա նշում է, որ իր արարքի ողջ արգահատելիույթ-
յան ընդունումը թուրքիայի համար կնշանակեր, որ ներկայիս պե-
տությունը կառուցած անձանց մի մասը եղել են մարդասպաններ:
Այդ իսկ պատճառով զարմանալի է, որ «ցեղասպանություն» եզրը

²⁵⁹Yeni Binyıl, 1/10/2000

Թուրքական Հասարակութիւնը Հիվանդագին է ընկալում: Ըստ Աք-
 չամի, Թուրքիայի Հիմնադիր Մուստաֆա Քեմալը տասնյակ անգամ-
 ներ դատապարտել է Հայոց կոտորածներն ու պահանջել է Հանցա-
 գործների պատիժը, սակայն իրականում նա օգտվում էր Հայասպա-
 նութեան մեջ ակտիվորեն ներգրավված գործիչների ծառայութիւն-
 ներից: Տեղահանութեան գլխավոր կազմակերպիչներին Եւրոպա-
 յան Մուստաֆա Քեմալի օրոք դարձաւ ներքին գործերի նախարար.
 Իսկ մեկ ուրիշ ոճրագործ՝ Հանրապետա- ժողովրդական կուսակցու-
 թեան գլխավոր քարտուղար, Բիթլիսի, ապա Հայեպի նահանգապետ
 Մուստաֆա Աբդուլհալիբ Ռենդան ստացաւ նախարարի ապա Ազգա-
 յին ժողովի նախագահի պաշտոնները, Դիարբեքիի դահլիճ Ազիֆ
 Ֆեզիին 1922-1923թթ. տարածքային կառավարման նախարարն էր:²⁶⁰

Հուլիանոսի պատմագիրը այնուհետև խոստովանում է, որ ցեղասպանութեան
 ճանաչումն ուժեղ հարված կլինէր Թուրքական պետութեանը. քանզի
 իրականում Հասարակութեան կարծիք Համար կործանարար կլինի այն
 իրողութիւնը, որ պետութեան Հայերը եղել են քրեական Հանցա-
 գործներ:²⁶¹

Հայ-Թուրքական Հարաբերութիւնների անհրաժեշտութեանը
 Աքչամը պատասխանում է հարցով. «Իսկ արդո՞ք կա՞ մեկ այլ տար-
 բերակ երկխոսութիւնից դատ»: ²⁶² Պատասխանը Հեղինակի Համար
 միանշանակ է. Հայկական և Թուրքական կողմերը, իհարկե, ոչ առանց
 դժվարութեան, պիտի սկսեն Հանդիպակաց քայլեր կատարել: Նա
 արձանագրում է, որ չնայած Թուրքական Հասարակութիւնը սկսել էր
 հաղթահարել «Հայկական տարուն», երկկողմ իրական Հարաբերու-
 թեաների առումով գործընթացը դանդաղ էր առաջ շարժվում: Իսկ
 երկխոսութեան գործընթացը լրջորեն կասեցնում են Թուրքական
 ԶԼՄ-ները, որոնք շարունակում են Թուրքական Հասարակական գի-
 տակցութեան մեջ թշնամանք սերմանել Հայ ժողովրդի նկատմամբ: ²⁶³
 Թուրք գիտնականն անդրադառնում է նաև երկկողմ Հարաբերու-
 թեաները պայմանավորող անկյունաքարային խնդրին՝ Հայոց ցեղաս-
 պանութեանը: Նա կշեռքի մի նժարին գնում է Հայերի կողմից ցե-

²⁶⁰ Ազգ. 2/08/2001

²⁶¹ Ըստ որոշ տվյալների, իսկ բնակչության, մասնավորապես գիւղատնտեսական
 զանգվածային ուշիացման մեջ կարևոր դեր է խաղացել նաև օսմանյան բանակի բարձրագույն
 հրամանատարությունը: Թուրք լեզվաբանության ասպետ հիմնադիրներից Հակոբ Դիլաշարը
 միայն բախտի քանիստը չէր լիտայ տվել գնդակահարությունից: Ի դեպ, դավաճանության
 մեղադրանքով Դիլաշարին մահապատժի պիտի դատապարտեր Թուրքիայի ասպետ առաջին
 նախագահ Մուստաֆա Քեմալը: Տես Արայան Ծ., Հայերը Թուրքիայում, Երևան, 1994, էջ 55-
 56:

²⁶² Ալվեյի հանգամանալի տես. Akcam T., Dialogue Across an International Divide: Essays
 Towards a Turkish- Armenian Dialogue, Zoryan Institute 2001, p 1.

²⁶³ Նույն տեղում, էջ 19:

դասպանութեան ճանաչման համար մղվող պայքարը, մյուսին՝ թուրքական կառավարութեան շարունակական ժխտումը:²⁶⁴ Եվ չնայած ընկալումների տարբերութեանը, թուրք հասարակութունը ավելի հետևողականորեն պիտի քարոզի ազգամիջյան երկխոսութեան անհրաժեշտութեանը:

Թանկ Աքչամի կարծիքով թուրք-հայկական հարաբերութեանները հարկ է քննարկել չորս նիստերով.

1. Թուրքիայի և Հայաստանի միջպետական հարաբերութեանները,

2. Թուրքիայի և հայկական փոքրամասնութեան հարաբերութեանները,

3. Թուրքիայի և հայկական սփյուռքի հարաբերութեանները,

4. Թուրքական նոր ձևավորվող սփյուռքի շփումները հայկական սփյուռքի ու Թուրքիայի հետ:²⁶⁵

Այս քառանկյուն երկխոսութեանն անգամ բազում հիմնախնդիրներ է առջ բերում, քանզի հայերի ու թուրքերի արանքով անցնում է տարամետ «հավաքական հիշողութեան» ջրբաժանը: Պատճառն այն է, որ թուրքական իշխանութեանները շարունակաբար ժխտում են Հայոց ցեղասպանութեանը, թուրքական հասարակութեան մոտեցումները կարծրացել են և դարձել են ավելի քան կաղսպարված:

Երկկողմ հարաբերութեաններում առկա խնդիրներ վեր հանելուց բացի, Աքչամն առաջարկում է նաև լուծումներ: Ըստ նրա, երկխոսութեանը ոչ այնքան «նույն բանն ասելն է», որքան նույն արժեհամակարգով դատողութեաններ անելը: Հրապարակային ու գիտական քննարկումների բացակայութեան հետևանքով, հիմնահարցի նկատմամբ ձևավորվել է թյուրըմբռնում և կողմնակալ մոտեցում: Քանի որ պատմութեանը հայ-թուրքական հարաբերութեանները պայմանավորող կարևորագույն գործոններից է, հետազոտողը հայ և թուրք պատմաբաններին կոչ է անում վեր կանգնել ազգայնականութունից ու իրենց ուսումնասիրութեաններում լինել անկողմնակալ: Աքչամը թուրքական հասարակութեանը հիշեցնում է, որ ժխտելով Հայոց ցեղասպանութեանը, թուրքերը հայերին հստակում են հոգեբանական հերթական հարվածը: Հարվածելու փոխարեն թուրքիան պիտի պատրաստ լինի լսելու հայերին, «հասկանալու այլոց ցավը և կիսելու այն»:²⁶⁶ Այս պարապայում իրենք, թուրքերը Հնարավորութեան կտանան խոսելու սեփական պատմութեան մաս-

²⁶⁴Նույն տեղում, էջ 29:

²⁶⁵Նույն տեղում, էջ 31:

²⁶⁶Նույն տեղում, էջ 39:

սին, չէ՞ որ ժամանակակից Թուրքիայի խնդիրների մեծամասնությունը արմատներով շողկապված է անցյալի հետ:

Հայ-թուրքական երկխոսության Հնարավորությունների իր տեսակետն ունի իրավապաշտպան Բ. Զարաբոլուն, որը չի վախենում բացահայտ նշել 1915-ի դեպքերի պատասխանատուներին. «Մարդկային այս կորուստնորի քաղաքական պատասխանատվությունն ընկնում է անկասկած իր քաղաքացիների դեմ պատերազմ Հայտարարած Միություն և Առաջադիմություն կուսակցության վրա»:²⁶⁷ Իրավապաշտպանը քննարկում է ուշադրավ մի տվյալ. ինչպիսի՞ն կլինեն Թուրքիայի էթնիկական պատկերը, եթե ցեղասպանությունը տեղի չունենար. «Լեզգապրական տեսակետից Անատոլիայի հայերի թիվը կհաշվվեր վեց միլիոնով ավելի, նույնը վերաբերում է Հուլյաներին»:²⁶⁸ Զարաբոլուն հասկանում է, որ միայն անցյալում կատարվածն ըմբռնելու և զղջալու միջոցով է Հնարավոր կերտել միասնական ասպառա: «Ես մի հրազանք ունեմ, տառապանքն իհարկե երբեք չի կարող հատուցվել... Նվազագույն լուծումը, որ գտել է մարդկությունը նման դեպքերի համար, վնասի հատուցումն է, եթե նույնիսկ այդ հատուցումը չի կարող ետ բերել ղոհներին և կամ էլ մոռացության տալ տառապանքը»:²⁶⁹ Իսկ վնասի հատուցումը Հնարավոր է պատմական ժառանգության փրկության միջոցով: Բ. Զարաբոլունի կարծիքով, Թուրքերը պարտավոր են ասել ճշմարտությունը և երևան հանել ողջ կատարվածը: Պետք է կանգնեցնել Հուշարձաններ, որ «այդ իրադարձությունները հավիտյան գրանցված մնան մեր հիշողության մեջ»:²⁷⁰ Ապաշխարանքի մաս պիտի կազմի նաև Արևմտյան Հայաստանում ծնվածներին և նրանց ժառանգներին քաղաքացիություն շնորհելը և «ավերված ու ջնջված» մշակույթների ուսումնասիրության կենտրոններ ստեղծելը: Այս ամենը Հնարավոր է այնժամ, երբ տեղի ունենա Հայ-թուրքական մեծ քննարկում, երբ ուսումնասիրվեն իրադարձությունների պատճառները:

Թուրք մտավորական Թահսին Ալլալը արձանագրում է այն իրողությունը, որ «Հայկական Հարցի մասին ծանոթ ենք միայն Թուրքերի ասածներից, այսինքն՝ նրա պաշտոնական Հերքմանը: Այն նույն Հերքումը իշխում է թե պաշտոնական և թե անհատական դիրքորոշումների մեջ: Այսօր Թուրք բնակչության տարբեր սերունդներն իրականում ինչ գիտեն Հայերի և նրանց հանդեպ գործված ոճրի մասին: Պաշտոնական ճառերում բացառվում է Հայկականության որևէ ակնարկ, թե Թուրքիայի ներկա տարածքում հայեր են եղել և

²⁶⁷ ՀՅԹԻ ֆոնդ, բաժին 32, քաղ 26, փ 1, էջ 3:

²⁶⁸ ՀՅԹԻ ֆոնդ, բաժին 32, քաղ 26, փ 1, էջ 3:

²⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 4:

²⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 4:

այդ նպատակով՝ Հիշողություննից լիովին ջնջվել են 1915-ի քստման-
լի գործերը: Սակայն որքան էլ կարճ լինի մարդկանց Հիշողությունը,
նման ահարկու դեպքերը անհնար է հետ շրջել: Ինչ ասել այն երե-
խանների ու կանանց մասին, որոնք 1915 թվին բռնի թուրքացվեցին:
Թուրքական Վիլլի Բրանդլի ծնունդը վաղվա համար է: Հայկական
հարցը պատկանում է բոլոր նրանց, ովքեր ձգտում և գործում են,
որպեսզի այս հողի վրա ավելի շատ արդարություն լինի: Դրանք մեզ
հույս են ներշնչում, որ մի օր դոհերին կվերադարձվի արդարություն-
ը, և ոճիրը հատուցում կատանա: Այդպիսով կվերականգնվի մարդու
պատիվը»:²⁷¹

Մեկ այլ թուրք պատմաբան՝ Մեթե Թունչայը նշում է. «Գա-
լով թուրքիայի և Հայաստանի հարաբերություններին, ես կանխատե-
սում եմ երկու տեսակի դժվարություններ: Առաջինը վերաբերում է
անցյալին: Ըստ իմ ունեցած տեղեկությունների, Հայաստանը պա-
հանջում է թուրքիայից, որ նա ներողություն խնդրի «Հայկական
բռնադատի» համար և վնասուց հատուցում կատարի:... Ես ցանկա-
նում եմ, որ Հայաստանի ղեկավարները սին հույսեր չենք չնչեն
իրենց ժողովրդին: Ոչ ներկայումս, ոչ էլ մոտիկ ապագայում
թուրքական հանրապետության ոչ մի կառավարություն չի համար-
ձակվի նման քայլի դիմել և հակադրվել երկրում իշխող հասարակա-
կան կարծիքին»:²⁷² Թունչայն ավելի արմատական է իր դիրքորոշման
մեջ, նա պատասխանատվության կոչ է անում նաև հայերին. «Երբ ես
քննում եմ հայ և թուրք հեղինակների աշխատությունները այս
նյութի վերաբերյալ, տեսնում եմ, որ անցած ութսունհինգ տարինե-
րը բավարար չեն եղել արդարացիորեն դատելու անցյալը: Առայժմ
պահանջներ թուրք և հայ կառավարություններից, որ նրանք հրա-
ժարվեն սպորիչ և միտումնավոր հրատարակությունները քաջալերե-
լուց»:²⁷³

Ցավալի փաստ է արձանագրում մեկ այլ թուրք գործիչ՝ Օրալ
Չալըշլարը: Վերջինիս կարծիքով, մեղավորներ փնտրելն արդեն ուշ
է, ավելի կարևոր է այն, որ թուրքերը անցյալից դասեր չեն քաղել.
«Շատ ժամանակ է անցել այդ դեպքերից հետո: Արդյո՞ք հիմա իսկա-
պես անհրաժեշտ է իմանալ, թե ո՞վ ճիշտ էր և ո՞վ սխալ: Միլիոնավոր
մարդիկ ստիպվեցին իրենց երկիրը լքել... Թուրքիան մինչև այսօր չի
կարողացել հիմնել փոքրամասնությունների հետ իր հարաբերութ-
յունները ժողովրդավարական հիմունքների վրա»:²⁷⁴

²⁷¹ Պողոսյան Ս.Կ., Պողոսյան Կ.Ս., Թուրքերը բուրքերի մասին, Երևան, 2000, էջ 7:

²⁷² ՀՅԹԻ Գոնդ. քսմին 32. րպ 26. փ 6. էջ 3

²⁷³ Նույն տեղում. էջ 3

²⁷⁴ ՀՅԹԻ Գոնդ. քսմին 32. րպ 26. փ 4. էջ 2

Ուշագրավ է, որ Թուրքիայում արդեն շրջանառվում է այն տեսակետը, թե Հայաստանի նկատմամբ Թուրքական քաղաքականությունը տապալվեց, և ոչինչ չտվեց Անկարային: Ըստ ուսումնասիրող Բ. Օրանի, անկախություն անաջին շրջանում Հայաստանը կանգնած էր երկընտրանքի առջև՝ կամ դուրս գալ տնտեսական ճգնաժամից, կամ վեր Հանել ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրը: Լևոն Տեր-Պետրոսյանն արեց Հնարավորը Թուրքիայի Հետ Հարաբերությունները բարելավելու համար. փակեց ՀՅԴ-ն, Հայաստանից դուրս քշեց ԲԲԿ խմբերը, փորձեց ազդել Սփյուռքի վրա, լուեցրեց Ցեղասպանության հիմնախնդիրը: Ի պատասխան, Հայաստանի դեմ պայքարելով, Անկարան ոչ միայն չհասավ իր նպատակներին, այլև վերջինիս հրեց դեպի Ռուսաստան: Թուրքիայի ԱԳՆ ոչ ճկուն քաղաքականությունը և նեղացկոտությունը փչացրեց Թուրք-Ֆրանսիական և Թուրք-եվրոպական Հարաբերությունները, իսկ ԱՄՆ-ում պայքարելով Հայկական լուրբինգի դեմ՝ Թուրքերը մնացին հրեական շահառուների խմբերի պարտքի տակ:²⁷⁵

Ինչպես նշեցինք, Թուրքական Հասարակությունում ձևավորվել է մտավորականների մի խավ, որը հասկանում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտությունը: Պաշտոնական Անկարան իր Հերթին արդեն ստիպված է պայքարել այդ մտավորականների դեմ Հենց իր երկրի ներսում, այսինքն՝ Թուրքիայում կաղմավորվում է ժխտման քաղաքականության ներքին ճակատ:

Հասարակական շիտակները կարելի էր անվերապահորեն ողջունել, եթե որոշ նախաձեռնությունների վրա չկախվեր Թուրքական պետության կողմից մշակված «պատմությունը պատմաբաններին թողնելու» թեզի ուրվականը: Էլ ի՞նչ երկխոսության մասին է խոսքը, եթե ի սկզբանե շահարկման թիրախ է դառնում Հայոց ցեղասպանությունը:

Ի վերջո, Հասարակական դիվանագիտությունը կոչված է կատարելու երկխոսության Հասարակական պատվերը: Գործընթացը պիտի ներառի ժողովուրդների համարյա բոլոր շերտերը արտահայտելով ու պաշտպանելով նրանց հավաքական շահերը: Կարծում ենք նաև, որ Հասարակական դիվանագիտությունը պիտի լինի անմիջական, երկկողմ, չպիտի պարտադրվի որևէ երրորդ ուժի կողմից: Նման երկխոսությունը միտված է բանակցող կողմերի դիրքորոշումների իրական մերձեցմանը, ապա և Հաշտեցմանը, ոչ թե երրորդ կողմի աշխարհաքաղաքական նկրտումներին:

Հայ-Թուրքական երկխոսության նախաձեռնողները հիմնականում չեն առաջնորդվել վերոհիշյալ չափորոշիչներով:

²⁷⁵Agos 28/06/2002

բ) Թուրք-Հայկական հասարակական շփումների կառույցները

Հասարակական երկխոսությունը բազմաթիվ նախաձեռնություններում հիմնական դերակատարությունը ստանձնել են Թուրք-Հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեն (ԹՀԳԶԿ)²⁷⁶ և Թուրք-Հայկական հաշտեցման հանձնաժողովը (ԹՀՀՀ)։²⁷⁷

Թուրք-Հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեն հիմնվել է 1997թ. մայիսի 3-ին և խնդիր էր դրել աջակցել Հայաստանի և Թուրքիայի գործարարների համագործակցությանը։ Համաձայն կազմակերպության հնգամյա գործնությունների զեկուլցիի նրա նախաձեռնություններով են իրականացվել Թուրք-Հայկական շփումների 70%-ը։²⁷⁸ Թուրք հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեն գտնում է, որ գործարար շփումների միջոցով հնարավոր է հասնել երկու ժողովուրդների միջև կառուցողական և գործակցային միջուկների ձևավորման։²⁷⁹ Ի դեպ, կազմակերպության հետաքրքրությունների շրջանակը տարածվում է տնտեսական և հասարակական տարբեր ոլորտների վրա։ Իր առջև դրած թերևս ամենակարևոր խնդիրը կազմակերպությունը համարում էր Միրսին-Երեկան-Բաքու երկաթգծի գործարկումը։²⁸⁰ Գործարարներն առաջնային են համարում նաև TRACÉCA ծրագրի իրականացումը, ազատ առևտրի գոտու ստեղծումը, օդային հաղորդակցության զարգացումն ու տարածաշրջանային արդյունաբերական ճյուղային համագործակցությունը (տեքստիլ, սնունդամթերքի, սեղանակառուցական, սեղանակառուցական տեխնոլոգիաներ, շինանյութերի արտադրություն, տուրիզմ և այլ բնագավառներում)։

Թուրք-Հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեն աջակցություն է ցուցաբերում նաև մշակութային համագործակցությանը գիտական և ուսանողական շփումներին։ ԹՀԳԶԿ-ն փորձեց կազմակերպել Թուրք և Հայ պատմաբանների ֆորում՝ ազգամիջյան պատմության խնդրահարույց հարցերը ճշտելու համար։ Միանշանակ է, որ քաղաքական հարաբերությունների բացակայությունը շատ հաճախ գործարարների նախաձեռնությունները դնում է հարվածի տակ։

Դեռևս 1998թ. փետրվարի 13-ին, հանդիպելով Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանի հետ, կազմակերպության համանախագահ Քասան Սոյակը հույս հայտնեց, որ ավելի

²⁷⁶ Կազմակերպության մասին ավելի հստակացնող տեղ. <http://www.tabdc.org>

²⁷⁷ Կազմակերպության պաշտոնական համացանցային կայքի բացման մասին հայտարարվել է 2004թ. հունվարի 12-14 թվականի Լոնդոնում կայացած հանդիպման ժամանակ։ Տեղ. <http://www.tarc.info>

²⁷⁸ TABDC activity Report 1997- Present, www.tabdc.org.

²⁷⁹ Նույն տեղում։

²⁸⁰ Նույն տեղում։

ակտիվ տնտեսական շփումները իրատեսական կդարձնեն քաղաքական հաշտեցման Հնարավորությունները:²⁸¹ Հետագայում՝ 1999-ի դեկտեմբերին, «Թրքիչ դեյլի նյուզ» օրաթերթին տված հարցազրույցում, մեկնաբանելով Հայաստան կատարած այցի արդյունքները, Սոյակը շեշտում է. «Հայաստանը ցանկանում է թուրքիայի հետ ունենալ ջերմ և բարեկամական հարաբերություններ»:²⁸² Միակ բարդ հիմնահարցը, ըստ Սոյակի, Հայոց ցեղասպանության բաց վիրքն է:²⁸³

Ընդհանրապես ԹՀԳԶԿ-ի համար հեշտ չէ ուղիներ գտնել Հայ-թուրքական հարաբերությունների խոչընդոտված, այն պարզ պատճառով, որ վերջիններս բավականին զգայուն են աշխարհաքաղաքական և դիվանագիտական ցանկացած տարուբերումների նկատմամբ: Դժվար է առաջ ընթանում կազմակերպության հիմնական ծրագրերի իրականացումը:

2001թ. մարտի 10-ին ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի և ԹՀԳԶԿ համանախագահների հետ հերթական հանդիպման ժամանակ նշվել էր, որ Հայաստանի արտաքին գործերի գերատեսչությունը գեմ չէ թուրքայի արտգործնախարար Իսմայիլ Ջեմի առաջարկած Հայաստան-Ադրբեջան-Թուրքիա եռակողմ ֆորմատով հանդիպմանը:²⁸⁴

Հայ-թուրքական հասարակական շփումների մյուս կառույցը ԹՀՀՀ-ն, երկրորդային դիվանագիտության ամերիկյան մոդելի տեղայնացման փորձ էր: Հանձնաժողովի ստեղծումն ու գործունեությունը լայնորեն քննարկվեցին Հայաստանում, Սփյուռքում և Թուրքիայում: Համաձայն որոշ լավատեղյակ աղբյուրների, հանձնաժողովի ստեղծման բանակցություններն սկսվել են առնվազն 2001թ. դարձանը, սակայն նրա մասին բացիևրաց հայտարարվեց միայն 2001թ. հուլիսի 9-ին:²⁸⁵ Հաշտեցման հանձնաժողովի գոյառումը Հայաստանում և Սփյուռքում սառն ընդունելության արժանացավ: Թուրք հասարակական կարծիքը զուսպ- լավատեսական էր: Լավատեսությունը էր համակված նաև ամերիկյան արձագանքը: Չնայած Հայ հասարակության ժխտողական վերաբերմունքին, հանձնաժողովի հայանդամները ծայրաստիճան ինքնալստահ էին:

²⁸¹ Noyan Tapan Newsline, 13/02/1998, <http://www.nt.am>

²⁸² Turkish Probe, Dec., 1999.

²⁸³ TABDC activity Report 1997- Present, www.tabdc.org.

²⁸⁴ AIM, 10 March, 2001.

²⁸⁵ Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի աշխատանքներին անդրադարձել ենք Ա. Լևանյան, «Հայ-թուրքական երկխոսության նոր փորձ (Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի գործունեության մասին)», Երևան, 2003, աշխատությունում, ուստի կսահմանափակվենք սույլ հանձնախմբի գործունեության համառոտ ներկայացմամբ: ԹՀՀՀ գործունեության մասին տե՛ս նաև, TARC, Terms of Reference, from <http://www.tarc.info>, 27/12/2004, ինչպես նաև Philips, D, Unsilencing the Past, pp 10-40.

Վերոնշյալի լույսի ներքո, Թուրք-Հայկական Հաշտեցման Հանձնաժողովը միայն մեծ վերապահումով կարելի է համարել իրական հասարակական երկխոսութիւն: Առաջին իսկ օրվանից ԹՀՀՀ-ի նկատմամբ մոտեցումները միանշանակ չեն եղել: Հասարակական Հանձնախմբի ծպտյալ գործելատեղը և նրա շուրջ ստեղծված բարոյահոգեբանական մթնոլորտը խորացրին հետագա ձախողումները: Հայտարարելով, որ իրենց քննարկումների համար «տարուներ չկան», Հանձնաժողովականները ձեռք էին մեկնում այնպիսի բախտորոշ Հարցերի, որոնք պահանջում էին բացարձակ պատասխանատու մոտեցում (ինչը որոշ դեպքերում լիովին բացակայում էր) և մասնադիտական հմտութիւններ: Ավելին, ԹՀՀՀ-ի գործունեութիւնը սկսեց անհարկի շահարկիկ Հայոց ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման գործընթացի համատեքստում: Հանձնաժողովի հայ անդամները այդպես էլ չհասկացան, որ Թուրք գործընկերները ի դորու չեն հրաժարվելու տարիներ շարունակ իրենց իսկ որդեգրած ժխտման դադարից: Թուրքերին էլ չհերիքեց քաղաքական խիզախութիւն պատմութեան սեփական թյուրմբռնումը հաղթահարելու համար: Առանցքային է նաև ԹՀՀՀ-ի աշխատանքներում Պետդեպարտամենտի ներգրավվածութիւնը: Ինչպես արդեն նշել ենք, տարածաշրջանային հետաքրքրութիւններից ելնելով, ԱՄՆ-ը մեծապես շահագրգռված էր ամերիկյան մոդելի «ստատուս քվո» ունենալ մեր աշխարհագրական գոտում: Միացյալ Նահանգներում հասկանում են, որ հայ-ուսական ռազմաքաղաքական ակտիվ համագործակցութեան կարևորագույն խթաններից մեկը Թուրքիայի կողմից Հայաստանին սպառնացող ռազմական ներխուժման վտանգն է: Ամերիկյան տեսանկյունից՝ հայ-թուրքական հաշտեցումը կթուլացնի պաշտոնական Երևանի կախվածութիւնը մոսկովյան թիւղբանքից:

Եվ այսպես Թուրք-Հայկական Հաշտեցման Հանձնաժողովի Հիմնադրման մասին հայտարարվեց 2001թ. հուլիսի 9-ին: Իր ստեղծման պահին այն միավորում էր վեց թուրք և չորս հայ գործիչների: Հայկական կողմը ներկայացնում էին Ալեքսանդր Արզումանյանը (ՀՀ նախկին արտգործնախարար և ՀՀԾ կուսակցութեան առաջնորդ), Դավիթ Հովհաննիսյանը (1992-1998թթ. Մլրիայում ՀՀ նախկին դեսպան, հատուկ Հանձնարարութիւններով դեսպան), Անդրանիկ Միհրանյանը (քաղաքագետ, Թուսաստանի Հայերի միութեան վարչութեան անդամ) և Վան Գրիգորյանը (Ամերիկայի հայկական համագումարի հոգաբարձուների խորհրդի նախագահ): Հաշտեցման ջատագովներն էին նախկին դեսպան Գյունդուզ Աքթանը, Բողազի համալսարանի նախկին ղեկավար Ուսթուն էրզուղեբը, ավիացիայի գեներալ-լեյտենանտ Ծաղի Էրզուլինչը, նախկին փոխարտգործնախարար, Մեծ Բրիտանիայում Թուրքիայի նախկին դեսպան Օզգեմ Սան-

բերկը, հոգեբան Վամիկ Վոլկանը, Թուրքական արտաքին գործերի գերատեսչության նախկին ղեկավար Իլթեր Թուրքմենը: Հանձնախմբի կազմն ու անդամների թիվը հետագայում կրել են փոփոխություններ: Աշխատանքներն ի սկզբանե համակարգել է ամերիկացի բարձրագույնագրան Դեյվիդ Ֆրիլիպսը:²⁶⁶

Ըստ մամուլի հրապարակումների և հանձնաժողովի անդամների տված հարցազրույցների, նախապատրաստական փուլն ընթացել է հուլիսի գաղտնի և տեղի է մի քանի ամիս: Մարտին և ապրիլի վերջմայիսի սկզբին Վիեննայում տեղի են ունեցել երկու աշխատանքային հանդիպումներ:²⁶⁷

Հանձնաժողովը բազում հարցականներ ծնեց, որոնցից մեկը նրա ստեղծման շարժառիթն էր: Այս հարցի վրա լույս սփռելու անհրաժեշտություն էլ թերևս ստիպեց, որ ԹՀՀ-ի Հիմնադիր, նախագահող և գաղափարախոս Դեյվիդ Ֆրիլիպսը Թուրքական «Ռադիկալ» թերթում 2003թ. ներկայացնի կազմակերպության ստեղծման հրատապությունը: Իր հրապարակման մեջ նա փորձում է պայացուցել հայ-թուրքական հաշտեցման օգտակարությունը: Ըստ նրա, Թուրքիայի պետական շահերից է բխում Հայաստանի հետ սահմանի վերաբացումը: Դ. Ֆրիլիպսը կարծում է, որ նորմալ առևտրատնտեսական կապերը կուժեղացնեն Թուրքիայի դիրքը տարածաշրջանում, որի համար կան իրավապայմանագրային բոլոր հիմքերը:²⁶⁸

Սառը պատերազմի ավարտից հետո, անդրադառնալով ամերիկյան շահերին, քաղաքագետ Ջրիգնե Բլեթինսկին իր «Շախմատային մեծ տախտակը» աշխատությունում Վաշինգտոնին առաջարկում է ավելի ակտիվ ներգրավվել համաշխարհային դործընթացներում: Հեղինակը մերձավոր-միջինարևելյան ու հարավկովկասյան տարածաշրջաններն անվանում է «Եվրատիական Բալկաններ»²⁶⁹, նկատի առնելով այստեղ առկա ազգային հակասությունների թնջումը: Չնայած ԱՄՆ-ը տարածաշրջանից հեռու է (ինչը խոչընդոտում է դերակա դիրք ստանալուն), բայց և չափազանց հզոր է, որ չխառնվի այստեղ ծավալվող տեղաշարժերին²⁷⁰: Այս պայմաններում ամերիկյան շահերը պահան-

²⁶⁶ Հատկանշական է, որ այս նախաձեռնությունը ոչ կուսակազմական մակարդակով բուրքերին և հայերին հաշտեցնելու առաջին քայլը չէր համարվում «Երկիր» օրաթերթի, դեռևս 1970-ական թվականներին բուրքական կողմը փորձ է արել անջատ բանակցությունների մեջ մտնել ՎՅԴ-ի հետ. սակայն դաշնակցականները պնդել են, որ հրավիրվեն նաև Սփյուռքում գործող մյուս ափսնդական կուսակցությունները: Անկարայի համար նրանց առոք քաշած փակուղային պայմանները մախողել են բանակցությունները, Երկիր. 18/07/2001:

²⁶⁷ Նույն տեղում:

²⁶⁸ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան, 1972, էջ 523.

²⁶⁹ Бжежинский З., Великая шахматная доска, М., 1999, стр. 149.

²⁷⁰ Նույն տեղում:

ջուճ են, որ սպահովվի այնպիսի իրավիճակ, երբ որևէ գերտիրու-
թյուն չկարողանա վերահսկել Կովկաս-Կենտրոնական Ասիա տարա-
ծաշրջանը, ուր համաշխարհային հանրությունը պիտի ֆինանսատն-
տեսական անարգել մուտք ունենա: Այս ամենը հնարավոր կդառնա
միայն նավթամուղիների և ցամաքային տրանսպորտի այլ միջոցների
անխափան աշխատանքի դեպքում, որոնք տարածաշրջանը պիտի կա-
պեն համաշխարհային տնտեսական կենտրոնների հետ.²⁹¹

ԹՀՀՀ-ի ստեղծումն, ի սկզբանե դժգոհություն էր առաջաց-
րել Հայկական Հասարակական շրջանակներում ու ողևորել էր թուրք-
քերին: Ըստ հանձնաժողովի թուրք անդամ Գյուլնգուլ Աքթանի, կա-
ուույցի ստեղծման գաղափարը ծագել էր 2000թ. աշնանը, երբ կտրուկ
սրվել էին ԱՄՆ-Թուրքիա և Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերություն-
ները՝ կապված հիշյալ պետությունների կողմից Հայոց ցեղասպա-
նության փաստի քննարկումների, իսկ Ֆրանսիայի դեպքում նաև
ճանաչման հետ.²⁹² Հանձնաժողովի մեկ այլ անդամի՝ Օզգհմ Սանբեր-
քի վկայություններ, իրենց նպատակը երկկողմ հարաբերություննե-
րում «նոր հորիզոններ բացելն է».²⁹³ Թուրքական մամուլի տեղե-
կություններով, հանձնաժողովի գաղափարը ծնվել է ժնեռում Հենրի
Դուռնանտի Հումանիտար երկխոսություն կենտրոնում անցկացված
քննարկումների ընթացքում: Թուրքիայի նախկին արտգործնախա-
րար Իլթեր Թուրքմենի կարծիքով, ԹՀՀՀ-ն պիտի բեկում մտցնել
երկու ժողովուրդների հարաբերությունների մեջ:

«Թրքբիշ գեյլի նյուզը» նույն թվականի Հուլիսի 11-ի հա-
մարում արգեն պաշտոնապես արձանագրեց Հաշտեցման հանձնաժո-
ղովի ծնունդը: Գյուլնգուլ Աքթանը նշում է, որ թուրքական և Հայ-
կական քաղաքացիական հասարակությունը ներկայացնող մտավորա-
կանների մի խումբ Հուլիսի 9-ին, ժնեռում որոշել է սկսել երկխո-
սություն.²⁹⁴ Այնուհետև նա բարձրաձայնում է այն իրողությունը,
որ հանձնաժողովի անդամների տեսակետները ցեղասպանության
փաստի վերաբերյալ տրամադժորեն հակադիր են. «Հանձնաժողովի
թուրք անդամներից և ոչ մեկը 1915-1916 թվականների իրադար-
ձությունները ցեղասպանություն չի համարում... Նմանապես մյուս

²⁹¹ Ուշագրավ է, որ նախապահական ընտրություններում հաղթանակ տանելուց հետո Ջորջ
Բուշ կրտսերի հանրապետական վարչակազմը առանձնակի ակտիվություն ցուցաբերեց
Արցախի հակամարտության խաղաղ կարգավորման նկատմամբ: Այդ համատեքստում էլ
2001թ. ապրիլին կազմակերպվել էին հայ-ալլոթքցիական բանակցություններ Զի Վեստոմ:
Պետք չէ բացառել, որ Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի ստեղծումը սերտորեն
կապված էր բիվերյան գործընթացի հետ

²⁹² Երկիր. 21/07/2001:

²⁹³ Երկիր. 13/07/2001:

²⁹⁴ Turkish Daily News, 11/06/2001.

կողմն ամբողջությամբ հավատացած է, որ իրադարձությունները իսկապես ցեղասպանություն էին»⁹⁵

Հողվածագիրն անդրադառնում է երկկողմ հարաբերություններին վրա ազդող գործոններին՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հիմնահարցին և Կարսի պայմանագրի շուրջ տիրող անորոշությունը: Նա համոզված է, որ հաշտեցումն անհրաժեշտ է թուրքերին, քանզի նրանք մտահոգված են Ռուսաստանի ազդեցություն լծակով, ինչն Անկարայի տեսանկյունից վտանգում է Անդրկովկասի մյուս հանրապետությունների անկախությունը: Ընդհանուր առմամբ թուրքական մամուլը նախաձեռնությունը համարել է ողջունելի:⁹⁶ Այդ են վկայում թուրքական լրագրային հրապարակումները, որոնք ներկայացնում են թուրք գործիչների տեսակետները: Օրինակ, «Միլլիյեթ» թերթը, խոսելով թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունների մասին, կրկին սեւեռեց ուղարկությունը «Հայկական Հարցի» վրա: Նշելով, որ այն ստվեր չպիտի գցի երկկողմ կապերի զարգացման վրա, միաժամանակ հողվածագիրը նախազգուշացնում է, որ չպետք է սահմանել Հայոց եղեռնին առնչվող հարցադրումների շրջանակը: Կոչ անելով ամեն կերպ կանխել Հայոց ցեղասպանության թեմայի արծարծելումը, թերթը հիշեցնում է, որ Ֆրանսիայի կողմից ցեղասպանության ճանաչումից հետո Անկարան ոչինչ չկարողացավ ձեռնարկել:⁹⁷ Հանձնաժողովի ստեղծման անմիջական նախաձեռնությունը, ոչ առանց Հիմնավոր փաստարկների, վերլուծարանների մեծամասնությունը կապում էր ԱՄՆ-ի Պետական դեպարտամենտի հետ, չնայած արված էր ամեն ինչ նման ենթադրությունները բացառելու համար: Հանձնաժողովի անդամների պնդմամբ, նախաձեռնողները Վիեննայի դիվանագիտական ակադեմիան և Ժնևի հուժանիտար ինստիտուտն են մասնակցությունը այլ հասարակական կազմակերպություններին:⁹⁸ Այս գործընթացում իրական դերակատարների ներգրավվածությունն ապացուցվեց ավելի ուշ, երբ «Կոնգրեսական հետազոտությունների ծառայությունը» իր 2001թ. հոկտեմբերի 2-ի «Թուրք-Հայկական հաշտեցման հանձնաժողովը և ԱՄՆ-ի դերը» հաղորդագրության մեջ հրապարակեց, որ «ԱՄՆ-ի պետդեպարտամենտը ֆինանսական օժանդակություն է տրամադրում ԹՀՀՀ-ի գործունեությունը, ինչպես և այլ հասարակական ձեռնարկներին...»:⁹⁹ ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտը ԹՀՀՀ-ին ֆինանսապես օժանդակել է անուղղակիորեն՝ Վաշինգտոնի ամերիկյան համալսարանի միջոցով: Վերջինս, հակամարտությունն-

⁹⁵ Նույն տեղում

⁹⁶ Երկիր. 13/07/2001:

⁹⁷ Milliyet, 11/07/2001.

⁹⁸ Առավոտ. 14/07/2001:

⁹⁹ Ազգ. 16/10/2001:

րի կարգավորման ծրագրի շրջանակներում, դրամաշնորհի ձևով, գու-
մարը փոխանցել է ԹՀՀՀ-ին:

Անդրադառնալով Հանձնաժողովի ստեղծման վերաբերյալ
ձևավորված հասարակական կարծիքին, կոնգրեսական ղեկուցադիրը
փաստել էր, որ Հանձնաժողովի ստեղծման թուրքական արձագանքը
«եղել է գերազանցապես դրական», մինչդեռ Հայկականը «եղել է
ավելի շատ բացասական, քան դրական»:³⁰⁰

Հայաստանի իշխանությունները հապաղեցին Հանձնաժողովի
վերաբերյալ կարծիք հայտնել, և միայն հուլիսի 14-ին ՀՀ ԱԳՆ-ի
խոսնակը բարձրաձայնեց պաշտոնական երևանի տեսակետը, որում
մասնավորապես ասվում էր. «ՀՀ արտաքին գործերի նախարարու-
թյունը բացարձակապես առնչություն չունի»:³⁰¹ Հայտարարություն-
ում ասվում էր նաև, որ Հանձնաժողովի անդամ, Սիրիայում ՀՀ -
նախկին դեսպան Դավիթ Հովհաննիսյանը չի հանդիսանում ՀՀ ԱԳՆ
ներկայացուցիչ: Հայաստանի պաշտոնական տեսակետը, բավական ու-
շացած, հնչեցվեց նաև ԱՄՆ-ում Հայաստանի Հանրապետության
դեսպան Արման Կիրակոսյանի կողմից: Դեսպանը նշում էր, որ Հա-
յաստանի իշխանությունները տեղեկացված են եղել նախաձեռնու-
թյան մասին, սակայն չեն միջամտել գործընթացին: Միևնույն ժա-
մանակ, Հայաստանյան իշխանությունների կարծիքով, Թուրքիայի
հարաբերությունների բարելավումն ավելի արդյունավետ կլիներ եր-
կու պետութայնների կառավարութայնների ուղղակի երկխոսու-
թյան միջոցով: Իր հերթին ՀՀ նախագահի խոսնակը հայտարարեց, որ
Հայաստանի բարձրագույն ղեկավարութայնը և անձամբ նախագահ
Ռ. Քոչարյանը տեղյակ է եղել Հանձնաժողովի ստեղծման մասին և
«չեն խոչընդոտել երկխոսութայնը, քանզի Հասարակական երկխո-
սութայնը Համարում են ընդունելի»:³⁰²

ԹՀՀՀ-ի ստեղծումը քաջալերող հրապարակումով Հանգես
եկավ ամերիկյան «Վաշինգտոն թայմսը», որտեղ հրապարակված՝
«Թուրքիան և Հայաստանը ճիշտ ուղու վրա են» հաղորդագրութայն-
ում մասնավորապես ասվում էր. «Հայ-թուրքական հարաբերութ-
յունների ջերմացումն, անշուշտ, դրական ազդեցութայն կունենա
Հայաստանի տնտեսութայն համար, քանի որ այսօր Թուրքիան շրջա-
փակման մեջ է պահում Հայաստանը»: Անդրադառնալով Թուրք-Հայ-
կական հաշտեցման Հանձնաժողովի ստեղծմանը, թերթը նշում է, որ

³⁰⁰Նույն տեղում:

³⁰¹Հայաստանի Հանրապետություն, 14/07/2001:

³⁰²Նույն Տապան, 13/07/2001: Հանձնաժողովի ստեղծման վերաբերյալ «Առափնի» տված
հարցազրույցում որոշ պարզաբանումներ մտցրեց ԹՀՀՀ-ի անդամ Դավիթ Հովհաննիսյանը.
Նշելով, որ ԱԳՆ ղեկավարությունը տեղյակ է այդ գործընթացին. բայց ինքը մասնակցում է
դրտ ամենակամ նախաձեռնությանը. Առափուտ, 14/07/2001:

երկու երկրների հաշտութեան համար թուրքիան պետք է բացի Օսմանյան կայսրութեան արխիվները պարզելու ժամանակի իրադարձութիւնների ճշմարիտ պատկերը:³⁰³ Նախաձեռնութիւնը ողջունել է նաև ԱՄՆ-ում լույս տեսնող անգլիապէզու «Արմինիըն Րիփորթըրը»՝ այն որակելով որպէս հայ-թուրքական հարաբերութիւնների զարգացման խթան:³⁰⁴

ԹՀՀՀ-ի ստեղծումը դրական ընդունելութեան արժանացավ միայն թուրքիայում, ինչն ավելի քան զգուշավորեցնում էր:³⁰⁵ Տարօրինակ էր նաև, որ հանձնաժողովի թուրք անդամները միաբերան պնդում էին, որ կողմերի մոտեցումների մեջ ոչինչ չի փոխվել թե հայերը չեն հրաժարվել ցեղասպանութեան իրենց «մեղադրանքներից», իհարկե, չէր փոխվել նաև թուրքական կողմի վերաբերմունքը:³⁰⁶

Այս և նմանօրինակ այլ հայտարարութիւններ հիմք հանդիսացան, որ հասարակական կարծիքն ավելի ամրանա իր այն համոզմունքի մեջ, թե թուրքական իշխանութիւնները փորձում են հանձնաժողովի աշխատանքների միջոցով վիժեցնել Հայոց ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման հարցը: Մասնավորապէս ՀՅԴ «Ասպարեզ» օրաթերթի էլեկտրոնային տարբերակը թուրքերին մեղադրեց կեղծ հաշտեցման քողի տակ Հայոց եղեռնի հիմնահարցը տապալելու քաղաքականութիւնը իրականացնելու մեջ:³⁰⁷

Հայաստանում հանձնաժողովի ստեղծումը խանդավառութեան ալիք չբռնկեց: ԹՀՀՀ-ի ձևավորումը սփիւններով ընդունեց դաշնակցութիւնը՝ հայտարարելով, որ չի կարող լինել որևէ հաշտեցում առանց պատմական ճշմարտութեան ճանաչման: ՀՅԴ Բյուրոյի հայտարարութիւնը մերժում էր ԹՀՀՀ-ի «առաքելութիւնը թե՛ ըստ էութեան, թե՛ ըստ ձևի»: Կոստակցութեան համար սկզբունքորեն անընդունելի է հանձնաժողովի օրակարգը, որովհետև այնտեղ տեսնում ենք թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանութիւնը ճանաչելու հրամայականի շրջանցում կամ էլ նրա կարևորութեան թերազնահատումը:³⁰⁸ Ավելին, ՀՅԴ-ն մեղադրում էր ՀՀ արտաքին քաղաքական

³⁰³ Washington Times, 18/07/2001.

³⁰⁴ Armenian Reporter« 10/07/2001.

³⁰⁵ ԹՀՀՀ-ի ստեղծման վերաբերյալ թուրքական ասոցիան արձագանքներ տե՛ս. Birand M. A., "Armenians Work, Turks Look On", Turkish Daily News, 14/07/2001. İter K., "Greece Model Is Used In Setting up Commission Between Turks And Armenia", Turkish Daily News, 13/11/2001. İter K., "An Historic Step For Both Turks und Armenians", Turkish Daily News, 12/07/2001. Kohen S., "Buzıs Zamanı", Milliyet, 11/07/2001.

³⁰⁶ Anadolu Ajansi, 11/07/2001.

³⁰⁷ ԹՀՀՀ-ի աշխատանքների մասին մամուլի որոշ հրատարակումներ, տե՛ս. <http://www.asbarcz.com/TARC> :

³⁰⁸ Հայոց Աշխարհ. 27/07/2001

գերատեսչությանը անգործության մեջ, քանզի իրենց տրամադրության տակ եղած տվյալների համաձայն, ՀՀ ԱՊՆ և անձամբ նախարար Օսկանյանը որոշակի մասնակցութիւն են ունեցել հանձնաժողովի ստեղծման գործում: Դաշնակցականներն արտաքին քաղաքական գերատեսչութիւնից պահանջեցին շատ արագ և կուռ հակազդեցութիւն ցույց տալ Հայ Դատին ու պահանջատիրությանը հարվածող այդ նախաձեռնությանը: Նույնպիսի կոշտ գերքորոշում որդեգրեցին խորհրդարանում ներկայացված մյուս քաղաքական կուսակցութիւնները, թէ՛ ՀՀ գործունեության նկատմամբ բացասաբար արտահայտվեցին նաև Ազգային ժողովում ներկայացված բոլոր խմբակցութիւններն ու պատգամավորական խմբերը:³⁰⁹

Թէ՛ ՀՀ-ի ստեղծմանը բուռն արձագանքեցին նաև գիտական շրջանակները: 2001 հուլիսի 24-ին ՀՀ Գիտութիւնների ազգային ակադեմիայում խնդրո ստարկայի քննարկման ժամանակ ՀՀ ԱՊ նախարար Վարդան Օսկանյանը ստիպված էր սուաջին անգամ պարզաբանումներ տալ Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտոնական դիրքորոշման մասին: Նա Հայտարարեց, որ իր ղեկավարած գերատեսչութիւնը, ՀՀ կառավարութիւնը, առհասարակ պետութիւնը որևէ մասնակցութիւն չունեն հանձնաժողովի կազմակերպմանը: Նա հաստատեց, որ մեր արտաքին քաղաքականութիւնը որևէ տարբեր գնում հայ-թուրքական երկխոսութիւնների վրա. «Նախկինում մենք ունեցել ենք բազմաթիւ երկխոսութիւններ տարբեր մակարդակներով, այդ թիւում՝ պետական: Այնպես որ, երկխոսութեան խնդիրը մեզ համար ողջունելի է»:³¹⁰ ՀՀ արտգործնախարարը ևս մեկ անգամ հաստատեց, որ իրենք տեղյակ են եղել հանձնաժողովի ստեղծման աշխատանքներից և սաաց, որ եթե նույնիսկ փորձեն խոչընդոտել, միևնույն է, վերջինս կայանալու էր: Նա հնարավոր համարեց, որ «նման երկխոսութիւններով կարելի է անընդհատ հարցը ուշադրութեան կենտրոնում պահել: Ճիշտ է նաև այն պնդումը, որ հանձնաժողովի գոյութիւնը լծակ կարող է դառնալ թուրքիայի ձեռքում Հայոց ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման գործընթացը կասեցնելու համար: Կարծում եմ բոլորս այստեղ համաձայն ենք, որ այս հանձնաժողովը ցեղասպանութեան խնդրի ճանաչման հարցում որևէ տեղաշարժ չի գրանցելու»:³¹¹ Դրանից հետո ՀՀ արտգործնախարարութիւնը շահարկելու էր այն հարցը, որ թուրքերի հետ երկխոսութիւնը որևէ արդիւնք չի տալիս: Իր այս հայտարարութեամբ նախարարը ոչ միայն քողակերծեց ամերիկյան մասնակցութիւնը

³⁰⁹ Ժամանակ. 1/08/2001:

³¹⁰ Ազգ. 25/07/2001:

³¹¹ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության բնագրան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի 2001թ. հուլիսի 24-ի ընդլայնված նիստի արձանագրություն N 3, էջ 2:

թուրք-հայկական հաշտեցման գործընթացին, այլ նաև ասաց, որ հանձնաժողովի ստեղծման աշխատանքների նկատմամբ որդեգրել են հարկադրված կրավորականություն: Արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը հավանաբար չէր հաշվարկել հնարավոր բացասական հետևանքները, որոնք կարող էր իր վրա կրել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման արշավը: Հայտարարությունն ապացուցում էր հայկական դիվանագիտության հաշտեցման քննարկումների վերաբերյալ տեղեկացվածությունը, սակայն, ըստ երևույթին ՀՀ ԱԳՆ-ն պատրաստ չէր եղել նաև դիմակայելու ԹՀՀՀ-ի նկատմամբ հասարակական բացասական նման սուր հակազդեցության: Օսկանյանը կարծիք հայտնեց, որ «միակ հնարավոր ճանաչումն առաջին հերթին ԱՄՆ-ի կողմից Հայոց ցեղասպանության ընդունումն է, երկրորդը՝ ՄԱԿ-ի: Այնպես որ, վերջապես թուրքերը զգան, որ որևէ դիմադրություն չեն կարող ցուցաբերել նման գործընթացի դեմ»:

Համաձայն նախարարի ԹՀՀՀ-ի գործունեությունը հարաբերությունների բարելավման յուրատեսակ փորձաքար էր: Իհարկե, նրա քայքայիչ հետևանքները ի հայտ եկան ավելի ուշ: Ընդհանրապես հաշտեցման հանձնաժողովի վերաբերյալ արտահայտված դիրքորոշումները բազմազան էին: «Հայոց աշխարհ» օրաթերթը կարծիք հայտնեց, որ ոչ մի հանձնաժողով հայերին ու թուրքերին չի հաշտեցնելու: Պարբերականը հանդել էր ճշմարտացի եզրակացության, որ հաշտեցման հանձնաժողովի խնդիրը ոչ թե ներքին հայկական և թուրքական հասարակությունների, այլ արտաքին սպառման համար է, դրանից բխող բոլոր բացասական հետևանքներով: Հաշտեցման անհնարինությունն ակնհայտ է թեկուզ այն պատճառով, որ երկուստեք կարևորագույն նշանակություն ունեցող խնդրի՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման շուրջ փոխըմբռնում չկա և չի կարող լինել:³¹²

Հայ հասարակության մեջ հանձնաժողովի նկատմամբ ձևավորված բացասական վերաբերմունքը ստիպեց, որ ԹՀՀՀ-ի հայազգի անդամներ հանդես գան հատուկ հայտարարությամբ, ինչը նրանք արեցին 2001թ. օգոստոսի 2-ին:³¹³ Հեղենելով ավանդական կուսակցությունների մոտեցումները, հանձնաժողովի հայ անդամները խոստում տվեցին, որ հետագայում ավելի հրապարակային են գործելու:

Ինչևէ, սեպտեմբերի 23-25-ին Ստամբուլում կայացավ ԹՀՀՀ երկրորդ հանդիպումը, որին ներկա էին հանձնաժողովի բոլոր անդամները: Հավաքի ընթացքում քննարկվեց ժնևյան հանդիպումից հետո ունեցած առաջընթացը, կատարվեց մամուլի հրապարակումներ-

³¹² Հայոց Աշխարհ. 17/07/2001:

³¹³ Ազգ. 2/08/2001

րի վերլուծութիւն, ընդունվեցին ԶԼՄ-ների Հետ շփումների «կառուցողական սկզբունքները»: Կազմակերպվեցին տարարույթ Հանդիպումներ թուրքական Հասարակութայն տարբեր շերտերի Հետ: Ընթացակարգային Հարցերի քննարկման շրջանակում Հանձնաժողովը որոշեց իր Հաջորդ՝ Նյու-Յորքում կայանալիք Հանդիպման օրակարգը: Քննարկվեց նաև ԹՀՀՀ-ի Հայ անդամների թվի ավելացման խնդիրը: Որոշում էր ընդունվել դիմել Անցումային արդարադատութայն միջազգային կենտրոնին իրավական խնդիրների շուրջ սեմինար կազմակերպելու խնդրանքով, որը պիտի ներառեր նաև Հաշտեցման միջազգային մոդելների շուրջ բանավեճ: Ուշադրութայն էր արժանացել նաև Հաշտեցման Հոգեբանական խնդիրների Հետազոտական խմբի ձևավորման Հնարավորութիւնը, ԹՀՀՀ-ի քարտուղարութայն և Համայնային կայքի ստեղծումը, ինչպես նաև կառույցի զարգացման քաղաքականութիւնը:³¹⁴ Հանդիպումը կազմակերպվել էր «Թուրքիայի տնտեսական և սոցիալական ուսումնասիրութիւնների Հիմնադրամի» և Թուրք-Հայկական գործարարութայն զարգացման կոմիտեի Համատեղ ջանքերով:³¹⁵ Բացի Հանձնաժողովի անդամներից, Հրավիրվել էին պատմաբաններ, Հրապարակախոսներ, լրագրողներ: Նույն աղբյուրի Համաձայն, Հրավիրվածների մեջ են եղել Հայկական Հարցով կամ Հայ-թուրքական երկխոսութայն խնդիրներով զբաղվող քաղաքագետներ ու ուսումնասիրողներ նախկին գեսպաններ Քամուրան Գյուրունին, Շյուքրու Էլեքդաղին, ինչպես նաև Օմեր Էնգին Լյութեմին, որը միաժամանակ Անկարայում գործող «Հայկական ուսումնասիրութիւնների կենտրոնի» տնօրենն էր: Մասնակից պատմաբաններից Հիշատակութայն արժանի են պրոֆեսորներ Մեթե Թունչայը, Միմ Քեմալ Օքեն, Էնվեր Քոնուքչուն: Հրապարակախոսներից և լրագրողներից թերթն առանձնացնում է Մյուսթազ Սոյալին, Սամի Քոհենին, «Հուրիյեթի» գլխավոր խմբագիր Էրթուրուկ Օզքոքին, Թուքթամիշ Աթնշին ու Թահա Աքյուլին և Մեհմեդ Ալի Բիրանգին: Նշվում էր նաև, որ Հանդիպմանը Հրավիրված էին նաև պոլսահայ քաղաքագետ Էթին Մահչուբյանը, «Մարմարա» թերթի գլխավոր խմբագիր Ռոբեր Հատտեճյանը, «ժամանակի» խմբագրապետ Արա Քոչունյանը և «Ակօսի» գլխավոր խմբագիր Հրանտ Դինքը:³¹⁶

³¹⁴ <http://www.eumup.org/library/datab/Documents/1006251077.96/892tarc.php>.

³¹⁵ Ազգ. 29/09/2001:

³¹⁶ Ազգ. 29/09/2001:

* Ի դեպ, հանդիպման բոլոր մասնակիցները հիմնականում այքի էին ընկնում հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման ոլորտում ունեցած ակնառու «փաստակոպ»: Ըստմուրան Գյուրունը հայոց պատմության նեոգաիֆիսման և ցեղասպանության մխտմանը միտված, բողոքական գիտական շրջանակներում «դատական» դարձած «Հայկական բողոքական» աշխատության հեղինակն է: (Սնը Էնգին Լյուրենը պետական հովանավորություն վայելող

Ըստ «Ազատություն» ռադիոկայանի, Հանձնաժողովի անդամներին հաջողվել էր «նկատելի առաջընթաց» գրանցել, որոշվել է ավելացնել հայ անդամների թիվը և հաջորդ հանդիպումը 2001թ. նոյեմբերի 18-21-ին հրավիրել Նյու Յորքում: Հիշեցնենք, որ նախապես ծրագրված էր երրորդ հանդիպումն անցկացնել Երևանում:

Թուրք-Հայկական հաշտեցման Հանձնաժողովի շուրջ բանավեճն ավելի բորբոքվեց, երբ հոկտեմբերի 1-ին, վկայակոչելով Թուրքական «Հուրիյեթը», «Արմենպրեսը» հաղորդեց, որ Գերմանիայի խորհրդարանը հրաժարվել է քննության առնել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Գերմանիայի արտգործնախարարութայունը պնդել էր, որ այդ քննարկումը ծանր հարված կհասցնի Թուրք-գերմանական կապերին և պատգամավորներին կոչ է արել մերժել Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը քննարկելու դիմումը: Վերջինիս ստորագրել էր 14 Հազար մարդ.³¹⁷ Թուրք պատմաբան Թ. Աքչամը անդրադառնալով ԹՀՀՀ-ի գործունեությանը, «Ալօսի» հոկտեմբերի 19-ի համարում հանդես եկավ ուշադրավ տեսակետով: Նա նշեց, որ ԹՀՀՀ մասին խոսելը դարձել է անիմաստ և հոգնեցուցիչ: Աքչամի կարծիքով, Հանձնաժողովի անդամները կատարել են հայեցակարգային սխալներ, որոնք ի չիք են դարձնում երկխոսության հնարավորությունը. «Քանի դեռ Հանձնաժողովը չի բացահայտել իր նպատակները, այն ընկալվելու է ոչ թե որպես երկու հասարակությունների միջև առկա խնդիրների լուծմանը նպաստող կառույց, այլ Հայոց ցեղասպանության օտարերկրյա խորհրդարաններում քննարկումը խափանող խումբ»:³¹⁸ ԹՀՀՀ-ի գործունեությունը չվիժեցնելու վարկածը առիթ դարձնելով Եվրասորհրդարանը 2001թ. հոկտեմբերի 25-ին մերժի Հայոց ցեղասպանության Թուրքիայի կողմից ճանաչումն այդ երկրի Եվրամիությունն անդամակցելու նախապայման դիտելու դրույթը: Ցեղասպանության ճանաչման և այդ առնչությամբ երկխոսության կարևորության մասին առաջարկը մերժվել է ձայների 149 կողմ և 275 դեմ հարաբերակցությամբ:³¹⁹ Եվրոպական խորհրդարանականների որոշումը Թուրքերը համարեցին ԵՄ-Թուրքիա հարաբերություններում պաշտոնական Անկարայի լուրջ հաջողություն:

Եվրասիական ու գնդավարական հետազոտությունների կենտրոնին կից Հայկական ուսումնասիրությունների ինստիտուտի տնօրենն է. այս հաստատությունը, որպես ուրացության պետական քաղաքականություն իրագործող, հիմնվել է 2000-ի աշնանը, երբ ԱՄՆ Կոնգրեսում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը սպառնալից չափեր ընդունեց: Ցեղասպանության միտման գաղափարախոսության մշակման մեջ որոշակի ներդրում ունի նաև Մյու Քենսլ Դրեն. որը հայտնի է իր «Հայկական հարցը 1914-1923թթ.» աշխատությամբ:

³¹⁷Արմենպրես, 1/10/2001 <http://www.armenpress.am>:

³¹⁸Agos, 19/10/2001.

³¹⁹Նոյյան Տապան, 25/10/2001 <http://www.nt.am> :

յունը.³²⁰ Չնայած սեփական գործունեության ակներև բացասական արդյունքներին, Հայ Հանձնաժողովականները համառու էին: ԹՀՀՀ-ի շուրջ առկա շահարկումները հանգեցրին նրան, որ մինչ այդ հարաբերականորեն չեզոք դիրքերից հանդես եկող Հայաստանի արտաքին գերատեսչության ղեկավար Վ. Օսկանյանը նոյեմբերի 27-ի մամլո ասուլիսում խստորեն պահանջեց, որ «Թուրք-Հայկական Հաշտեցման Հանձնաժողովի» հայաստանցի մասնակիցները գնահատական տան վեցամսյա իրենց գործունեությանը, «տեսնեն ինչ դրական և բացասական գործոններ, ինչպիսի արդյունքներ կան, եթե կան, փորձեն այս բոլորը միջինի վրա դնել և որոշել հաջորդ քայլերը»:³²¹ ԹՀՀՀ-ի էվոլյուցիայի հաջորդ փուլը պիտի դառնար Հանձնաժողովի նոյեմբեր ամսին Նյու Յորքում նախատեսված հերթական հանդիպումը: Նիստից առաջ, ասվում էր, թե հանձնաժողովը համարվելու է հինգերորդ Հայ անդամով: «Առավոտին» լուրեր էին հասել, որ խոսքը «Նուվել դ'Արմենի» ամսագրի խմբագիր Արա Թորանյանի մասին է: Սակայն նյույորքյան հանդիպմանը մասնակցեց ոչ թե նա, այլ Հոգեբան Անի Գալայժյանը՝ անորոշ կարգավիճակով:³²² Հիշյալ հանդիպումը սկսվեց նոյեմբերի 18-ին: Նյու Յորքում անցկացված Հայ-թուրքական Հաշտեցման Հանձնաժողովի նիստի մասնակիցները որոշ ժամանակ որևէ հաղորդագրություն չէին տարածում արդյունքների մասին: Հետագայում պարզ դարձան մանրամասները: Անդրանիկ Միհրանյանի հավաստմամբ՝ հանդիպումն անցել է լարված մթնոլորտում, «որովհետև թուրքական կողմի մասնակիցները որոշ Հայտարարություններ էին արել, որոնք վնասել էին և Հանձնաժողովին, և մանավանդ շատ վատ լույսի տակ էին ցույց տվել Հայկական կողմը և ընդհանրապես Հանձնաժողովի աշխատանքի սպառնալիքը»: Այդ պատճառով Հայկական պատվիրակները շատ կտրական դրեցին հարցը. «Եթե չլինի իրական առաջընթաց, և կամ Հանձնաժողովի աշխատանքը որևէ կերպ խանդարի ցեղասպանության ճանաչմանը միջազգային ատյանների կողմից, ապա Հայկական կողմը թերևս մտածի Հանձնաժողովի աշխատանքի կասեցման մասին»:³²³

Ձեռագահեաբար Հայաստանի ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանը Լոս Անջելեսում հրավիրած իր ասուլիսում կրկին ասել էր, որ Հայաստանի իշխանությունները հորդորում են ԹՀՀՀ-ի Հայաստանցի անդամներին՝ գնահատել իրենց գործունեությունը և որոշել, արդյոք պետք է, շարունակել համագործակցությունը: Նա նշել է, որ

³²⁰ Ազգ. 27/10/2001:

³²¹ Ազգ. 27/11/2001:

³²² Առավոտ, 8/12/2001:

³²³ Նոյյան Տասան, 21/11/2001, <http://www.nt.am> :

Հայաստանի կառավարությունը չի խառնվում Հանձնաժողովի աշխատանքին, այն գործում է անհատական նախաձեռնություն սկզբունքով:³²⁴ Նոյեմբերի 28-ին «Ազատություն» ռադիոկայանը Հաստատեց, որ Հանդիպումն անցել է բավական լարված մթնոլորտում, և որ կողմերը Համաձայնել են դիմել Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնին, Հանձնաժողովի նախագահող Դեյվիդ Ֆիլիպսի ձևակերպմամբ, «20-րդ դարասկզբի իրադարձությունների նկատմամբ 1948 թվականի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության վերաբերյալ» եզրակացություն տալու խնդրանքով: Նոյեմբերի 26-ին Ֆիլիպսը Հայտարարել էր, որ Հաջորդ Հանդիպման ընթացքում Հաշվի կառնվի ԱԱՄԿ-ի եզրակացությունը: Ըստ ռադիոկայանի, բախման պատճառ էր Հանդիսացել Հանձնաժողովի Հայ անդամների սպառնալիքը՝ սառեցնել իրենց մասնակցությունը, քանի որ իրենք Հասարակական քննադատության ուժեղ կրակի տակ էին ընկել այն բանից Հետո, երբ գերմանական խորհրդարանն ու ԵՄ խորհրդարանը ԹՀՀՀ-ի գործունեությունը առիթ էին ծառայեցրել մերժելու ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևերը: Իրենց Հերթին, Թուրք անդամները պնդել էին, որ երբեք 1915-ը չեն կոչի ցեղասպանություն:³²⁵ Մեկնաբանելով Հանձնաժողովի այդ որոշումը, Ա. Միհրանյանն «Ազատություն» ռադիոկայանին ասաց, որ «Անցումային շրջանի արդարադատության միջազգային կենտրոնին» իրենց դիմումը չի վերաբերում այն Հարցին՝ Ցեղասպանություն եղե՞լ է, թե ոչ, այլ՝ «Հնարավոր է, որ 1948-ի ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան կիրառելի լինի դարասկզբին Թուրքիայում տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ»: Նա նշել է նաև, թե Թուրքական կողմը բացառել է նույնիսկ «ցեղասպանություն» բառի գործածությունը ընդհանուր Հայտարարագրի մեջ. «Ասացին, թե դա կղժվարացնի իրենց վերադարձը Թուրքիա, իրենք կընկնեն Հասարակական կարծիքի Հարվածի տակ»:³²⁶ Նոյեմբերի 30-ին «Ազատությունը» նոր մանրամասներ հաղորդեց ԹՀՀՀ-ի Հանդիպման մասին. «1915թ. Ցեղասպանության ուսումնասիրությունը, որն անցկացվելու է Հայ-Թուրքական Հաշտեցման Հանձնաժողովի խնդրանքով, այդ նախաձեռնության կարևոր տարրերից մեկն է դառնալու»:³²⁷

Դեկտեմբերի 11-ին սակայն, Հանձնաժողովի Հայ անդամները Հանդես եկան Համատեղ Հայտարարությամբ, որով առժամանակ սառեցնում էին իրենց անդամակցությունը ԹՀՀՀ-ին, քանզի Հանձնա-

³²⁴ RFE/RL Armenia Report 28/11/2001.

³²⁵ RFE/RL Armenia Report 28/11/2001.

³²⁶ Առավոտ, 1/12/2001:

³²⁷ RFE/RL, Armenia Report, 30/11/2001.

ժողովի թուրք անդամները Անցումային արդարադատութեան միջազգային կենտրոնին միակողմանիորեն հանձնարարել են դադարեցնել նախապես համաձայնեցված՝ 1948 թվականի ՄԱԿ-ի ցեղասպանութեան մասին կոնվենցիայի՝ Հայոց ցեղասպանութեան նկատմամբ կիրառելիութեան վերաբերյալ ուսումնասիրութիւնները: Ուստի, հանձնաժողովի հայ անդամները հայտարարեցին իրենց աշխատանքների դադարեցման մասին:³²⁸

Թուրք հանձնաժողովականների նման վարքագիծը վերստին ապացուցեց, որ նրանք ամեն դեռով առաջ են տանելու ցեղասպանութեան միտման իրենց կարծիքը դիրքորոշումը: Պարզ դարձավ նաև, որ ի չիք են դառնում թՀՀՀ հայ անդամների այն պնդումները, թե նրանք ձեւավորված թիւմ են: Հայազգի հանձնաժողովականները չէին տիրապետում հանձնաժողովի ներսում տիրող իրավիճակին. իրենց քայլով թուրքերը բոլորին փաստի առաջ կանգնեցրեցին:

Նյու Յորքում թՀՀՀ-ի նոյեմբերին անցկացված նիստը և հայ անդամների գործունեութեան կասեցումը լայն արձագանք գտավ թուրքական մամուլում, ընդ որում դրա հիմքում ընկած պատճառները յուրովի մեկնաբանութեան էին արժանանում: ԹՀՀՀ-ի փլուզման մեջ թուրքական կողմի մեղքը չի տեսնում նաև թուրք հետազոտող Բամեր Բասըմը, որն այդ նախաձեռնութեան տապալման ողջ պատասխանատվութիւնը բարդում է բացառապես հայերի վրա:³²⁹ Այլ կարծիքի էր, սակայն, հանձնաժողովի թուրք անդամ Ուսթուն Էրգուդերը, ով հանձնաժողովի աշխատանքների սառեցումը համարում էր գուտ տեխնիկական հարց:³³⁰

Շարաթներ անց, Վ. Օսկանյանը անթաքուլց ուրախութեամբ հիշեցրեց. «Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հիմնարար խնդիրները կարելի է լուծել միայն պետական մակարդակով... Սեպտեմբերի 11-ից հետո ձեւավորված միջազգային քաղաքական միջավայրը մեկ անգամ ևս հնարավորութիւն է ընձեռում մեր հարեան երկրին՝ վերագնահատել իր տարածաշրջանային կողմնակալ քաղաքականութիւնը և լուրջ քայլեր ձեռնարկել հայ-թուրքական հարաբերութիւններում էական տեղաշարժ կատարելու ուղղութեամբ»:³³¹

ԹՀՀՀ-ի գործունեութեան առաջին լուրջ խափանման նկատմամբ ԱՄՆ-ի տեսակետն արտահայտեց ՀՀ-ում ամերիկյան դեսպան

³²⁸ Տարեգիրք, 11/12/2001. տես www.taregir.am նաև Առաջուտ, 13/12/2001:

³²⁹ Kasım K, Türk-Ermeni Barış Komisyonu: Kısa Süren Diyalog Girişimi, Ermeni Araştırmaları, 4/2001, http://www.eraren.org/eng/articles/turkish_armenianrecommunisopp.htm

³³⁰ RFE/RL, 18/01/2002.

³³¹ Ազգ. 9/1/2002:

Ձ. Օրդուեյը, ասելով, որ ինքը Հայ-թուրքական Հարաբերություններին Հեռանկարին նայում է լավատեսորեն:³³²

Այս գործընթացներին զուգահեռ, փետրվարի 28-ին Եվրախորհրդարանը Հաստատեց «Կանաչներին» խմբի շվեդ պատգամավոր Պեր Գարտոնի պատրաստած «Հարավկովկասյան զեկուցագիրը», որը կոչ էր անում թուրքական իշխանություններին ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: «Եթե մեկուկես միլիոն Հայ սպանվել է՝ դրա անունը ցեղասպանություն է»³³³, Հայտարարեց Պեր Գարտոնը՝ նշելով, որ չի ընդունում թուրք ղեկավարների դիրքորոշումը, որոնք ընտրել են ցեղասպանությունը ուրանալու ուղին: «Թրքիչ դեյլի նյուս» օրաթերթի վկայությամբ, թուրքական որոշ Համալսարանների ռեկտորների դատապարտել են Եվրախորհրդարանի ընդունած որոշումը: Ելույթ ունենալով երկու տասնյակից ավելի ռեկտորների առաջ, Ստամբուլի Համալսարանի ռեկտոր պրոֆեսոր Բեմալ Ալեմդարոզլուն սուր քննադատության ենթարկեց Եվրախորհրդարանին և նշեց, որ «այսպես կոչված» ցեղասպանությունը գիտականորեն Հիմնավորված չէ:³³⁴ Ի արձագանք՝ «Աբազ» թերթը Հրապարակեց իր Համարձակ դիրքորոշումը. քննադատության փոխարեն ժամանակն է Հասկանալ խնդիրը, ինչու չէ, նաև խոստովանել սեփական սխալները:³³⁵

Սակայն, արդեն 2002թ. գարնանը սկսվում են ԹՀՀՀ-ն վերակենդանացնելու աշխատանքները և արդեն Հունիսի 21-ի Համարում «Ակօսը» տեղեկացնում էր, որ Հաշտեցման Հանձնաժողովի անդամների կհանդիպեն Հուլիսի 10-13-ը Բողրումում:³³⁶ «Ակօսը» պարզաբանել էր, որ «չնայած Հայտարարություններին, թե Հանձնաժողովի այն անդամները Հաշտեցման Հարցում դժվարություններ ունենալու դեպքում, պետք է Հեռանան և նրանց փոխարեն նշանակվեն նորերը. բողրումյան Հանդիպման ժամանակ նախատեսվում է նախկին անդամների մասնակցությունը»³³⁷:

Հետագայում, ԹՀՀՀ անդամ Դավիթ Լովհաննիսյանի՝ «Արմինֆո» գործակալությանը տված Հարցազրույցից պարզ դարձավ, որ Բողրումում քննարկվել են նախորդ Հանդիպումների արդյունքները: Կատարվել էր վերլուծական աշխատանք, արժարծիվ են մի քանի խնդիրներ, այդ թվում՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը, հրկաթեղու ասպարջափակման և երկկողմ տնտեսական կապերի Հաստատ-

³³²Ազգ. 11/1/2002:

³³³Նոյյան Տապան. 12/03/2002, <http://www.nt.am>:

³³⁴Turkish Daily News, 5/03/2002.

³³⁵Sabah, 1/03/2002.

³³⁶Agos, 21/6/2002.

³³⁷Նոյյն տեղում:

ման Հնարավորությունները, Աղթամարի և Անիի ճարտարապետական Հուշարձանների վերականգնման Հարցը»³³⁸

Հանձնաժողովի անդամները նաև վերահաստատել են իրենց որոշումը՝ դիմելու Անցումային արգարագատուլթյան միջազգային կենտրոնին՝ Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ 1948թ. ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի Համապատասխանության Հայցով, այդ առնչությամբ ընդունվել է փոխըմբռնման Հուշագիրը³³⁹։ ԹՀՀՀ-ն, սակայն, չէր կատարել Հիմնադիր փաստաթղթի պահանջը՝ իր իսկ աշխատանքների գնահատումը, որն ըստ այդ փաստաթղթի պիտի արվեր Հանձնաժողովի ստեղծումից մեկ տարի հետո։

2002թ. սեպտեմբերի 10-ին Հանձնաժողովի թուրքական և Հայկական կողմերը Անցումային արգարագատուլթյան միջազգային կենտրոն են ներկայացրել զեկուլյցներ, որոնց հիման վրա պիտի կատարվեր վերլուծությունը։

Հայ-թուրքական Հաշտեցման Հանձնաժողովի բողոքման Հանդիպումը մամուլում հղանցիկ լուսաբանվեց, իսկ ԹՀՀՀ-ի սկսվող գործունեության հաջորդ փուլը ձգվեց տվեց մեկ ամբողջ տարի, կապված Թուրքիայում և Հայաստանում Համապատասխանաբար խորհրդարանական ու նախապահական ընտրությունների և տարածաշրջանային արմատական դարգացումների հետ։

2003թ. փետրվարի 12-ին, վկայակոչելով «Ազատություն» ռադիոկայանի փետրվարի 10-ի հաղորդումը, «Արմինֆո» գործակալությունը հայտնեց, որ ԱԱՄԿ-ն ավարտել է Հետազոտությունը վերոնշյալ խնդրի շուրջը³⁴⁰։ ԱՄՆ-ում գործող Անցումային արգարագատուլթյան միջազգային կենտրոնը (ԱԱՄԿ), իր կանոնադրության Համաձայն, օժանդակում է պետություններին՝ մարդու իրավունքների խախտումների և զանալսածային բռնաճնշումների դեմ պայքարում³⁴¹։ Կազմակերպությունը, որը ստեղծվել է 2001թ., գլխավորում էր Ալեքս Բորխախը՝ Հարավային Աֆրիկայի արգարություն և Հաշտեցման Հանձնաժողովի նախկին փոխնախագահը։

Ի պատասխան ԹՀՀՀ դիմումին, Կենտրոնի ընդունած Հուշագրում մասնավորապես ասվում է, որ այն նախապատրաստվել է «Իրավաբանական խորհրդատուների անկախ խմբի կողմից, Անցումային արգարագատուլթյան միջազգային կենտրոնի խնդրանքով»

³³⁸ Ազգ. 17/7/2002:

³³⁹ Ցեղասպանության հոսանցադրությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը քսաներորդ դարի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ: Անցումային արգարագատուլթյան միջազգային կենտրոնի համար պատրաստված իրավական վերլուծություն, 10/02/2003, էջ 1:

³⁴⁰ Արմինֆո, 12/2/2003, հղմ: <http://www.arminfo.am>:

³⁴¹ Ավելի համապատասխան տե՛ս Անցումային արգարագատուլթյան միջազգային կենտրոնի համապանակալի կայքը, <http://www.ictj.org> :

Թուրք-Հայկական Հաշտեցման Հանձնաժողովի 2002թ. Հուլիսի 12-ի Փոխըմբռնման Հուշագրի և 2002թ. սեպտեմբերի 10-ի ԹՀՀՀ-ի անդամների ներկայացրած զեկուլցյների հիման վրա, որոնցով Հայցվում էր անաչառ և անկախ վերլուծություն՝ քսաներորդ դարի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ Ցեղասպանության Հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Կոնվենցիայի կիրառելիության վերաբերյալ»³²:

Հուշագիրը փաստորեն Հաստատում է, որ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան իր դրույթներով կիրառելի է այն գործողությունների նկատմամբ, որոնք տեղի են ունեցել 1951թ. Հունվարի 12-ից առաջ, քանզի միջազգային իրավունքն առհասարակ արգելում է պայմանագրերի հետագարձ կիրառումը: Եզրակացության հեղինակները շեշտում են, որ ոչ Կոնվենցիան, ոչ էլ նրա նախապատրաստական փաստաթղթերը դրա պայմանների հետագարձ կիրառության հնարավորությունն ի Հայտ չեն բերում:

Երկրորդ խնդիրը, որ լուծում է Հուշագիրը. «Կատարել վերլուծություն արդյոք «ցեղասպանություն» եզրն, ինչպես այն սահմանված է Կոնվենցիայում, կարող է Համապատասխանաբար կիրառվել (ա) ընդհանուր առմամբ բնութագրելու Համար քսաներորդ դարի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունները և (բ) բնութագրելու այդ իրադարձությունները»³³: Այս Հարցում ԱԱՄԿ-ի վերլուծաբանների կարծիքը հետևյալն է. «Ամենապատճառաբանված հետևությունը, որին կարելի էր հանգել վերը նշված զանազան Հաշվետվություններից այդ իրադարձությունների վերաբերյալ այն է, որ, չնայած մեծ թվով «բարեպաշտ թուրքեր»³⁴ միջամտել են ի պաշտպանություն Հայերի, այդ իրադարձությունների առնվազն որոշ իրականացնողներ գիտևին, որ իրենց գործողությունների հետևանքը լինելու էր Արևելյան Անատոլիայի Հայերի ամբողջությանը կամ մասամբ ոչնչացումը, որպես այդպիսիք կամ գործել են այդ նպատակին Հասնելու դիտավորությանը, և ուստի ունեցել են ցեղասպանությունը բնորոշելու համար պահանջվող մատրուցություն: Այսպիսով, կարելի է

³² Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը ԵՊՎ, աշխ. 10/02/2003, էջ 1:

³³ Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը, ԵՊՎ, աշխ., էջ 6:

³⁴ Էսմին որ ԱԱՄԿ-ն չի իրականացրել անկախ փաստական հետազոտություն, ասյա անգամ սկզբնաղբյուրների մեջ փորձել է պահպանել հավասարակշռություն: Նշելով մի կողմից հայկական, մյուս կողմից թուրքական սկզբնաղբյուրներ այս դեպքում, Glastiris P., Armenia's History, Turkey's Dilemma, Wash. Post, March 11, 2001, at B01; Zoryan Institute, Turks Who Saved Armenians: An Introduction (rev. ed.),

hwww.inhij է՝ http://www.zoryaninstitute.org/Table_Of_Contents/genocide_docs_turksintro.htm.

ասել հետևյալը. քանի որ վերը սահմանված մյուս երեք տարրերը հստակորեն հաստատված են, իրադարձությունները, հավաքականորեն դիտարկված, պարունակում են ցեղասպանութայն հանցագործութայն, ինչպես այն սահմանված է Կոնվենցիայում, բոլոր տարրերը, և իրավագետները, քաղաքական գործիչները, լրագրողները և այլ անձինք արդարացված կլինեն՝ շարունակելով գրանք այդպես որակել»:³⁴⁵

ԱԱՄԿ-ն հարված էր հասցնում Հայոց ցեղասպանութայն ժխտման թուրքական քաղաքականութայնը, նշելով, որ «Թուրքիայի կառավարութայնը պնդում է, թե որևէ ուղղակի ապացույց չի ներկայացվել ցուցադրելու համար, որ որևէ օսմանյան պաշտոնյա ջանում էր բնաջնջել օսմանյան հայերին: Իրադարձութայններին օսմանյան պաշտոնյաների մասնակցութայն մասին հաճախակի վկայութայններին լուսի ներքո կցանկանայինք փաստել, որ ցեղասպանութայն ճանաչումը իրավական առումով կախված չէ պետական դերակատարների մասնակցութայնից: Ընդհակառակը, ցեղասպանութայն մասին կոնվենցիան հաստատում է, որ «ցեղասպանութայն կատարողները պետք է պատժվեն անկախ այն բանից՝ նրանք «սահմանադրորեն պատասխանատու ղեկավարներ են, պետական պաշտոնյաներ, թե մասնավոր անհատներ»: Այսպիսով, իրավաբանորեն պատշաճ էր պնդել, որ իրադարձութայնները հանդիսացել են ցեղասպանութայն, ինչպես սահմանված էր Կոնվենցիայում, այն եզրակացութայն հիման վրա, որ դրանք իրագործվել են «Հայկական հարցը» ընդմիջտ լուծելու մտադրութայնը՝ անկախ այն բանից դա եղել էր Օսմանյան կայսրութայն պաշտոնական պետական քաղաքականութայնը, թե ոչ»:³⁴⁶

ԹՀՀՀ-ի թուրք անդամները հուշագրի նկատմամբ գրսևորեցին ծայրահեղ ժխտողականութայն:³⁴⁷

Գնահատական տալով Հանձնաժողովի աշխատանքներին և ԱԱՄԿ-ի պատրաստած եզրակացութայնը, «Արմինյան Ուիքլի» շաբաթավերջեր զրում է, որ Հաշտեցման Հանձնաժողովը «հրապարակեց ընդարձակ, սակայն անիմաստ զեկույց ցեղասպանութայն մասին»:³⁴⁸

Զեկույցի հրապարակումից հետո ԹՀՀՀ-ի անդամները Լոնդոնում

³⁴⁵ Գեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը քսաներորդ դարի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ: Անցումային արդարադատության միջազգայն կենտրոնի համար պատրաստված իրավական վերլուծություն, 10/02/2003, էջ 11:

³⁴⁶ Նույն տեղում, էջեր 9-10:

³⁴⁷ Popüler Tarih Dergisi, Temmuz 2003, <http://www.armenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale32.html>, 10/01/2004, Արթանի քեզերի քննադատությունը տե՛ս՝ Барцевос Ю. Г., Турецкая доктрина межгосударственного права на службе политическому режиму, Москва, 2002.

³⁴⁸ The Armenian Weekly, 14/07/2003.

քննարկել են իրենց հետագա անելիքները, սակայն այս հանդիպման մասին մամուլում տեղեկություններ համարյա չկան:³¹⁹

2003թ. հունիսի 6-7-ին ԹՀՀՀ հավաք տեղի ունեցավ Ստամբուլում: Կցատուր տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ մի քանի հանձնաժողովականներ այն գնահատել են «չառ դրական»³⁵⁰: Քննարկումների կիզակետում է եղել Հայ-թուրքական սահմանի քաղաքացիական:

Չնայած Թուրք-Հայկական Հայտեցման Հանձնաժողովի որոշ անդամների լավատեսությունը, արդեն ծագել էին ելել լուրջ հիմնախնդիրներ, որոնք պայմանավորեցին նաև երեք թուրք անդամների հրաժարականը: Օզդեմ Սանբերկը, Շադի Էրգյուլվենչը և Գյուլնուզ Աբթանը լքել էին ԹՀՀՀ-ն: Նրանց փոխարինել են պրոֆեսորներ Իլթեր Թուրանը, Հրսիս Կալայջըօղլուն, Ալլընեթ Հվինը և Շուլբ Քուլթը: Պրոֆեսորներ Ուսթյուն Էրգյուլգերը և Էմին Մահիր Բաջըօղլուն (որն ավելի վաղ փոխարինել էր Վամիկ Վոլքանին) մնացել էին ԹՀՀՀ-ի կազմում: Հանձնաժողովում էր նաև Իլթեր Թուրքմենը: Դեյվիդ Ֆիլիպսին զուգահեռ նշանակվել էր նոր Համակարգող Զոգեֆ Մոնտփիլը:³⁵¹

Հանձնաժողովի Հաջորդ Հանդիպումը տեղի ունեցավ 2004թ. հունվարի 11-13-ը Լոնդոնում: ԹՀՀՀ-ի տարածած պաշտոնական հաղորդագրությունը հավաքի վերաբերյալ շատ սեղմ է. հասարակական երկխոսությունների ջանքերի համացանցային կայքում սոսկ գրված է, որ լոնդոնյան հանդիպմանը մասնակցել են հանձնաժողովի անդամները, նոր համակարգողը և Դեյվիդ Ֆիլիպսը:³⁵²

Հունվարի 16-ին «Արմենայրես» գործակալությունը, վկայակոչելով ԹՀՀՀ-ի հայազգի անդամներից մեկի տրամադրած տեղեկությունը, նշել էր, որ նախկին դիվանագետներից և փորձագետներից կազմված այս հանձնախմբի նիստերը գումարով են Մեծ Բրիտանիայի պաշտպանության նախարարության հետ սերտ կապեր ունեցող մասնավոր հետազոտական մի կենտրոնում:³⁵³

ԹՀՀՀ վերջին հավաքը տեղի ունեցավ Մոսկվայում՝ 2004թ. ապրիլի 12-14-ին: Նպատակն էր ամփոփել Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղած իր առաջարկները, որոնք պաշտոնապես պիտի հանձնվեին Հայաստանի և Թուրքիայի կառավարություններին: Միևնույն ժամանակ ԹՀՀՀ-ն Հայտարարել է, որ ավարտում է իր գործունեությունը որպես Հանձնաժողով: «Մենք

³⁴⁹ Հայկական ժամանակ, 8/5/2002:

³⁵⁰ The Armenian Weekly, 14/07/2003.

³⁵¹ The Armenian Weekly, 17/07/2003.

³⁵² <http://www.tarc.info>

³⁵³ Արմենայրես, 16/01/2004

ղգում ենք, որ քաղաքացիական Հասարակությունների շփումներում առաջընթացը անընդմեջ է և ժամանակի հետ միայն աճելու է»,- ասված է Հայտարարության մեջ: Փոխարենը, Հանձնաժողովը որոշել էր նախաձեռնել ավելի բազմամարդ խմբի մի նախնական Հանդիպում Հայ-թուրքական մերձհցման ու հաշտեցման Հարցերը քննարկելու նպատակով: Համաժողովը նախատեսվում էր անցկացնել 2004թ. աշնանը: ԹՀՀՀ-ն մտադրվել էր նաև աջակցել Հայ-թուրքական խորհրդակցական խմբի ստեղծմանը, որը նիստեր կզուգարեն առնվազն տարին մեկ անգամ՝ կարծիքներ փոխանակելու, Հայ-թուրքական Հարաբերություններում առաջընթացը քննելու և փոխհարաբերությունները բարելավելուն ուղղված առաջարկներ ներկայացնելու համար:³⁵⁴

³⁵⁴ Հայկական ժամանակ, 16/04/2004, տե՛ս նաև <http://www.tarc.info>.

Մեծ եղեռնի նկատմամբ թուրքական պետության և պատմագրութեան որդեգրած ժխտողական քաղաքականությունը և Հայաստանի ու Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական վեկտորների տարամետ ուղղվածությունը 20-րդ դարասկզբի պատմական իրողություններին վերստին տալիս են քաղաքական նշանակություն:

1990-ականների սկիզբը նշանավորվեց համաշխարհային ուժի բեռների միջև առկա հավասարաշուկայան փոփոխություններ, ինչը արդյունք էր խորհրդային հսկայածավալ պետության փլուզման: Աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունների պայմաններում Թուրքիան փորձ արեց վերաիմաստավորել սեփական դերակատարությունը Կովկաս-Կենտրոնական Ասիա տարածաշրջանում: Միևնույն ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերականգնումը երկու երկրների առջև կրկին ծառայեց միջպետական հարաբերություններ հաստատելու, միջազգային իրավական խաղի նոր կանոններով գործելու մարտահրավերը:

Ի սկզբանե, Թուրքիան երկկողմ հարաբերությունների օրակարգ մտցրեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչումից հրաժարվելու պարտադրանքը, ինչը փորձեց որպես ճնշման միջոց գործադրել Երևանի Հետ հարաբերություններում: 1991թ. դեկտեմբերին, ի թիվս այլ նախկին խորհրդային Հանրապետությունների, Թուրքիան ճանաչեց նաև Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը, սակայն վերջինիս Հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատեց: Միջպետական շփումների առաջին փորձերն անգամ փաստեցին, որ Երևանն ու Անկարան դիվանագիտական հարաբերությունների հեռանկարի վերաբերյալ տրամադժորեն հակառակ դիրքերում են: ՀՀ առաջին իշխանությունը, որը կազմված էր հիմնականում արցախյան շարժման առաջնորդներից, Հայ-թուրքական շփումների կարգավորման համար Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության ճանաչումը որպես նախապայման չէր գիտում: Նշենք, որ Մեծ եղեռնի վերաբերյալ Մտամբուլում Հայտարարություն անելուց շատ չանցած՝ պաշտոնանկ արվեց ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Բ. Հովհաննիսյանը: 1993թ. երկկողմ հարաբերությունները սրվեցին, կապված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պաշտպանության բանակի մարտիկների կողմից Քարվաճառի կրակակետերի լուծման օպերացիայի հետ, որի արդյունքում շրջանն անցավ դարաքաղցյան ուժերի վերահսկողության տակ: Այս առնչությամբ Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ Թուրգուլ Օզալը, խախտելով միջազգային իրավունքի նորմերը, ուժի գործադրման բացահայտ սպառնալիք հնչեցրեց, ինչից հետո փակվեց Հայ-թուրքական ցամաքային սահմանը, և որոշ ժամանակա-

Հատված երկու պետությունների քաղաքական Հարաբերություններում առավել կարևորվեց Արցախի Հարցի լուծումը, որի ադրբեջանամետ կարգավորման ջատագովներից մեկը դարձավ Թուրքիան:

1991-1998թթ. Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչվեց մի շարք հրկրների կողմից (Հունաստան, Ռուսաստանի Դաշնություն և այլն)՝ լրջորեն սրելով այդ պետությունների և Թուրքիայի Հարաբերությունները:

Ցեղասպանության գործոնը մինչև 1998թ. երկկողմ Հարաբերությունների օրակարգում փոքր-ինչ լուսանցքային տեղ էր դրավել, Հայաստանի Հանրապետությունը միջազգային ասպարեզում չէր հետապնդում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման քաղաքականություն՝ հիմնախնդիրը թողնելով Սփյուռքի Հայ Համայնքների գործունեության դաշտում: Միջպետական Հարաբերությունների բացակայության պայմաններում երկկողմ շփումների ոլորտում երևան եկան տարաբնույթ Հասարակական նախաձեռնություններ, Հայ և Թուրք ուսումնասիրողները սկսեցին ակտիվորեն քննարկել Հասարակական Հարաբերությունների տարաբնույթ տեսչականներ:

1998 թ., ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականից հետո անցկացված արտահերթ նախագահական ընտրություններում հաղթեց Ռ. Քոչարյանը: Հայոց ցեղասպանության հարցը մտավ Հայաստանի արտաքին քաղաքականության շրջափր: Արդեն 1998թ., աշնանը կոլոյթ ունենալով ՄԱԿ-ի 53-րդ նստաշրջանում, ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը հայտարարեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունը հետամուտ է լինելու Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը: Պաշտոնական Երևանի քաղաքականության նման կոչտացումը Անկարայում գնահատվեց որպես Թուրքիայի նկատմամբ թշնամական քաղաքականության դրսևորում: Հայաստանում իշխանությունների փոփոխությունը երկկողմ Հարաբերությունների օրակարգում առաջնային դարձրեց Հայոց ցեղասպանության խնդիրը: Հարաբերությունների զարգացման հետագա ընթացքը հաստատեց, որ մեր երկրի արտաքին քաղաքական կուրսում Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման խնդրի ներառումը երկկողմ Հարաբերություններում որակական տեղաշարժերի չհանգեցրեց:

2002թ. Թուրքիայում տեղի ունեցած իշխանափոխության հետևանքով օրենսդիրն ու գործադիրը գլխավորեց մինչ այդ երբեք իշխանության կամ խորհրդարանի մաս չհանդիսացած «Արդարություն և բարգավաճում» կուսակցությունը, որը հաղթեց ընտրություններում՝ խոստանալով երկիրը դուրս բերել խոր տնտեսական ճգնաժամից և լուծել արտաքին քաղաքական լրջագույն՝ ԵՄ անդամակցության հարցը: Նշենք, որ Անկարա-Երևան Հարաբերությունները և տարածաշրջանային այլ զարգացումներ մշտապես դտնվել են

գերտերուծյունների, մասնավորապես Միացյալ Նահանգների և Եվրոպական Միության ուչադրուծյան կենտրոնում: Եթև Բրյուսելի Համար Հայոց ցեղասպանուծյան ճանաչումը ճնշամիջոց է Հանդիսացել Թուրքիայի Հետ Հարաբերուծյուններում, ապա Սպիտակ տունն այս աուումով որդեգրել էր փոքր-ինչ այլ քաղաքականուծյուն: Վաչինգտոնի պաշտոնյաները, ձգտելով բաց և կանխատեսելի դարձնել տարածաշրջանը, աուջ են քաշում Հայ-թուրքական Հարաբերուծյունների «կարգավորման» սեփական մոդել:

2001թ. Հուլիսին ստեղծվեց Թուրք-Հայկական Հաշտեցման Հանձնաժողովը, որի ձևավորումը թուրքական մամուլի և Հայկական որոշ շրջանակների Համար ոգևորուծյան առիթ դարձավ: Եվ եթև թուրքերի ուրախուծյունը Հասկանալի էր, ապա Հայ Հասարակուծյան մի նվազ մասի շահագրգռուծյունը թերևս Հնարավոր լինի բացատրել քաղաքական ու Հասարակական դաշտում կորցրած աղղեցուծյունը վերականգնելու և նոր «անփոխարինելի» դերակատարուծյան փնտրուծյոքով: Հայ-թուրքական Հարաբերուծյուններում աուկա Հիմնահարցերի բարդուծյունը, ի սկզբանն պարզ էր դարձրել, որ Հանձնախումբ ոչ ոքի չի կարողանալու Հաշտեցնել, ավելին, գործուծյան կես տարին չբոլորած կաուույցը սկսել էր ճաքեր տալ: Տապալման պատճառը Հաշտեցման չավորոշիչային մոդելի Հասարակ տեղայնացումն էր աուանց Հաշվի առնելու երկու ժողովուրդների Հարաբերուծյուններում աուկա խնդիրների բարդուծյունը: Ի դեպ, նշենք, որ Հաշտարարական Համահավասարեցման արատով տաուպում են նրանք, ովքեր չեն ցանկանում տեսնել յուրաքանչյուր Հսկամարտուծյան անՀամադրելի բնուծյոքը: Հայերի ու թուրքերի Հաշտեցման Հավակնոտ ծրագրի դեկավարն էր Դեյվիդ Ֆիլիպսը, ով Համատեղուծյան կարգով նաև ԱՄՆ պետդեպարտամենտի խորհրդականներից էր:

Թուրք Հանձնաժողովականներից շատերը Հայոց ցեղասպանուծյան ճանաչման դեմ պայքարի Հարցում ունեն կուտակված փորձ: Ի դեպ, թուրք Հանձնաժողովականների ժխտողական մոտեցումները աուավել ըոչափելի դարձան, երբ ԹՀՀՀ-ին զուգահեռ ստեղծված Անցումային արդարադատուծյան միջաղգային կենտրոն անուը կրող կաղմակերպուծյունը Հանձնաժողովի պատվերով իր Հերթին պասվիրեց իրավարանների մի խմբի կատարել Հետաղոտուծյուն 1915թ. Հայոց ցեղասպանուծյան նկատմամբ ՄԱԿ-ի Ցեղասպանուծյուն Հանցաղործուծյան կանխարգելման և պատժի մասին կոնվենցիայի կիրաուելիուծյան վերաբերյալ:

Եզրակացուծյունը նույնպես փոխղիջումային էր, Կենտրոնը մի կողմից Հայտարարում էր, որ 1915թ. իրաղարձուծյունները արղասրացիորեն Հնարավոր է որակել «ցեղասպանուծյուն», մյուս կողմից

Հորդորում, որ Հիշյալ կոնվենցիան կիրառելի չէ Մեծ եղեռնի նկատմամբ: Միանգամայն հասկանալի է, որ Կենտրոնի եզրակացությունը ստանալուն պես Գյուլեսդուզ Աքթանը և Շադի Հրդյուզվենչը դադարեցրին իրենց անդամությունը ԹՀՀՀ-ին և մեծ ջանքերի զնով միայն հաջողվեց համոզել Իլթեր Թուրքմենին, որ նա ևս չլքի հաշտարարական ընկերախումբը:

Որոշ ժամանակ անց, անգամ նախաձեռնող և Ֆինանսավորող ամերիկացիները, գրեթե բոլորը, կորցրեցին հետաքրքրասիրությունը ԹՀՀՀ-ի նկատմամբ, և հանձնաժողովը 2004թ. հայտարարեց, որ դադարեցնում է իր գործունեությունը:

2003թ. ամերիկա-բրիտանական զորքերի ներխուժումը Իրաք զգալիորեն ազդեց ուժերի տարածաշրջանային հարաբերակցության վրա՝ հանգեցնելով անգամ թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների որոշակի սառեցման: Միևնույն ժամանակ ակտիվանում էր թուրքական իշխանությունների ջանքը՝ միանալու ԵՄ-ին, ինչը եվրոպական որոշ ուժերի կողմից ընդունվում էր առանց ոգևորության: 2004թ. մայիսին Եվրոպական Միության հերթական ընդլայնումից հետո Անկարա-Բյուքարեստ հարաբերությունների դաշտում ծառայավ Թուրքիայի անդամակցության բանակցությունների խնդիրը: ԱՄՆ նախագահական ընտրությունները և հայկական լոբբիստական խմբերի կողմից նախադաշի թեկնածու, հայամետ գործիչ Ջոն Բերկին ցուցաբերված աջակցությունը Թուրքիայի համար լուրջ վտանգ ստեղծեց, քանզի թեկնածուն խոստացել էր ընտրվելու դեպքում ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Հընթացա Եվրոպական խորհրդարանը վերահաստատեց 1987թ. որոշումը, որով Հայոց ցեղասպանություն ընդունումը մտցրեց թուրք-եվրոպական հարաբերությունների օրակարգ:

THE ISSUE OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE
ARMENIAN-TURKISH RELATIONS (1991-2004)

Summary

Researchers consider Armenian-Turkish relations to be one of the key-problems of Armenia's foreign policy. While recognizing the Republic of Armenia as an independent state in 1991, Turkey delayed to establish diplomatic relations with her neighbor. The explanation for this inadequate political behavior is deeply rooted into the history and geopolitics. There are several barriers, which make good neighborhood a long distance goal. These barriers are the international recognition of the Armenian Genocide, Karabakh conflict, and diverse geopolitical and national security interests, etc. However, the first political elite of the independent Armenia declared its moderate attitude towards Turkey (it left Armenian Genocide recognition out of the foreign political priorities), officials in Ankara, on their behalf, adopted a "hard-line" position towards Yerevan. For almost 90 years Turkey has been denying the Armenian Genocide, which is currently the main factor in the Armenian- Turkish relations. This issue is not a historical question: due to the Turkish policy the Armenian Genocide remains on the top of the bilateral political agenda. Denial of the genocide is the last phase of the crime against humanity, when the executioner eradicates the collective memory of the victimized group. Since 1915, each and every Turkish government has denied the crime of the Ottoman Empire and the Ittihatist government. Contemporary paradigms of the Political Science characterize this behavior as a well established state policy, with an ideology of justification; politics- planned and organized road map of denial and polity- state and diplomatic institutions, backed with the official historiography. For several decades Ankara develops rejection mechanisms and a state written official history, to justify its existence and ideological principles of Ataturkism.

Official position of Ankara and the continuous policy of genocide denial make this research of Turkish foreign policy towards Armenia crucial: It enables political leaders, researchers and all interested people to re-evaluate Turkey's anti Armenian efforts from the practical viewpoint, using the results in the field of political planning, applied studies of international relations, etc.

The Study consists of Introduction, three Chapters, Conclusion and the List of Reference Quotations.

The first chapter is entitled "Issue of the Armenian Genocide in the Armenian-Turkish Relations 1991-1998 ", consists of two parts.

The first subchapter analyses Turkey's strategic importance and foreign policy under the current conditions. It is worth mentioning, that in the modern political reality Turkey has become an important state. Its extremely attractive geographic position, young population and resources, make her a key partner in the international relations. Being the shortest connector of Europe and Asia, meanwhile the second country in the NATO for its territory and army after the US, Turkey claims more geopolitical influence, first of all in the Black sea basin. According to Turkish diplomats and political scientists, Ankara is the leader of the NATO's south-eastern wing that is why it must be in charge of the balance of power in the Caucasus and Central Asia. After the collapse of the Soviet Union, Turkey tried to work out a new foreign political concept and image. The absence of the "Red Alert" threatened to inflate Ankara's role in the NATO system. At the same period Turkish political thought cultivated a concept with tri-polar diplomatic dimensions: the first and main pole is European integration, the second spreads influence over the newly established Turkic states of the Caucasus and Central Asia, and the third is involvement into the processes in the Middle East.

The shift in the Turkish foreign policy took place, when Ankara joined the UN led coalition against Iraqi invasion into Kuwait. Turkish president Özal declared, that Ankara quits her passive and unconfidential policy and starts an active stage. Meanwhile, after the events in Moscow in 1991 the USSR was no more a strong political power. Russia was losing its political influence in the Caucasus and

Central Asia. Turkey had to develop its political priority for becoming the leader of the Turkic countries. These two factors made Ankara reconstruct its foreign policy. Turkey reconstructed its regional concepts declaring soon that 21st century will be “the Turkic age”.

The issue of the Armenian Genocide has always been on the top agenda of Turkey’s foreign policy. As it was already mentioned, for 90 years the Turks have denied the fact of planned extermination of the Armenians in the Ottoman Empire. The new wave of Turkish denial arose in 1980-ies, after the coup d’ etat, when the military took power on 12 September, 1980. The abolishment of political freedoms and the process of genocide recognition abroad pushed the new regime into large scale denial policy. Ankara’s target was to mislead the international community, mostly the US Congress, the European Community, ect. For example Turkish diplomats managed to shut down the House resolution drafts, which condemned the Armenian Genocide.

The second subchapter named “Genocide Recognition and the Armenian-Turkish Relations in 1991-1998” describes (d) evolution of bilateral relations after Armenia declared independence from the Soviet Union. Despite the fact, that Genocide recognition was an integral part of Armenia’s “Declaration of Independence”, the first political elite did not include that issue into the foreign political agenda. In November of 1990 the leader of Armenian Pan-National Movement Party Levon Ter-Petrosyan said, that Armenia no more relied on superpowers and Yerevan must develop new relations with all the neighbors. Ankara made clear its position towards Armenia only in April, 1991 when the Ambassador of Turkey in the Soviet Union V. Vural visited Armenia. Levon Ter-Petrosyan told Vural, that the USSR was being changed and Armenia wanted to establish relations with Turkey. He added that Yerevan was open for all kinds of cooperation with Ankara. The Turkish diplomat also expressed his opinion about revealing bilateral relations.

This was the first time, when the differences in the agendas of Armenia and Turkey contradicted. If for Armenia economic cooperation was more important, Turks were concerned about Karabakh solution and the recognition of the Armenian-Turkish

border. Despite these divergences Ter-Petrosyan's administration tried to build relations on moderate basis: Armenia was not going to refer to the Genocide recognition, leaving its solution to Diaspora. In fact, first it was Turkey to point out the Genocide issue. On December 16, 1991, Turkey recognized Armenia's independence, but despite the other former Soviet Republics did not establish diplomatic relations with the official Yerevan. Turkey wanted to demonstrate, that it did not believe, that the sieged Armenia, which was overcoming economic crisis and consequences of Karabakh liberation struggle, can survive. In February, 1991, during the World Economic Forum in Davos Turkey's Prime Minister Demirel turned back Armenia's President Levon Ter-Petrosyan's effort to meet with him. Their meeting took place in July, after Karabakh self-defense army liberated Shushi.

Anyway, in August 1992, Turkish delegation, headed by Undersecretary Foreign Affairs Unan visited Yerevan. According to the former chief advisor of Ter-Petrosyan, G. Liparityan, during these talks Genocide problem was not negotiated separately, but talked over as many other problems.

In 1993, Turkish hostility reached its peak. Turkey joined Azerbaijani declared blockade and later, when Karabakh Defense Army advanced to Kelbajar, Ankara started to jeopardize Armenia's territorial integrity. To establish diplomatic relations with Armenia, Ankara officials had put forward several preconditions, which were, and still are, completely unacceptable for the Armenian party. Ankara demands unilateral concessions from the Armenians in Karabakh conflict resolution and recognition of the Kars Treaty (1921), which the marionette Bolshevik Armenian government had signed. Turkey also wants Armenia to turn down demands regarding the Armenian Genocide. At the same time secret talks between Armenian president and Turkish nationalist leader, head of the MHP party, Alpaslan Türkeş, were initiated in Paris.

Armenia was sending regular messages to Ankara that did not blame Turkish republic for the Armenian Genocide. During the international conference, dedicated to the 80th anniversary of the tragic events President Ter-Petrosyan declared, that only Sultan Abdul Hamid

II and Young Turk regime were guilty in organizing and committing genocide. President did not call Modern Turkey to recognize and condemn the genocide, but called for relations, based on high morality.

In summer 1995, the Mayor of the Esenyurt community near Istanbul G. Çapan visited Armenia. According to the "Hurriyet" daily, which covered the trip, Çapan was the first Turkish official, visitwd the Tsitsernakaberd Genocide Memorial. During the meeting with Armenia's President Levon Ter-Petrosyan, Çapan said, that history must be left to the historians.

In the mid of 90-ies, it was clear, that Armenian-Turkish political relations are in a deadlock. In this article, dedicated to the 5th anniversary of Armenia's independence, Foreign Minister Vahan Papazyan states, that there is no real change in relations with Ankara, because Armenia failed to develop new attitude of her Turkish policy. Was Armenia's policy, to exclude Genocide recognition from the political agenda, justified? Could that policy reach positive developments in bilateral relations? History proved that, Ter-Petrosian's Administration did not reach any result or concession from the Turks. On the contrary, the neighbors had never missed opportunity to declare their stone-carved preconditions to establish diplomatic relations with Armenia. In reality, it is Ankara that refused to develop normal relations with Yerevan, demonstrating just traditional antagonism.

Since 1998, the newly elected President of Armenia Robert Kocharyan has started to promote international recognition of the Armenian Genocide. Turkey considered this politics as a hostility demarche. Anyway, the Armenian-Turkish official relations recorded no progress for twelve years of their existence.

The second chapter dedicated to the shift in Armenia's foreign policy is entitled "The Issue of the Armenian Genocide Recognition in the Armenian-Turkish Relations 1998-2000" consists of two parts.

The first subchapter "The Issue of Recognition of the Armenian Genocide in Armenia's Foreign Political Agenda" studies the outcome of presidential elections in Armenia in regard of bilateral relations. Kocharyan's line was considered by the Turks as a new

expression of hostility. In 1998, the Armenian President declared in the UN, that the absence of proper condemnation of the Armenian Genocide in 1915 has led to violent crimes against humanity during the last century that is why genocide recognition is of a vital importance.

1998-2000 can be characterized as a shift in the process of international condemnation and recognition of the Armenian genocide. Despite the Turkish pressure the National Assembly of France recognized the Armenian Genocide. On May 29, 1998, the National Assembly passed the recognition law and on November 8, 2000, French Senate recognized the Genocide. Two months later President Chirac ratified the law recognizing the Armenian Genocide.

The Armenian-Turkish relations were influenced by the process of international recognition of the Armenian Genocide. In September, 2000, Armenian lobbyists brought to the agenda of the US Congress a draft of H.Res. 398, which if passed, would recognize and condemn the Armenian Genocide. The researchers think, that only when the official Ankara played the card of the “strategic partnership” and started to speculate over Turkey's geopolitical importance for the US, President Bill Clinton asked the House Speaker Dennis Hastert to remove resolution from the agenda. The State Security Council of Turkey started to work on a list of sanctions to be implemented against Armenia and the US in case the House passes the resolution.

One of the key developments in the Armenian-Turkish relations is the initiative of trilateral meetings Oskanyan-Cem-Gulliyev, which was backed by the Turkish Foreign Ministry. The meeting was organized in Reykjavik, on 14-15th May 2002. After the meeting Cem proclaimed the preconditions to establish diplomatic relations with Armenia, though there was nothing new.

- *Armenia must leave genocide issue to the historians*
- *Armenia must eliminate territorial claims from its Constitution.*
- *Nagorno-Karabakh crisis must be resolved*
- *Armenia must provide a corridor to Nakhijevan.*

Meanwhile, meetings of high-ranked Armenian and Turkish diplomats became more frequent. Turkey's Foreign Minister Ismail Cem initiated series of bilateral (Armenian-Turkish) and trilateral (Armenia-Azerbaijan-Turkey) talks with his Armenian and Azerbaijani colleagues. These meetings continued until the parliamentary elections in Turkey took place. Turkish parliamentary elections were the reflection of public devastation and mistrust toward the leading coalition.

Powers, previously unrepresented in the Turkish Grand National Assembly gained control over the office. A newly emerged Islamic party "Justice and Prosperity" had formed one party government, which made an attempt to reevaluate its country's relations with Armenia. These attempts were mostly for the external use: Turkey had to meet the "Copenhagen criteria" to enter the European Union. These efforts met harsh resistance and frustration in Azerbaijan, which considers Turkey to be its "elder brother" (ağabey) and defender in the Karabakh conflict.

The third part of the book is dedicated to the instruments of public diplomacy. While official relations were not established and inter- state dialogue did not take place, a wide room for the public diplomacy activities had been left. Public diplomacy assumes vision for the future dialogue. Some theoretical models for mutual understanding had been worked out for that time.

The first subchapter "Development of alternative Turkish views on the Armenian Genocide in 1990-ies» reflects the ideas elaborated in the scientific and public circles. Attitudes, which stress the importance of bilateral constructive relations, are researched. Under the conditions of the absence of diplomatic relations a number of models of the second track diplomacy had been experimented. This kind of relations was sponsored by the third parties and many of them were based on Ankara's doctrine, to leave history to the historians. Dialogue, based on the denial of the Armenian genocide can not be successful. At least, public dialogue has to fulfill public demand of the societies, and it must include almost all interested groups of the given society. Second track diplomacy must not be based on the pressure from outside. It must

bring closer the attitudes and not to serve the geopolitical interests of the superpowers. In the meantime, there are new attitudes in Turkey, which do not deny the Armenian Genocide and even more, try to work out reasonable ways of Armenian-Turkish relations.

It is worth mentioning, that relations between Armenia and Turkey are an issue of geopolitical concern for the regional and global superpowers. Especially Americans were and are vitally concerned with their interests not only in the Caucasus, but also in the Central Asian region. To achieve their goal the US needs stability and open communication system in the Caucasus. It had to be something like a pax Americana for the region of much concern, named "Eurasian Balkans".

The second subchapter is dedicated to the brief history of development of Turkish- Armenian Business Development Council (TABDC) and Turkish-Armenian Reconciliation Commission(TARC). This part mostly focuses on the activities of the TARC, which were widely discussed in Armenia, Diaspora and Turkey. Some sources state, that the TARC's emergence process dates back to spring 2001, though officially it started functioning on July 9, 2001. The TARC received mostly cold attitude in Armenia and Diaspora, though Turkey and the USA welcomed its emergence. For participating in this initiative, Armenian members of this public diplomacy campaign fell under the fire of an intense criticism. Armenian society was deeply concerned with the veiled behavior of the TARC and the range of the issues possibly discussed during the meetings of the group mentioned. Despite the public condemnation Commission members demonstrated extreme self-confidence. The TARC members met in Istanbul and New York. It was claimed that the TARC had great advancement in its work, though the reality proved something different. The TARC's activities were widely used to speculate on the Armenian Genocide recognition issue ("Let them (Armenians and Turks) reconcile" motto was used by German and European Parliaments, instead of recognizing Armenian Genocide in the Ottoman Empire). This developments targeted more distrust towards the Commission. The most important result was that the TARC asked the International Center for Transitional Justice

to study the applicability of the UN Convention on Genocide of 1948 to the events in 1915.

On 11 December 2001, the Armenian members of the TARC withdrew their membership, motivated with their awareness, that the Turkish members of the TARC unilaterally asked the ICTJ to stop with their studies regarding the applicability of the Convention mentioned. While the TARC's critics were triumphant, its initiators put their best efforts to reunite the Commission, which met in Bodrum, Turkey, on 11-13 July 2002. The media poorly publicized the results of this meeting and its results remained veiled.

Soon the International Center for Transitional Justice had published a controversial report on the applicability of the UN Convention on Genocide of 1948 to the events in 1915. This report proclaimed that, on the one hand the UN Genocide convention is not applicable to the events of 1915; on the other hand all the interested parties would be justified if they classify the events as "Genocide".

In the Conclusion the main results of the study are represented:

- *Armenian Genocide was and still remains the main factor in the Armenian-Turkish relations,*
- *Turkey did not establish diplomatic relations with Armenia, because the demand to leave genocide recognition aside was not fulfilled,*
- *The policy of exclusion of the Genocide recognition from the diplomatic agenda, adopted by the first political elite was not justified, because there were no positive shifts in bilateral relations in the period of 1991-1998,*
- *Genocide recognition was brought to diplomatic agenda in 1998, and after than a significant progress in the recognition and condemnation process became visible,*
- *Turkey faces Genocide recognition imperative in her European policy,*
- *Even though, some Turkish intellectuals are openly opposing official history, the absence of the political will from Turkey leads to new diplomatic deadlocks.*

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Արխիվային նյութեր

ա) Հայաստանի Ազգային Արխիվ

1. Ֆ. 326, ց. 7, գ. 106, գ. 89:

բ) ՀՀ ԳԱԱ. Հայոց ցեղասպանության թանգարան ինստիտուտի ֆոնդ

2. Բաժին 32, թպ 26, թպ 44:

2. Փաստաթղթերի ժողովածուներ և տեղեկատու գրականություն

ա) Հայերեն

1. Հայոց ցեղասպանություն. Աշխարհի պետությունները, ազգային խորհրդարանները և միջազգային կազմակերպությունները դատապարտում են և ճանաչում (նյութերի ժողովածու), Կազմող, պատասխանատու խմբագիր և առաջաբանի հեղինակ պատմական գիտությունների դոկտոր Լ. Բարսեղյան. Երևան, 2004:

2. Լ. Բարսեղյան: «Հայ-թուրքական հաշտության Հանձնախմբի» ստեղծման կապակցությունը Հայ պատմաբանների և Հանրությունների կիրքորոշման մասին: Զննողական կարգապատճեն 2001թ, Հունիսի 21-ին Հայոց ցեղասպանության թանգարան- ինստիտուտի գիտական խորհրդի ընդլայնված նիստում:

3. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան, 1972:

Նախագահ Ռ. Քոչարյանի ելույթը Արդենտինայի միջազգային հարաբերությունների խորհրդում, 06/05/2002: <http://news.president.am/arm/?sub=statements>:

4. Նախագահ Ռ. Քոչարյանի հարցազրույցը CNN-Türk հեռուստաընկերությանը, 29/01/2001: <http://news.president.am/arm/?sub=press&year=2001 &id=1 &mode=1>

5. ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան- ինստիտուտի գիտական խորհրդի 2001թ. Հունիսի 24-ի ընդլայնված նիստի արձանագրություն No 3:

6. Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելիչ և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը քսաներորդ դարի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ: Անցումային Արգարտագրության Միջազգային Կենտրոնի համար պատրաստված իրավական վերլուծություն, 10/02/2003:

7. Հայկական Հարց Հանրագիտարան, Հայաստանի Հանրագիտարան, Երևան. 1996:

բ) անգլերեն

8. *Armenian Allegations: Myth and reality: A handbook of facts and Documents: Compiled & edited by the Assembly of Turkish American Assosiations, Washington DC 1987, ATAA.*

9. *Statement by Ambassador Edward Djerejian, Director of the James A.Baker Institute for Public Policy, Rice University, September 5, 2001.*

Encyclopedia of Genocide: Volume I: Ed. Israel W. Charny, Jerusalem: 1998.

10. *TABDC activity Report 1997- Present, www.tabdc.org.*

գ) ռուսերեն

11. *Памятники армянского права, сост. Р. Авакян, Ереван, ЕФ МНЮИ- XXI Век, 2000.*

3. Գրքեր

ա) Հայերեն

1. Աղայան Մ., Հայերը Թուրքիայում, Երևան, 1969:

2. Այվազյան Ա., Հիմնատարրեր աղղային անվտանգության Հայեցակարգի, I, Երևան, Լուսակն, 2004:

3. Այվազյան Ա.. Ղարաբաղյան Հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը, Փրինթինֆո, Երևան, 1998:

4. Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության ժխտման նոր փորձ. Թուրքական պատմական ընկերակցության «Հայեր. Աքսոր և գաղթ» աշխատության մասին, Երևան, 2005:

5. Անանյան Ա., Հայոց թուրքական երկխոսության նոր փորձ. Թուրք- Հայկական Հաշտեցման Հանձնաժողովի գործունեության մասին, Երևան, 2003:

6. Բաղդասարյան Ս., Թուրքիայի քաղաքական համակարգը 1920-1930-ական թթ. Երևան, 2001:

7. Բարսեղյան Լ., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Հայոց ցեղասպանությունը և թուրքական հակազդեցությունը, Երևան, 2001:

8. Բարսեղյան Լ, Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը, Երևան, 1998:

9. Բարսեղյան Լ., Փրանսիան Հայոց ցեղասպանութիւնը Օրինադրութեամբ ճանաչած առաջին պետութիւնն է աշխարհում. Երևան, 2002:
10. Բարսեղյան Լ., Հայոց ցեղասպանութեան հրապարակային ճանաչման և դատաւարուման ժամանակագրութիւն, Երևան, 2001:
11. Բարսեղյան Լ., Տարեգրութիւն Հայոց ցեղասպանութեան պաշտոնական ճանաչման և դատաւարուման, Երևան, 2004:
12. Դեմոսյան Հ., Ղարաբաղյան հակամարտութիւնը և թշուրջական գործոնը, Երևան, 2002:
13. Չոհրաբեյան է. 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերութիւնները: Երևան, 1997:
14. Թորոսյան Թ. Հայաստան- Թուրքիա Առևտրատնտեսական կապեր, Երևան. 2001:
15. Լիպարիտյան Ժ., Պետականութեան մարտահրապերը. Հայ քաղաքական միտքը անկախութիւնից ի վեր: Երևան, 1999:
16. Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930:
17. Խուրշուգյան Լ., Հայոց ազգային դադախարախոսութիւն, Երևան 1999:
18. Կիրակոսյան Զ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայութիւնը, Երևան, 1965:
19. Հայ-թուրքական սահմանի նշանակութիւնը, Հայաստան- Թուրքիա. Բաց խոսակցութիւն, Հասարակական երկխոսութեան և զարգացումների կենտրոն, Երևան, 2005:
20. «Հունաստանի խորհրդարանը դատաւարտում է Հայոց ցեղասպանութիւնը», ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանութեան թանգարան- ինստիտուտ, թարգմ. Ս. Կրկյաչարյանի, Երևան, 1997:
21. Ղազանչյան Ռ., Բոլշևիկները և երիտթուրքերը, Երևան, 1998:
22. Նաթալի Շ., Թուրքերը և Մենք, Երևան, 1992:
23. Չաքրյան Հ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերութիւնների համատեքստում, Երևան, 1998:
24. Պողոսյան Ս. Պողոսյան Կ: Թուրքերը թուրքերի մասին, Երևան 2000:
25. Պողոսյան Ս., Պանթուրքիզմը երեկ և այսօր, Երևան 1990:
26. Սաֆրաստյան Ռ., «Հնարաւոր չէ 21-րդում պատնիչներ ստեղծել հարևանների միջև...», Երևան, 2003:
27. Վարդան Լ., Հայկական Տասնհինգը թուրք մասենագրութեան և մամուլի մեջ և մենք. Բեյրութ, 1998:
28. Վրացյան Ս, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Երևան, 1993:
29. Տարայան Վ., Հայոց ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով, Վոթերթաուն, 1995:
30. Փախաղյան Ա., Ժամանակագրութիւն, Հայկական Հարցը և Մեծ եղեռնը, Երևան, 2000:

բ) անգլերեն

31. Akçam T., *Dialogue Across an International Divide: Essays Towards a Turkish- Armenian Dialogue*, Zoryan Institute 2001.
32. *Armenians in the Late Ottoman Period*, ed, I. Benark, Ankara, 2000.
33. Dadrian V. N. *The Histroy of the Armenian Genocide: Ethnic conflict from the Balkans to Anatolia and the Caucasus*, Oxford, 1997.
34. Dadrian V. N., *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*, The Zoryan Institute Ontario 1999.
35. Dadrian V. N. *Warrant for Genocide*, New Branswick, NJ,1999.
36. Dadrian V., *Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources*, NY, 1991.
37. Davidian D., *Addressing Turkish Genocide Apologists, Volume I*, S.D.P. A. CRS Publication, 1989.
38. Dasnabedian H., *History of the Armenian Revolutionary Federat-ion Dashnaktsutyun (1890/1924)*, Milan, 1990.
39. Frey F.W., *The Turkish Political Elite*, Cambridge, Mass, 1965.
40. Gürün K., *The Armenian File, The Myth of Innocence Exposed*, N.Y-London, 1985.
41. Hovhannisyanyan N. *The Foreign Policy of the Republic of Armenia in the Transcaucasian – Middle Eastern Geopolitical Region*. Yerevan, 1998.
42. Hovhannisian R. *Armenia on the road to Independence 1918*, Berkley- L.A. 1967.
43. Hovhannisian R. *The Republic of Armenia, The First Year 1918-1919*, v 1-2, Berkley, 1971, 1982.
44. Huntington S., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, NY, 1996.
45. Jerjian G.: *The Truth Will Set Us Free: Armenians and Turks Reconciled*:London 2003.
46. *International Institute for Strategic Studies, The Military Balance, 1995- 1996*, London: Oxford University Press. 1996.
47. Karpat Kemal H. *Ottoman Population 1830-1914: Demography and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985.
48. Marshalian L. *Politics and Demography. Armenians, Turks and Kurds in the Ottoman Empire*, Cambridge, MA, 1991.
49. McCarthy Justin, *Muslims and Minorities*, NY, 1983.

50. *Natalie S., The Turks and Us, Punik Publishers, Nagorno Karabakh, 2002,*
51. *Nye, J. S.Jr. Understanding International Conflicts, New York, 1993.*
52. *Phillips D. Unsilencing the Past, Berghahn books, 2004.*
53. *Pope N. & Pope H., Turkey Unveiled, New York, 1997.*
54. *Power S. "America in the Age of Genocide: A Problem From Hell", 2002.*
55. *Shaw S. J and Kural Ezel. "History of the Ottoman Empire and Modern Turkey", vol. 2. London. 1977.*
56. *Sonyel S. R.. Minorities and Destruction of the Ottoman Empire Ankara 1993.*
57. *Şaşmaz M., British Policy and the Application of Reforms of the Armenians in Esatern Anatolia 1877- 1897, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.*
58. *Zürcher E. J. Turkey, A Modern history, London- NY, 1994 .*

զ) ևսևսրհի

59. *Авакян А., Геноцид 1915г. Механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 1999.*
60. *Акчам Т., Турецкое национальное Я и Армянский Вопрос, Москва, 1995.*
61. *Адджи М., Тюрки и мир: сокровенная история, Москва, Аст, 2004.*
62. *Армения, Проблемы независимого развития, под ред. Кожюкина, РИСИ, Москва, 1996.*
63. *Барсегов Ю.. Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, Москва, 2002.*
64. *Барсегов Ю.: Геноцид армян- преступление по международному праву. Москва, 2000.*
65. *Безежипский З., Великая шахматная доска, М., 1999.*
66. *Василенко И. Политическая Глобалистика, Москва, 2000.*
67. *Всемирная История (в 24 томах), том 20,23. Минск, 1997,*
68. *Гаджиев "Геополитика Кавказа", Москва .2001.*
69. *Инджикян О. Г. Социальная психология геноцида, Ереван, 1995.*
70. *Кальвокоресси, П. Мировая политика, 1945-2000, т 1-2, Международные отношения, Москва, 2003.*

90. Koçaş Ş., *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967.
91. Küçük C., *Osmanlı Diplomasinde Ermeni Meselesi' nin Ortaya Çıkışı (1878-1897), İkinci Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul., 1984-XV+200.*
92. Metin I., *Osmanlinin Kanlı Tarihi, Ant Yayinlari, Istanbul, 1996.*
93. Öke, M. K., *Yüzyılın Kan Davası: Ermeni Sorunu, 1914-1923, 3. Baskı, İstanbul, Aksoy, 2001.*
94. Özdemir H.[ve baş] *Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara, 2004.*
95. Sander O., *Türkiyenin dis politikasi, s 135, Ankara, Imge, 1998.*
96. Uras E., *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara 1950.*
97. Uzundere A. E. *İnsanlık Suçu: İğdir ve Çervesinde Ermeniler'in Türk Kırımı , Ankara, TKB Basımevi, 2002.*

դ) Քրահներնն

98. Boghossian R. *Le Conflict Turco- Armenien, Beyrouth, 1987. Altapress,.*

Հոդվածներ

ա) Հայերեն

1. Անանյան Ա., Ամերիկան և ցեղասպանության դարը: Հարց դժոխքից, *Գարուն*, N 7-8, 2003:
2. Անանյան Ա., Թուրքիայի Մերձավորարևելյան քաղաքականության ուղիադիժը և Հայ-թուրքական հարաբերությունները իրաքյան ճգնաժամի համատեքստում, *Տարածաշրջան, Նորավանք Հիմնադրամ, N2, Հունիս 2004:*
3. Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանությունը Հայ-թուրքական երկխոսության հարցի համատեքստում, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր N9, 2004:
4. Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական քաղաքականությունը Հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, *Երևան, «Գարուն» 11, 2002:*
5. Անանյան Ա., Ուրացություն Փակուղի, Աղղակ-Երկիր, Բիյրութ, Ապրիլ 2005 :
6. Լաչիններ Ս. Թուրքիայի անդամակցությունը Եվրամիությունը և Հայկական Հարցը, Հայ-թուրքական սահմանի նշանակությունը, Հայաստան- Թուրքիա. Բաց խոսակցություն, Հասարակական երկխոսության և զարգացումների կենտրոն, Երևան 2005:

7. Մելքոնյան Մ., Թուրքիայի զինված ուժերի օպերատիվ և մարտական պատրաստությունը, Հայկական հարցի հոլովոյթը 1988-1993-ի միջև, Հայկազեան Հայագիտական հանդես, Պեյրուս, 1995, N ԺԵ:
8. Մսրրլյան Զ., Հայկական հարցի հոլովոյթը 1988-1993-ի միջև, Հայկազեան Հայագիտական հանդես, Պեյրուս, 1995, N ԺԵ:
9. Զաքրյան Հ., «Թուրքիան Հայաստանի հետ երկխոսություն չի ցանկանում, այլ ցեղասպանության բանաձևերը չեղոքացնելու համար դաշահարկում է», Օրեր, թիվ 1-4, 2001:
10. Սաֆրասոյան Ռ.: Հայ-թուրքական սահմանի նշանակությունը, Հայաստան- Թուրքիա. Բաց խոսակցություն, Հասարակական երկխոսություն և զարգացումների կենտրոն Երևան 2005:

բ) անգլիերեն

1. Ananyan A & Careja R. *Formation and Development of Political Opposition in Armenia, from Stumbling but Struggling: Political Opposition in Four Post-Soviet Countries*, Moscow, Strategia, 2004.
2. Cem I. *Turkey: Setting sail to the 21st Century. Perceptions:Journal of International Affairs*, 1997 September- November, Volume II-Number 3.
3. Çakar N. *A Strategic Overview of Turkey. Perceptions:Journal of International Affairs*, 1998 June- August, Volume III-Number 2
4. Elekdagı, Şükrü. "2 1/2 War Strategy", Vol. I, No. 1, March- May 1996.
5. Endroweit G. *Turkey and the European Union: A Question of Cultural Difference?*, Perceptions, 1998-June- August.
6. Halaçoğlu Y. *Realities Behind the Relocation, from Armenians in the Ottoman Empire and the Modern Turkey*, Ankara 2002.
7. Makovsky A. *The new activism in the Turkish foreign policy: SAIS Rewiew, Winter-Spring 1999.*
8. McCarthy, Justin, *Population of the Ottoman Armenians, Armenians in the Ottoman Empire and the Modern Turkey*, Ankara 2002.
9. Robins Ph. "Turkish policy and the Gulf Crisis: Adventurist or Dynamic?" from Clement Dodd ed. *Turkish Foreign policy: New prospects: Cambridgeshire*, 1992.
10. Sarafyan A. *The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide*, Armenian Forum, 2, no 1, Spring 1999.
11. Smith R., *Denial of the Armenian Genocide*, Genocide A Critical Bibliographic Review, Vol 2, London, New York.
- Smith R. Markusen E. Lifton R.J. *Professional Ethics and the Denial of Armenian Genocide: Holocaust and Genocide Studies*, 9(1).

12. Sanguineti V.: *Turkey and The European Union: Fundamentalism or Algerian Syndrome? Studia diplomatica, N6/1997.*

13. Astourian, S. H. "Modern Turkish Identity and the Armenian Genocide: From Prejudice to Racist Nationalism". - In: *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide. Ed. Richard G. Hovannisian, Detroit: Wayne State University Press, 1998.*

4) ևսևերին

14. Куртов А, Халмухамедов А. *Армения-Турция: Противостояние или Сотрудничество? "Армения: Проблемы независимого развития", Москва 1998.*

15. Ованнисян Р.: *Отрицание: Геноцид Армян как прототип такого подхода: Вестник: Армянский Институт Международного права и Политологии в Москве: 2004.*

դ) թուրքերին

16. Çaycı, A., "Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, Dün-Bugün-Yarın, Bildiriler, Ankara, 8-9 Mart 1990, Ankara, yay. y., 1992.*

17. Çeviköz Ü, *Uluslararası İlişkileri yeni denge, Ermenistan Özel Sayısı, TESEV, Ağustos, 2001.*

• 18. Gürün, Kamuran, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri", *Avrasya Etütleri, Cilt 3, No 1, 1996.*

19. Kasım K. *Uluslararası İlişkiler Boyuntula Ermeni Sorunu: Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi: NİSAN 2003, YIL, 4, SAYI:38.*

Kasım K, *Türk-Ermeni Barış Komisyonu: Kısa Süren Diyalog Girişimi, Ermeni Araştırmaları, 4/2001. http://www.eraren.org/eng/articles/turkish_armenianreccomamisopp.htm*

20. Kırzioğlu, F., "Türk-Ermeni İlişkileri", *Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu, Gazi Magosa, Doğu Akdeniz Üniversitesi ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1993.*

21. Özel S. *Ermenilerin ve yabancıların gözüyle türk-ermeni ilişkilerin bir bakış Nisan 2003, STRADIGMA, NİSAN EK SAYISI ISSN: 1303 – 9814:*

Պարբերական մամուլ

ա) Հայերին

1. Հայաստանի Հանրապետություն, 1991-2004:
2. Ազգ., 1992-2004:
3. Երկիր, 2000-2004:
4. Հայոց աշխարհ, 2000-2004:
5. Հայկական ժամանակ, 2000-2004:
6. Առավոտ, 2000-2004:
7. Գարուն, 2002-2004:
8. Հայկական բանակ, N2, 1996:
9. Հայացք Երևանից, N 9/2002:
10. Ասպարեզ, 2001:
11. Հայոց ցեղասպանություն պատմության և պատմագրության հարցեր, 2004:
12. Հայրենիք, 2003:
13. Ժամանակ, 2001-2003:
14. Տարեգիր, 2001.
15. Արմենպրես, 2002-2004:
16. Նոյյան Տապան, 1998-2003:
17. Մեդիամաքս, 2002:
18. Արմինֆո, 2003:

բ) ռուսերեն

19. Республика Армения, 1992-2004:
20. Независимая газета, 1996-2003.

գ) անգլերեն

21. Armenian Weekly, 2003:
22. Armenian Reporter, 2001:
23. Turkish Daily News, 1996-2004.
24. Turkish Probe, 1999-2002.
25. New York Times, 2001.
26. Washington Times, 2001.
27. Washington Post, 2001-2003.
28. AIM, 2001:
29. RFE/RL Armenia Report, 2001:
30. Reuter 1993,
31. UPI 1993
32. Rosbalt, 2003
33. BBC Monitoring Service 2001.
34. Armenia Now, 2003. <http://www.armenianow.com>

դ) Թուրքերեն

35. *Milliyet, 2000-2004.*
36. *Hürriyet, 1999-2004.*
37. *Cumhuriyet, 2000-2004.*
38. *Radikal, 2000-2004.*
39. *Sabah, 2000-2004.*
40. *Zaman, 2000-2004.*
41. *Yeni Şafak, 2003-2004.*
42. *Yeni Binyıl, 2004.*
43. *Agos, 1998-2004:*
44. *Aktüel, 2000-2001.*
45. *Pöpuler Tarih Dergisi, 2003.*
46. *TRT, <http://www.trt.net.tr>*
47. *CNN-Türk, <http://www.cnnturk.com>*
48. *Anadolu Ajansı, 1993-2001.*

ե) Ֆրանսերեն

49. *Francepress, 1993.*

5. Համացանցային կայքէջեր

1. Հայաստանի Հանրապետության նախագահի կայքէջ, <http://www.president.am>
2. Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության կայքէջ, <http://www.mfa.gov.tr>
3. Թուրքիայի պետական արխիվների կայքէջ, <http://www.devletarsivleri.gov.tr>
4. Թուրք-Հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեի կայքէջ, <http://www.tabdc.org>
5. Թուրք-Հայկական Հաշտեցման Հանձնաժողովի կայքէջ, <http://www.tarc.info>
7. Ամերիկայի Թուրքական կազմակերպությունների Համագումարի կայքէջ, <http://www.ataa.org>
8. Թուրքիայի Եվրասիական Հետազոտությունների կենտրոնին սուբնթեր Հայկական Հետազոտությունների ինստիտուտի կայքէջ, <http://www.eraren.org>
9. Եվրասիանետ գործակալության կայքէջ, <http://www.eurasianet.org>
10. Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի կայքէջ, <http://www.ictj.org>

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ..... 3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ: ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐՈՒՄ 1991-1998թթ..... 13

ա) Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական դերի փոփոխությունը և Հայոց ցեղասպանության դրոժոնը պաշտոնական Անկարայի արտաքին քաղաքականությունում..... 13

բ) Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդրի արժարժումը Հայաստան-Թուրքիա միջպետական հարաբերություններում 1991-1998թթ..... 25

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ: ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆ- ԹՈՒՐԲԻԱ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐՈՒՄ 1998-2004թթ.....39

ա) 1998թ. նախադաճական ընտրությունները և Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրի արժարժումը ՀՀ արտաքին քաղաքականությունում.....39

բ) Հայ-թուրքական հարաբերությունները 2002-2004 թթ.53

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ: ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ.....71

ա) Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ թուրքական այլընտրանքային կարծիքի ձևավորումը 1990-ական թվականներին.....71

բ) Թուրք-հայկական հասարակական շփումների կառույցները.....77

ԱՄՓՈՓՈՒՄ98

SUMMARY102

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....111

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.....122

ԱՐԱՄ ԼԵՎՈՆԻ ԱՆԱՆՅԱՆ

**ՀԱՅՈՅ ՅԵՂԱՍՂԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԳԻՐԸ
ՀԱՅ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(1991-2004 ԹԹ.)**

АРАМ ЛЕВОНОВИЧ АНАНЯН

**ВОПРОС АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА В
АРМЯНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ
(1991-2004 ГГ.)**

Տեխնիկական խմբագիր՝
Համակարգչային շարվածքը՝
Տպագրիչ՝

ԳԱՅԱՆԵ ԲՈՐՈՒՅԱՆ
ԹԱԳՈՒԴԻ ՍԱՐԿՈՍՅԱՆԻ
ԼԵՎՈՆ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

375019, Երևան 19, Մարշալ Բաղրամյան 24^Գ

[K538]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220091456

